

הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל
Technion – Israel Institute of Technology

ספריות הטכניון
The Technion Libraries

בית הספר ללימודי מוסמכים ע"ש ארווין וג'ואן ג'ייקובס
Irwin and Joan Jacobs Graduate School

©

All rights reserved

*This work, in whole or in part, may not be copied (in any media), printed, translated, stored in a retrieval system, transmitted via the internet or other electronic means, except for "fair use" of brief quotations for academic instruction, criticism, or research purposes only.
Commercial use of this material is completely prohibited.*

©

כל הזכויות שמורות

אין להעתיק (במדיה כלשהי), להדפיס, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, להפיץ באינטרנט, חיבור זה או כל חלק ממנו, למעט "שימוש הוגן" בקטעים קצרים מן החיבור למטרות לימוד, הוראה, ביקורת או מחקר. שימוש מסחרי בחומר הכלול בחיבור זה אסור בהחלט.

טקסט, תרבות ומשמעות
של הגינה העברית הוורנקולרית בא"י:
תל אביב וסביבתה כמקרה מבחן

טל אלון מוזס

טקסט, תרבות ומשמעות של הגינה העברית הוורנקולרית: תל אביב וסביבתה כמקרה מבחן

חיבור על מחקר

לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת התואר

דוקטור לפילוסופיה

לא להשאלה

טל אלון-מוזס

הספרייה המרכזית ע"ש אלישר

מס' 2245699

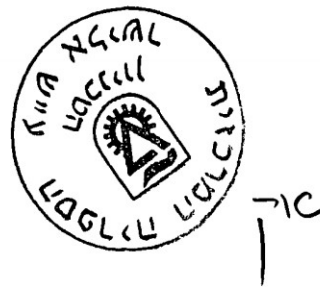
מערכת

מוגש לסנט הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל

יולי 2002

חיפה

אב תשס"ב

712.253: 72.067.26: ISRAEL--TEL AVIV AREA

0511-1512

המחקר נערך בהנחיית פרופ' שאול עמיר, הקתדרה לתכנון ערים ואזורים ע"ש יוסף מאירהוף, בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, המסלול ללימודי סביבה.

תודות

תודה מקרב לב לפרופ' שאול עמיר על האמון הרב שנתן בי, על פתיחותו לצאת עימי למסע ולהנחותני בבטחה לאורך כל הדרך.

אני מודה לבית הספר ללימודי מוסמכים בטכניון על התמיכה הכספית הנדיבה בהשתלמותי.

תודה לקרן ע"ש אהרון ומרים גוטוירט על המענק אשר סייע בהשתלמותי.

תודה ל-Riesman Family Fellowship על התמיכה במחקר.

תודה לקרן "הקדש קרן שלמה בלבן ופאני בלבן-גלס" על התמיכה הנדיבה במחקר זה.

תודה לקרן לעידוד המחקר בטכניון על התמיכה במחקר זה.

תודה לפרופ' רות אניס שהעמידה לרשותי את ארכיונה וסייעה בידע ובעצה טובה.

תודה לעובדי ארכיון עיריית תל אביב, ובמיוחד לנלי עבור העזרה והסיוע שהושיטו לי

תודה לעובדי ארכיון עיריית חולון, ארכיון החינוך באוניברסיטת תל אביב, הארכיון הציוני וארכיון תנועת העבודה על העזרה וההפניות המועילות.

תודה מיוחדת למשפחתי היקרה: לזוהר, לשיר, לתמר, לאילת, ולעמרי שאפשרו ועודדו, ולהורי שולה ועודד שתמכו וסייעו כתמיד.

תוכן העניינים

1 תקציר
3 חלק א. הקדמה
3 פרק 1: הרקע למחקר, מטרותיו ותרומתו הצפויה
3 1.1 מבוא
4 1.2 מטרות המחקר
5 1.3 הגדרת תחום המחקר
5 1.4 חשיבות המחקר ותרומותיו הצפויות
6 1.5 מבנה החיבור
9 חלק ב. הבסיס התיאורטי למחקר
9 פרק 2: הגינה הוורנקולרית- THE VERNACULAR GARDEN
9 2.1 מבוא
9 2.2 הגינה הוורנקולרית-המקומית עממית כשדה מחקר
10 2.3 התפתחות הגינה הוורנקולרית במערב
12 2.3.1 הגינה הוורנקולרית החל ממחצית המאה ה-19
14 2.3.2 תימות מרכזיות בתכנון הגן המערבי בראשית המאה ה-20
16 2.3.3 עיר הגנים והגינה
17 2.4 על משמעות הגינה
19 2.4.1 גינה, גינון ומהגרים
19 2.5 מתודולגיה לתיאור הגינה הוורנקולרית
19 2.5.1 טיפולוגית חצר המגורים
23 2.6 הגינה העברית כגינה ורנקולרית
24 2.6.1 חקירת הגינה העברית הוורנקולרית
25 פרק 3: הנוף כטקסט: היבטים תיאורטיים
25 3.1 מבוא
25 3.2 קריאת הנוף
27 3.3 הנוף כטקסט, שפה וסיפר - Narrative
27 3.3.1 הנוף כטקסט
28 3.3.2 הנוף כשפה
29 3.3.3 הנוף כסיפר - Narrative
30 3.4 הנוף כטקסט, מושגי יסוד
30 3.4.1 המסגרת: עולם הסיפור, Context Intertext/ ועולם השיח Discourse

תוכן העניינים (המשך)

30 3.4.1.1 עולם הסיפור
30 Context 3.4.1.2 קונטקסט-
31 Intertext 3.4.1.3 אינטרטקסט -
31 Discourse 3.4.1.4 שדה השיח -
32 3.4.2 הרטוריקה של הנוף
33 3.4.2.1 הדגשה
33 3.4.2.2 קלימקס ואנטי קלימקס
33 3.4.2.3 אנומליה
33 3.4.2.4 מטפורה
35 3.4.3 פרדוקס ואירוניה
35 3.5 הכותבים את הנוף
35 3.6 סיכום : הגינה העברית הוורנקולרית כטקסט
36 3.7 מטקסט לרפרטואר
36 3.7.1 מושג הרפרטואר על פי הגישה הסוציו-סמיוטית
 3.7.2 סיכום : רפרטואר הגינה העברית הוורנקולרית ותרומת התיאוריה הסוציו-
37 סמיוטיות למחקר
39	פרק 4: מודל פרשני לייצוג הגינה העברית הוורנקולרית כטקסט
39 4.1 מבוא, הגישה הכללית למחקר : קריאה וייצוג של הנוף
40 4.2 גישת המחקר
41 4.2.1 הרחבת גישת המחקר
42 פרק 4.3 מודל פרשני לייצוג הגינה העברית כטקסט
42 4.3.1 "השדה הרחב" ותכולתו
43 4.3.2 "השדה הצר" ותכולתו
43 4.3.3 הרפרטואר
44 4.3.4 הרטוריקה
44 4.3.5 הטקסט
44 4.4 הערכתנו של המודל המוצע לקריאת הגינה הוורנקולרית
45 4.5 משימות המחקר
45 4.6 מקורות המידע
	חלק ג. השדה הרחב: קונטקסט ואינטרטקסט ביצירת תרבות הגינה העברית
47	הוורנקולרית
47	פרק 5: יהדות, ציונות וסביבה
48 5.1 יהדות וסביבה : יחס היהדות לטבע ולנוף
51 5.2 דימויי ארץ ישראל בקרב היהודים שישבו בגולה
52 5.2.1 דימויי ארץ ישראל בספרות האוטופית היהודית

תוכן העניינים (המשך)

- 53..... 5.2.2 דימויי ארץ ישראל בספרות הגיאוגרפית היהודית
- 54..... 5.3 האידיאולוגיה הציונית ויחסה לטבע, לנוף ולאדם בו
- 54..... 5.3.1 מיתוס הארץ השוממה
- 55..... 5.3.2 מיתוס הפרחת השממה וחזון הארץ המקראית
- 57..... 5.3.3 מיתוס השיבה אל הטבע
- 58..... 5.3.4 צמחייה ומיתוס
- 60..... 5.4 סיכום: הגינה העברית הוורנקולרית, יהדות, ציונות וסביבה

פרק 6: גן-גינה כמרכיבים בתרבות העברית בארץ ישראל..... 63

- 63..... 6.1 הגינה והשפה - "שדה השיח"
- 66..... 6.1.1 הגינה העברית הוורנקולרית והשפה העברית
- 66..... 6.2 הגינה בספרות
- 66..... 6.2.1 גנים, גינות וצמחייה בספרות הילדים
- 69..... 6.2.2 סיכום: על משמעותם של הגינה וצמחייתה בספרות הילדים
- 72..... 6.2.3 הגינה בספרות המבוגרים
- 78..... 6.2.4 סיכום: על משמעותם של הגינה וצמחייתה בספרות המבוגרים
- 79..... 6.3 הגן כחג, על חידושם של חגי הגן: ט"ו בשבט ושבועות
- 79..... 6.3.1 ט"ו בשבט
- 82..... 6.3.2 חג הפרחים- חג השבועות
- 83..... 6.4 סיכום, התרבות העברית החדשה והגינה הוורנקולרית
- 84..... 6.5 יצירת הקהילה המקצועית
- 86..... 6.5.1 ספרות מקצועית
- 89..... 6.5.2 הקהילה המקצועית ויצירת תרבות הגינה הוורנקולרית
- 90..... 6.6 השיח המקצועי
- 90..... 6.6.1 הגן בארץ ישראל: גן עברי או גן מערבי
- 92..... 6.6.2 הגן בארץ ישראל: אומנות או אומנות
- 93..... 6.6.2.1 ראשית הדיון אודות אומנות הגן בארץ ישראל
- 6.6.2.2 הדיון אודות אומנות הגן בשנות הארבעים. (עלון לגן, השדה לגן ולנוף ועוד)
- 93.....
- 96..... 6.6.2.3 אומנות הגן בארץ ישראל ואומנות הגן המודרנית
- 97..... 6.6.3 על מעמדו של הגן
- 98..... 6.6.4 עיקריה של הביקורת המקצועית
- 98..... 6.6.5 הגינה הוורנקולרית והשיח המקצועי אודות הגן
- 99..... 6.7 אומנות הגן ואומנות הבניין
- 101..... 6.7.1 רעיון עיר הגנים בארץ ישראל
- 103..... 6.7.2 הגינה הוורנקולרית והתכנון האדריכלי
- 103..... 6.8 סיכום, הגינה העברית הוורנקולרית והתרבות העברית החדשה

תוכן העניינים (המשך)

פרק 7: תקדימים, גינות בארץ ישראל טרום וראשית ההתיישבות הציונית	105
7.1 גינות פלשתינאיות	105
7.1.1 רפרטואר גינת הבוסתן	107
7.2 גינות במושבות הברון	107
7.2.1 רפרטואר גינות מושבות הברון	110
7.3 הגן הבוטני במקווה ישראל	110
7.3.1 רפרטואר הגן במקווה ישראל	112
7.4 הגינה הקיבוצית	112
7.4.1 רפרטואר הגינה הקיבוצית (הגינה הפרטית)	114
7.4.2 תרומת הגינה הקיבוצית לתרבות הגננית	114
7.5 תקדימים נוספים	114
7.6 התקדימים הגנניים והגינה העברית הוורנקולרית	119
חלק ד. תל אביב כמקרה מבחן	121
פרק 8: השדה הרחב: פעילות הממסד העירוני ושלוחותיו בקידום פרויקט הגינה הוורנקולרית בתל אביב	121
8.1 מבוא: העיר תל אביב ותרבות הגינה הוורנקולרית	121
8.2 החזון	122
8.3 התכנון	123
8.3.1 תכניות מוקדמות לאחוזת בית	123
8.3.2 תכנית Geddes	124
8.3.2.1 תכנית Geddes כטקסט	126
8.4 חוקים ותקנות	127
8.4.1 תקנות וחוקי בניה עבור אחוזת בית	127
8.4.2 החוק לנטיעת עצים	127
8.4.2.1 הרטוריקה של חוק ההגנה על העצים	128
8.4.2.2 פעולותיה של העירייה במניעת עקירת עצים, ובנטיעות חלופיות	129
8.4.3 תקנות בנושא המים וחוקת המים	129
8.4.4 סיכום: הגינה הוורנקולרית בתל אביב בתכנון ובחקיקה	131
8.5 התעמולה ליצירת גינות בתל אביב	131
8.5.1 כרוזים	131
8.5.1.1 הרטוריקה בכרוזי העירייה	133
8.5.2 המאבק לגורלם של עצי השקמים והאקליפטוסים הותיקים	134
8.5.2.1 הרטוריקה של הדיון	136
8.5.3 תערוכות	137
8.5.4 חגיגות: ט"ו בשבט וחג הפרחים- שבועות	138
8.5.4.1 ט"ו בשבט	139

תוכן העניינים (המשך)

140	8.5.4.2 חג הפרחים - שבועות
141	8.5.5 סיכום : הגינה העברית הוורנקולרית והתעמולה
142	8.6 סוכני תרבות - גופים ציבוריים
142	8.6.1 ועדת הגננות העירונית ותרומתה ליצירת גינות ורנקולריות
143	8.6.2 אגודת חובבי עצים וצמחים בתל אביב
144	8.6.3 ארגונים ציבוריים שתורמו לפרויקט הגינה הוורנקולרית
144	8.6.3.1 ארגון הגננים בתל אביב והסביבה
145	8.6.3.2 החברה העברית לגננות
145	8.6.3.3 אגודות לשיפור העיר תל אביב
146	8.6.3.4 אנשי העצים בארץ ישראל
146	8.6.4 ויצ"ו
148	8.6.5 סיכום : הגינה העברית הוורנקולרית ותורמתם של הגופים הציבוריים
149	8.7 סוכני תרבות - אישים שתורמו למפעל הגינון התל אביבי
149	8.7.1 חיים נחמן ביאליק
150	8.7.2 יחיאל סגל 1886-1962
151	8.7.3 יהושע מרגולין
152	8.7.4 מאיר דיזנגוף
153	8.7.5 יוזמות שונות
154	8.7.6 סיכום : הגינה הוורנקולרית ותורמתם של סוכני התרבות
154	8.8 תכנון והקמה של שדרות עירוניות וגינות בתל אביב והשפעתן על הגינות הוורנקולריות
155	8.8.1 שדרות רוטשילד
155	8.8.1.1 רפרטואר השדרה
156	8.8.2 גינת נחלת בנימין
156	8.8.3 גן מאיר
160	8.8.3.1 גן מאיר בתכנון אהרון הלוי כטקסט
161	8.8.4 תכניות לגנים דידקטיים בתל אביב
162	8.8.4.1 הגן הבוטני
162	8.8.4.2 גן הנביאים ורז"ל
164	8.8.4.3 גן הנביאים כטקסט
166	8.8.5 תרומתם של הגנים בתל אביב להתפתחות תרבות הגינה הוורנקולרית
167	8.9 ירידת קרנו של רעיון הגינה הוורנקולרית בתל אביב
168	8.10 סיכום : הגינה הוורנקולרית והממסד העירוני בתל אביב
171	פרק 9: השדה הצר: גינות תל אביב 1909-1936
171	9.1 גינות ראשונות באחוזת בית
172	9.1.1 הגינות
174	9.1.2 תפקידים ומשמעויות בגינות אחוזת בית

תוכן העניינים (המשך)

175	9.1.3 רטוריקה בגינות אחוזת בית
176	9.1.4 רפרטואר גינות אחוזת בית
177	9.1.5 גינות אחוזת בית ותרומתן לתרבות הגינה הוורנקולרית
177	9.2 גינת ביאליק כמייצגת גינות בתי האמידים בשנות העשרים
180	9.2.1 הגינה
180	9.2.2 גינת ביאליק כטקסט
183	9.2.3 רטוריקה בגינת ביאליק
183	9.2.4 רפרטואר גינת ביאליק
184	9.2.5 גינות מקבילות בתל אביב
184	9.2.6 גינת ביאליק ותרומתה ליצירת תרבות הגינה הוורנקולרית
185	9.3 גינות בתי הספר
185	9.3.1 החזון
186	9.3.2 המעשה
188	9.3.3 משמעותו של מפעל גינות בתי הספר
189	9.3.4 רפרטואר גינות בתי הספר
189	9.3.5 מפעל גינות בית הספר ותרומתו ליצירת תרבות הגינה העברית הוורנקולרית ...
190	9.4 גינות בתי הקומות בתל אביב בשנות השלושים
191	9.4.1 גינות בתי הקומות בשנות השלושים
195	9.4.2 תפקידים ומשמעויות בגינות בתי הקומות
195	9.4.3 רפרטואר גינות בתי הקומות בשנות השלושים
195	9.4.4 גינות בתי הקומות ותרומת לתרבות הגינה הוורנקולרית
196	9.5 מפעל השיכון העירוני והגינות
196	9.5.1 כללי: רעיון ההתיישבות העירונית ושכונת העובדים
198	9.5.2 מעונות עובדים
198	9.5.3 גינות מעונות עובדים
208	9.5.4 תפקידים ומשמעויות בגינות המעונות
209	9.5.5 רפרטואר גינות מעונות עובדים
209	9.5.6 גינות מעונות עובדים ותרומתן ליצירת תרבות הגינה הוורנקולרית
209	9.6 משק העזר
211	9.6.1 גודל ה"יחידה" בשכונות העובדים
211	9.6.2 מקומה של גינת הנוי
212	9.6.3 קרית עבודה
213	9.6.4 מפעל הגינון בקרית עבודה
216	9.6.5 גינות קרית עבודה
220	9.6.6 השוואת גינות קרית עבודה לגינות בקריות פועלים אחרות
220	9.6.7 גינות קרית העבודה כטקסט
220	9.6.7.1 המלחמה בין ארץ הישימון לארץ המזרע:
221	9.6.7.2 כיבוש האדמה ככיבוש ארוטי

תוכן העניינים (המשך)

222	9.6.7.3 אמהות
222	9.6.7.4 התנחלות
224	9.6.8 רפרטואר גינות קרית עבודה
224	9.6.9 גינות קרית עבודה ותרומתן ליצירת תרבות הגינה הוורנקולרית
227	9.7 וילות עירוניות בתל אביב וסביבותיה בשנות השלושים
228	9.7.1 גינות הוילות העירוניות/ א. גינות של וילות גדולות
230	9.7.2 גינות הוילות העירוניות/ ב. גינות של וילות קטנות
232	9.7.3 רפרטואר גינות הוילות בשנות השלושים
232	9.7.4 גינות הוילות של שנות השלושים ותרומתן לתרבות הגינה העברית הוורנקולרית
233	9.8 גינות מלחמה
233	9.8.1 החזון
234	9.8.2 המעשה
235	9.8.3 רפרטואר גינות המלחמה
235	9.8.4 מפעל גינות המלחמה ותרומתו ליצירת תרבות הגינה העברית הוורנקולרית
236	9.9 סיכום, גינות תל אביב ותרבות הגינה העברית הוורנקולרית

פרק 10: סיכום, דיון, ומסקנות 243

243	10.1 מבוא
244	10.2 סיכום ודיון בממצאים
244	10.2.1 בא"י בכלל ובתל אביב בפרט התפתחו גינות ורנקולריות עבריות ייחודיות
247	10.2.2 שורשי הגינה העברית הוורנקולרית יונקים ממקורות שונים ומגוונים
247	10.2.2.1 תרומתה של היהדות ליצירת הגינה העברית הוורנקולרית
247	10.2.2.2 תרומתה של האידיאולוגיה הציונית ליצירת הגינה העברית הוורנקולרית
250	10.2.2.3 תרומתה של החקלאות ליצירת הגינה העברית הוורנקולרית
250	10.2.2.4 תרומתם של התקדימים הקיימים בארץ ליצירת הגינה העברית הוורנקולרית
251	10.2.2.5 תרומתן של תפיסות תכנוניות מערביות ליצירת הגינה העברית הוורנקולרית
252	10.2.2.6 תרומתה של הקהילה המקצועית והשיח המקצועי ליצירת הגינה העברית הוורנקולרית
254	10.2.3 הגינה העברית הוורנקולרית בתל אביב
254	10.2.3.1 רפרטואר הגינות
257	10.2.3.2 השפעת הממסד העירוני על הגינה הוורנקולרית בתל אביב
258	10.2.4 הגינה העברית הוורנקולרית כתרבות
260	10.2.4.1 יחסי הגומלין בין תרבות הגינה הוורנקולרית ומערכות תרבות סמוכות
261	10.2.5 משמעות הגינה העברית הוורנקולרית

תוכן העניינים (המשך)

261	10.2.5.1 משמעות הגינה העברית הוורנקולרית בעבור בעליה ובני משפחתם.....
262	10.2.5.2 משמעות הגינה העברית הוורנקולרית בעבור הקהילה.....
263	10.2.5.3 משמעות הגינה העברית הוורנקולרית בעבור החברה.....
263	10.3 סיכום ודיון בשיטת המחקר.....
265	10.3.1 הערכת המודל.....
266	10.4 תרומת המחקר.....
266	10.4.1 תרומת המחקר בתחום יצירת תרבות הגינה הוורנקולרית.....
268	10.4.2 תרומת המחקר לפיתוח שיטת חקירה.....
268	10.5 כוונים נוספים להמשך המחקר.....
269	10.6 תם אך לא נשלם.....
270	רשימת מקורות.....
289	ארכיון העבודה והחלוץ מכון לבון- אעחמ"ל.....
290	ארכיון היסטורי עירית חולון- אהע"ח.....
290	ארכיון עירית תל אביב- אעת"א.....
293	נספח 1: ירקות ופרחים בגינות בתי הספר וגני הילדים.....
294	נספח 2: השוואת גודלם והרכבם של משקי העזר.....

רשימת איורים

15	איור 1 : הצעה למושבת גינון בברלין.....
16	איור 2 : עיר גנים לפי E. Howard.....
51	איור 3 : מזרח, שנות העשרים.....
52	איור 4 : שער ספרו של לוינסקי.....
55	איור 5 : רות המואביה בכרזה משנת 1917.....
55	איור 6 : לוח "מזרח" ראשית שנות העשרים.....
57	איור 7 : כרזה לסרט "חיים חדשים".....
57	איור 8 : שער חוברת לילדים.....
59	איור 9 : דימויי א"י בכרזה של זאב רבן 1929.....
61	איור 10 : אדריכל העיר תל אביב מגידוביץ בגינתו.....
67	איור 11 : תמר והסביונים.....
67	איור 12 : תמר והסביונים.....
70	איור 13 : נחום גוטמן, הגינה הראשונה.....
73	איור 14 : צרפתי, פרק אחד מחייו של אבא והוא הגן.....
73	איור 15 : פרק אחד מחייו של אבא והוא הגן.....
74	איור 16 : פרק אחד מחייו של אבא והוא הגן.....
79	איור 17 : "בשדות הקרן הקיימת עולים פרחים מיוחדים במינם".....

80	איור 18 : "התאומות"
87	איור 19 : אוצר הצמחים בעריכת ב. ציז'יק
88	איור 20 : "עלון לגנן"
91	איור 21 : שער החרסית
96	איור 22 : שתי תכניות לגנים זעירים
101	איור 23 : עיר גנים לפי קבוצת המעגל בורשה
102	איור 24 : תכניתו של ברנולד לעיר נורדאו
105	איור 25 : ואדי סיח
106	איור 26 : ואדי סיח תכנית הבוסתן
108	איור 27 : מטולה, תכנית הרחוב המרכזי ותמונה
109	איור 28 : זכרון יעקב
111	איור 29 : הגן הבוטני במקווה ישראל
112	איור 30 : פרסומת לקטלוג משתלת מקווה ישראל
113	איור 31 : ראשית הגינה הקיבוצית
115	איור 32 : תכנית המושבה הגרמנית בחיפה
115	איור 33 : המושבה הגרמנית בחיפה, באוארנפינד
116	איור 34 : הגן בגת שמנא
116	איור 35 : מנזר ראטיסבון
118	איור 36 : גן העירייה בירושלים, Ashbee
123	איור 37 : אחוזת בית במבט הציפור ע"פ תכנית סטסיאני
125	איור 38 : המתחם העירוני ע"פ תכנית
132	איור 39 : מודעה עירונית הקוראת לנטיעות-1929
135	איור 40 : עץ הגג
135	איור 41 : גוטמן שביל קליפות התפוזים
138	איור 42 : יעקב ניצן בתערוכה 1929
139	איור 43 : ט"ו בשבט הראשון בתל אביב
140	איור 44 : נשף אילנות ופרחים בט"ו בשבט
147	איור 45 : הדרכה בגינות ע"י מדריכות ויצ"ו
155	איור 46 : שדרות רוטשילד, 1914
156	איור 47 : גן נחלת בנימין, י. סגל
157	איור 48 : גן מאיר, א. הלוי
157	איור 49 : גן מאיר, י. סגל
158	איור 50 : גן מאיר, ביצוע
162	איור 51 : גן הנביאים ורז"ל
171	איור 52 : בית אופייני בתל אביב
172	איור 53 : העמדת בתים לאורך רחוב הרצל
172	איור 54 : העמדת הבית במגרש אחוזת בית
173	איור 55 : בית ברחוב יהודה הלוי

174	איור 56 : גב' ברגר משקה.....
176	איור 57 : הגינה הראשונה
177	איור 58 : ביאליק בגנו
178	איור 59 : חזיתות בית ביאליק, י. מינור
179	איור 60 : תכנית גינת בית ביאליק, י. סגל גן-אדריכל
181	איור 61 : חצר אחורית שנות השישים
183	איור 62 : גן ביתו של ביאליק
184	איור 63 : שכונת פקידי בנק אפ"ק
189	איור 64 : תכניות של ויצו לגינות בבתי הספר ובגני הילדים
191	איור 65 : סכמת מבני קומות וחלל פתוח
192	איור 66 : גדר מטויחת בטיח גס ועדין
192	איור 67 : גדר כורכר
192	איור 68 : גדר מטויחת ושכבת ברזל
192	איור 69 : גדר מצופה אבן ומעקה ברזל
193	איור 70 : ברכת אבן ומזרקת שברי קרמיקה
193	איור 71 : ברכה ומזרקה משיש
193	איור 72 : ברכה מצפה בקרמיקה
194	איור 73 : צמחייה אופיינית, דודונאה דביקה
194	איור 74 : צמחייה אופיינית, אגבה
194	איור 75 : צמחייה אופיינית צבר
198	איור 76 : סכמה המתארת את הפרצלציה המוקדמת והחדשה של מעונות ד-ו בתל אביב
200	איור 77 : גינת מעונות א-ג
201	איור 78 : גינת מעונות ד-ה-ו
202	איור 79 : גינת מעונות ז'
203	איור 80 : גינת קרית מאיר
206	איור 81 : שני מודלים להעמדת המבנים במעונות עובדים
207	איור 82 : חלל מעונות א-ג
207	איור 83 : חלל מעונות ז'
208	איור 84 : מעונות ז' חזית לרחוב
208	איור 85 : מעונות ז' חלל הגינה
210	איור 86 : תכנית של L. Migge, R. Michel (1920) כפי שהתפרסמה אצל סוסקין
213	איור 87 : תכנית קרית עבודה
216	איור 88 : חגיגת ט"ו בשבט בקרית עבודה
216	איור 89 : גינה בקרית עבודה א.1-3 בטבלה
217	איור 90 : גינה בקרית עבודה ג.1 בטבלה 26
217	איור 91 : גינה בקרית עבודה א.5 בטבלה
217	איור 92 : גינה בקרית עבודה ב.1-4 בטבלה
217	איור 93 : גינה בקרית עבודה א 7-8 בטבלה 26

219	איור 94 : גינות קרית עבודה, מראה כללי
220	איור 95 : גינה בבית שערים, וינברג
222	איור 96 : גינה בקרית עבודה
223	איור 97 : מתוך אלבום תמונותיו של דר' אליעזר מנסבך
224	איור 98 : רחוב בקרית עבודה
227	איור 99 : גינת הוילה הכחולה
228	איור 100 : גינת בית ויצמן
228	איור 101 : גינת אבולג'בן
228	איור 102 : גינת וילה בתל בנימין
230	איור 103 : גינת בית בתל אביב (סגל)
230	איור 104 : גינת בית בתל בנימין
230	איור 105 : גינת הוילה הכחולה
230	איור 106 : גינה בדרום תל אביב
232	איור 107 : פרטי גינות

רשימת טבלאות

21	טבלה 1 : טיפולוגיה של חצרות מגורים
26	טבלה 2 : גישות נבחרות לקריאת הנוף
34	טבלה 3 : מטפורות בנוף
43	טבלה 4 : מרכיבי השדה הרחב של הגינה העברית הוורנקולרית
44	טבלה 5 : רפרטואר הגינה העברית הוורנקולרית
46	טבלה 6 : מקורות המידע ללימוד אודות הגינה העברית הוורנקולרית ותכולתם
107	טבלה 7 : רפרטואר הבוסתן
110	טבלה 8 : רפרטואר גינות מושבות הברון
112	טבלה 9 : רפרטואר גינת מקווה ישראל
114	טבלה 10 : רפרטואר הגינה הקיבוצית הפרטית
126	טבלה 11 : רפרטואר הגינה על פי תכנית Geddes
155	טבלה 12 : רפרטואר השדרה
159	טבלה 13 : השואת התכניות השונות לגן מאיר
163	טבלה 14 : גן הנביאים ורז"ל
166	טבלה 15 : רפרטואר גן הנביאים ורז"ל
176	טבלה 16 : רפרטואר גינות אחוזת בית
183	טבלה 17 : רפרטואר גינת ביאליק
187	טבלה 18 : פעילות ויצ"ו בגינות בתי הספר, הגנים והגנים הפרטיים (פרסומי עיריית תל אביב)
189	טבלה 19 : רפרטואר גינות בתי הספר
190	טבלה 20 : טבלת צפיפויות מגורים וקווי בנין

195	טבלה 21 : רפרטואר גינות בתי הקומות בשנות ה-30
204	טבלה 22 : גינות מעונות עובדים
209	טבלה 23 : רפרטואר גינות מעונות עובדים
212	טבלה 24 : רפרטואר גינת הנוי במשקי העזר
218	טבלה 25 : גינות קרית עבודה בהשוואה לגינות אחרות (גינות ומשקי עזר בשיכון 1946)
224	טבלה 26 : רפרטואר גינות קרית עבודה
228	טבלה 27 : גינות הוילות הגדולות
230	טבלה 28 : גינות הוילות הקטנות
232	טבלה 29 : רפרטואר גינות הוילות של שנות השלושים
235	טבלה 30 : רפרטואר גינות המלחמה
237	טבלה 31 : סיכום המרכיבים של גינות תל אביב
239	טבלה 32 : השוואת רפרטואר גינות תל אביב
240	טבלה 33 : רפרטואר גינות הנוי וגינות התועלת

רשימת תרשימים

7	תרשים מס 1 : מבנה החיבור
32	תרשים מס 2 : עולם הסיפור, קונטקסט אינטרטקסט ושיח
41	תרשים מס 3 : יחסי הגומלין בין הטקסט ושני השדות היוצרים אותו
42	תרשים מס 4 : מודל לקריאת הנוף כטקסט
121	תרשים מס 5 : טקסט הגינה הוורנקולרית בתל אביב

תקציר

גינות עבריות ורנקולריות לוו את מפעל ההתיישבות הציוני בא"י החל מסוף המאה ה-19. צנועות היו בהופעתן, נסתרות לעיתים מעייני כל ובעיקר מה"עין הציבורית" המתעדת. גם הגינות עצמן לא היו לתפארת אומנות הגן, ורק שרידים מעטים מהם נשמרו. שרידים פיסיים, תיעוד בתצלומים ובכתב, רשמים וזיכרונות. בכל אלו יש לרמוז על חשיבותן של אותן גינות ורנקולריות עבור בעלי הבתים שיצרו אותן, עבור הקהילה והחברה בארץ.

מטרתו העיקרית של מחקר זה היא לייצג את תופעת הגינות הורנקולריות שנוצרו בארץ ישראל למן ראשית ההתיישבות הציונית ועד לראשית שנות הארבעים תוך התמקדות בגינה שנוצרה בתל אביב.

נקודת המוצא של המחקר הגדירה את הגינה העברית הורנקולרית כטקסט, טקסט שנוצר כתוצאה מיחסי גומלין בין טקסטים שונים: טקסטים מרחביים (שרידי גינות), טקסטים ויזואליים (תמונות, תכניות, ציורים, כרזות), וטקסטים מילוליים (דוחות ארכיוניים, תיאורים ספרותיים, רשימות צמחייה). ייצוג טקסט הגינה העברית הורנקולרית נעשה במחקר זה ע"י קריאה בקורתית של המקורות השונים דרכה התבררו שאלות המחקר העיקריות:

-מהו השדה הרחב (הקונטקסט והאינטרטקסט) של תופעת הגינה העברית הורנקולרית בא"י בכלל ובתל אביב בפרט, ומה היתה תרומתו לטקסט הגינה?

-מה היו התקדימים המקומיים לגינה העברית הורנקולרית וכיצד תרמו ליצירת הגינה העברית?

-מה היה רפרטואר הגינה העברית הורנקולרית?

-מה היה מקומה של הגינה העברית הורנקולרית ביצירתה של התרבות העברית החדשה בא"י?

-מה היו משמעותיהן של גינות אלו בעבור היחיד, החברה והקהילה?

שאלות מחקר אלו בוחנות את שורשיה של הגינה העברית הורנקולרית כמו גם את מאפייניה העיקריים.

ממצאיו העיקריים של המחקר הם:

- גינות עבריות ורנקולריות התפתחו בארץ ישראל למן ראשית ההתיישבות הציונית. גינות אלו משתייכות לשדה הגינות הורנקולריות בשל מאפייניהם המשותפים עם גינות ורנקולריות אחרות בעולם: הן נוצרו על ידי בעליהם ולא על ידי מתכננים בעלי שם. וגם כאשר מתכננים היו מעורבים בהקמתן היו הבעלים פעילים מרכזיים בהקמת הגינות ותחזוקתם. במלאכת הקמת הגינות נטלו חלק שכבות אוכלוסייה מגוונות: הבורגנות, מעמד הפועלים, נשים, וילדים. הידע להקמת הגינות התבסס על ספרות "עשה זאת בעצמך" ועל העברת מידע וחומר צמחי בין הגננים. צמחיית הגינות מקורה היה בצמחייה המקומית וכן באינטרודוקציות שונות.

- בהעדר מסורת גננית עברית ינקו שורשי הגינה העברית הוורנקולרית ממקורות שונים. בעוד שהמורשת היהודית שלחה את העולים לארץ מצוידים בחיבה לצמחיית ארץ ישראל כמושג מופשט, היתה זו האידיאולוגיה הציונית שהכשירה את הקרקע לעבודת הגינה. גינות ורנקולריות תרמו ליצירת הנוף אותו עודדה האידיאולוגיה הציונית כמו גם ליצירת האדם החדש בנוף זה. עם התרכזות היישוב בארץ בערים, היתה הגינה הוורנקולרית לאתר בו יכול היה המתיישב העירוני לקחת חלק בהגשמת החזון הציוני. מכאן מסתבר אופייה ה"חקלאיי" של הגינה העברית הוורנקולרית.
 - גינות שונות שהיו בארץ טרום ההתיישבות הציונית ובמקביל אליה שימשו כתקדימים. בעוד שהתקדימים המערביים (גינות הטמפלרים, גינות מוסדות הדת הנוצרים ומורשת גנני הברון הצרפתיים) התקבלו, התקדימים המקומיים (גינת הבוסתן הפלשתיאית) נידחו כמודל. צמחיית הבוסתן אומצה אך הבוסתן כמודל פסי ורעיוני לגינה נידחה בשל סיבות אידיאולוגיות.
 - הגינה העברית הוורנקולרית השתלבה במודלים תכנוניים שמקורם באירופה ואשר אומצו בארץ. המודלים של עיר הגנים ופרברי הגנים, משקי העזר ומעונות העובדים, בעיקר בגרסאות שנוצרו בגרמניה, היוו בסיס להתיישבות החדשה בארץ והכילו את הבסיס ליצירת הגינה.
 - בתל אביב נוצרו גינות ורנקולריות למן ימי אחוזת בית. היו אלו גינות נוי ותועלת שטיפחו תושבי העיר בסיוע נכבד של הממסד העירוני. חזון עיר הגנים תורגם על ידי העירייה למערכת של חוקים והנחיות, למערכת תעמולה גלויה ונסתרת שתכליתה הורקת העיר ובעיקר בידי התושבים. במחצית שנות השלושים, עם צמיחתה המואצת של העיר, נגזו חלום העיר הירוקה וחסידיה עברו לערים הסמוכות או לשכונות בהם פטרו אחר הגן על רעיון הגינה.
 - יצירת גינות עבריות ורנקולריות היתה חלק מיצירת התרבות העברית החדשה בארץ ישראל, לפי הגישה שראתה בתרבות העברית מערכת כוללנית להסדרת החיים בארץ. בהעדר מורשת גננית התגייסו סוכני תרבות שונים לבניית המערכת ובמחצית שנות הארבעים כבר היו בארץ ניצנים של התרבות החדשה: נוצרו גינות שונות ובהם רפרטוארים מגוונים, נוצרה קהילה של בעלי גינות שנתמכה על ידי קהילה מקצועית מתפתחת, צמחו מסגרות מסייעות כמו משתלות, שירותי גנות וספרות מקצועית. נוצר שיח ציבורי סביב הגינה העברית שכלל יצירת שפה עברית לגן, ספרות המתייחסת אליו ודיון בתכניו. תרבות זו היתה אומנם בחיתוליה בהשוואה למערכות תרבות אחרות, אך היתה עובדה קיימת.
 - הגינה העברית הוורנקולרית היתה מראשיתה טקסט גדוש ברבדים שונים של משמעויות. ברובד האישי היתה הגינה ביטוי ליצירת זיקה לקרקע, ויותר מכך זיקה לקרקע המולדת. עבודת הגינה תגמלה כלכלית ובעיקר נפשית. ברובד הקהילה היתה הגינה ביטוי ללכידות פנימית ולקשר בין דיירי המתחם או השכונה. עבור היישוב העברי בארץ ישראל היתה הגינה מקור לגאווה, ביטוי לתרבות החדשה שקמה בארץ ישראל.
- עם העלייה ההמונית מהמזרח, השתרשות היישוב בארץ, והשינויים האידיאולוגיים שעברה החברה, התפתחה תרבות הגינה הוורנקולרית בכוונים חדשים. מחקר זה הוא בבחינת התשתית להמשך החקירה.

חלק א. הקדמה

פרק 1: הרקע למחקר, מטרותיו ותרומתו הצפויה

1.1 מבוא

עם ראשיתה של ההתיישבות הציונית בארץ ישראל החלו נופיה החשופים של הארץ להתכסות זעיר פה וזעיר שם בכסות ירוקה של גינות נוי. ההתחלה היתה צנועה, נחבאת, לא נושא שיש להתגאות בו כמו עליה לקרקע, בנית מגדל מים ובית ראשון. גם הגינות עצמן לא היו לתפארת אומנות הגן, זו שהכירו ממראה עיניים או מגלויות נוף וספרים העולים לארץ מאירופה. בתיאורי התקופה מקומן של גינות הנוי נפקד. "העין הרשמית המתעדת" זו שהדגישה את החלוץ על רקע השדות החקלאיים וזו שתיעדה את מבני התעשייה והחרושת בערים המתפתחות, לא ראתה בגינות הנוי "נושא" העולה בקנה אחד עם הציוויים האידיאולוגיים של התקופה. הגינות הרי נתפס מעולם לעיסוק בורגני, לעיסוק של נשים בלבד למטרות אסתטיות בעיקר שאין מאחוריהן דבר עם "צווי השעה" ו"המשימות הלאומיות".

אך מתחת לשכבות השכחה וההשכחה, מתחת למשטחי האספלט, הבתים החדשים וגינות "האינסטנט" העכשוויות, בצילומים מצהיבים, תיקי ארכיון מאובקים וזיכרונות שבכתב ושבעל פה נחשף רובד חדש ומבלבל של עשייה אישית וציבורית שראתה בגרניום ובאמנון ותמר, בערוגות הצנוניות והגזר חלק בלתי נפרד ממסכת החיים בארץ ישראל.

מה היה בגינת הנוי ששבה את ליבות המהגרים קשי היום? מסורת גננית מפוארת לא הביאו איתם מהעעירות הדלות של מרכז ומזרח אירופה, וגם בארץ לא פגשו בהרבה מודלים מקומיים אשר יכלו לעורר בהם את הרצון לחקות את הקיים. אבל הם היו בנים לאומה חקלאית, שאמנם נטשה את אדמתה לדורות רבים, אבל שמרה את זיכרון תבואותיה ופרותיה בכתובים ובסמלים. אומה שקראה לכל צמחי הגויים בשם צ'צ'יקס אך התהדרה בצמחי ארץ ישראל לסיפור משלים ואגדות. וכשהגיעו ראשוני המתישבים לארץ ישראל, חזרה ועלתה בהם הכמיהה הכמוסה לקשר מחודש עם האדמה אותה נטשו ואת זיכרונה שמרו. הגינה הפרטית, ד' אמותיו של כל אדם ואדם, היתה לאתר התחדשות ולידה, שדה לברית מחודשת עם האדמה, עם המקום, עם העבר. יצירת הזיקה לארץ היתה זיקה כפולה, זיקה לאדמה באשר היא אדמה ובמקביל זיקה לאדמת ארץ ישראל ועברה. כשתילים רכים שניטעו באדמה זרה-מוכרת, כך ראו עצמם הבאים לארץ ישראל. השתרשות התמר והדובדבן היתה להד השתרשותם באדמת הארץ. וכך במקביל לפרויקט הלאומי של התיישבות, בנית חברה ואדם חדשים שהתנהל בראש חוצות, התנהל פרויקט הגינה העברית הוורנקולרית על ידי יחידים ועל ידי גופים ממסדיים וסוכני תרבות למיניהם שביקשו ליצור תרבות חדשה בארץ, תרבות של גינות ורנקולריות.

המחקר בודק את יצירתה של תרבות גנטית ורנקהולרית בתל אביב. בחירתה של תל אביב איננה מקרית. העיר שקמה מן החולות, ללא עבר, ללא מחויבות למסורת הבניה המקומית, שאפה ליצירת תרבות חדשה (גוברין 1998 : 47), לתרבות מגורים אחרת מזו שהיתה קיימת בערים העתיקות בארץ ישראל ובעירו הגולה. הגינה הוורנקהולרית היתה חלק מחזון המודרניות והקדמה. חזון אשר טופח לא רק בידי בעלי הבתים אלא בעיקר בידי פרנסי העיר, שחוקקו את החוקים, שפרסמו את הכרוזים ושהטיפו למען הירק והנטיעה בעיר. כאשר הפכה תל אביב מפרבר גנים לכרך צפוף, מחירי הקרקע בה האמירו ופרויקט הגינות נידחק לפרברים, לערים הסמוכות כמו רמת גן וחולון או למתחמי מגורים ייחודיים בהם נשמר לב ירוק כמו מעונות העובדים. עם ראשית שנות הארבעים ירד מגדולתו פרויקט הגינות הוורנקהולריות בתל אביב, אך המסד ליצירת תרבות גנטית עברית כבר נוצר. הקהילה המקצועית התבססה, נוצרו מסגרות ארגוניות להדרכה ולחילופי ידע וביטאון שהפיץ ידע זה בין חברי הקהילה והציבור הרחב.

1.2 מטרות המחקר

מטרתו המרכזית של מחקר זה היא לייצג את טקסט הגינה העברית הוורנקהולרית שנוצרה בארץ ישראל למן ראשית ההתיישבות הציונית ועד לראשית שנות הארבעים תוך התמקדות בגינה שנוצרה בתל אביב.

נקודת המוצא של המחקר הגדירה את הגינה העברית הוורנקהולרית כטקסט, טקסט שנוצר כתוצאה מיחסי גומלין בין טקסטים שונים: חלקם טקסטים מרחביים כמו שרידי גינות, או תכניות של גינות, חלקם טקסטים ויזואליים כמו תמונות, איורים, ויתרם טקסטים מילוליים כמו תיאורי גינות בכתובים, כתבים אידיאולוגיים, תקנוני בניה ורשימות צמחייה. חיבור זה הוא בבחינת ייצוג של הטקסט המורכב כפי שיפורט בפרק העוסק בשיטת המחקר.

ייצוג טקסט הגינה העברית הוורנקהולרית נעשה במחקר זה ע"י בחינת היבטים מרכזיים של התופעה המהווים את שאלות המחקר העיקריות:

-מהו השדה הרחב של תופעת הגינה העברית הוורנקהולרית בא"י בכלל ובתל אביב בפרט, ומה היתה תרומתו לטקסט הגינה?

-מה היו התקדימים המקומיים לגינה העברית הוורנקהולרית וכיצד תרמו ליצירת הגינה העברית?

-מה היה רפרטואר הגינה העברית הוורנקהולרית?

-מה היה מקומה של הגינה העברית הוורנקהולרית ביצירתה של התרבות העברית החדשה בא"י?

-מה היו משמעויותיהן של גינות אלו בעבור היחיד, החברה והקהילה?

שאלות מחקר אלו בוחנות את שורשיה של הגינה העברית הוורנקהולרית כמו גם את מאפייניה העיקריים.

1.3 הגדרת תחום המחקר

הגדרת הגינה העברית הוורנקולרית כטקסט, ושאלות המחקר כפי שנוסחו בסעיף 1.2 תחומים את המחקר הנוכחי במסגרת רב-תחומית. למחקר נגיעה חלקית לתחומי ידע מגוונים אשר העיקריים ביניהם מפורטים להלן:

-הגינה הוורנקולרית- כתחום ידע מתפתח בתחום אדריכלות הנוף קשורה למחקר הארכיטקטורה הוורנקולרית כמו גם התרבות העממית ומחקר הגנים הקנוניים.

-הגינה כטקסט- משתייכת לתחום הידע של הגיאוגרפיה התרבותית ובעיקר לתת התחום העוסק בקריאת נופים. אימוץ מושג הטקסט משייך את המחקר לתחום מחקר התרבות - cultural studies כמו גם לשורשיו הנעוצים במחקר הסמיוטי או הסמילוגי.

-הגינה העברית כתרבות- משייכת את המחקר הנוכחי לתחום מחקר התרבות ובעיקר לתת התחום העוסק בתרבות העברית החדשה בארץ ישראל.

1.4 חשיבות המחקר ותרומותיו הצפויות

מחקר זה הינו ראשוני מסוגו. מעט נכתב עד כה אודות גנים בישראל מפרספקטיבה היסטורית ותרבותית. (בן ערב 1981, הרגיל 1992, אניס ובן ערב 1994, מראה מקום: קטלוג התערוכה 1996, Enis 1998, Helphand forthcoming). עיקר המחקר התמקד בגינה הקיבוצית ומיעוטו בגינות עירוניות (קידר 1998) או בגנים הסטוריים (Misgav forthcoming, Burmil 1999). גינות ורנקולריות הוזכרו במסגרת מחקרים רחבים יותר אך לא היו למוקד של בחינה עצמאית. גם המחקר שעיקרו התפתחות התרבות העברית החדשה כמעט ולא עסק עד כה בהיבטים הפיסיים של ארץ ישראל. חוקרי הארכיטקטורה התמקדו בחקירת סגנונות בניה ואישים מובילים אך לא ביצירת תרבות המגורים בארץ או השימוש בחללים בנויים או פתוחים.

יתר על כן, גישת המחקר והמתודה הנגזרת ממנה נועדו להציג את הגינה העברית הוורנקולרית בהקשר רחב של תרבות הגינה הוורנקולרית אשר אינה מוגבלת לגינות בלבד אלא גם לכתיבה אודותיהן ולנוכחותן בתחומי תרבות ועשייה נוספים.

תרומת המחקר הינה בתחומים הבאים:

-הרחבת הידע הקיים אודות תהליכי יצירתן ומהותן של הגינות העבריות הוורנקולריות שנוצרו בישראל מראשית שיבת ציון ועד הקמת המדינה.

-הבנת השורשים של תרבות הגינה הוורנקולרית העברית אשר עשויה להסביר את תרבות הגינה הוורנקולרית העכשווית ואת יחסי הגומלין המורכבים אותם אנו מקיימים עד היום עם סביבתנו.

-תרומה לפיתוח מתודה לקריאת נוף מתוך הקשרים תרבותיים רחבים.

1.5 מבנה החיבור

החיבור מורכב מחמישה חלקים עיקריים:

-ההקדמה- כוללת את הצגת נושא העבודה וכן את הגדרת מטרות המחקר, תחומי החקר המעורבים במחקר, חשיבות המחקר ותרומותיו הצפויות (פרק 1).

-הבסיס התיאורטי לעריכת המחקר - חלק ב' כולל שלשה פרקים עיקריים המציגים את הנושאים הרלוונטיים לחיבור מתוך תחומי הידע העיקריים עליהם מבוסס המחקר. הפרק הראשון דן בגינה הוורנקולרית כשדה מחקר תוך דיון בהיסטוריה של הגינה הוורנקולרית במערב, משמעותה ודרכי חקירתה. הפרק השני דן בסוגיית הנוף כטקסט, כנגזרת של קריאת הנוף אליבא הגיאוגרפיה התרבותית. עיקרו בהיבטים השונים של הנוף כטקסט הרלוונטיים למחקר. הפרק האחרון בחלק זה מתאר את הגישה הכללית למחקר, מציג את המודל עליו מבוסס המחקר ומפרט את מרכיביו של המודל (פרקים 2-4).

-השדה הרחב- חלק ג' מתאר את הקונטקסט והאינטרטקסט של יצירת תרבות הגינה העברית הוורנקולרית. בחלק זה שלשה פרקים כאשר הראשון דן ביחסן של היהדות והציונות אל הסביבה. הפרק השני עומד על מקומם של הגן והגינה בתרבות העברית בארץ ישראל ואילו השלישי מציג את תקדימיה של הגינה העברית הוורנקולרית בארץ ישראל (פרקים 5-7).

-תל אביב כמקרה מבחן- חלק ד' מציג את התפתחות הגינה הוורנקולרית בתל אביב כמקרה מבחן. החלק מתחלק לשני פרקים עיקריים כאשר בראשון מוצגת פעילות הממסד העירוני בקידום פרויקט הגינה העברית בעיר - השדה הרחב, ואילו הפרק השני דן בגינות ורנקולריות ודומות להן שקמו בתל אביב למן הווסדה ועד לסוף שנות השלושים - השדה הצר (פרקים 8-9).

-סיכום, דיון ומסקנות- בחלק ה' סוכמו ונידונו הממצאים העיקריים של המחקר וכל אחת משאלות המחקר. הפרק מסתיים בהערכת המחקר ובהמלצות למחקרים נוספים הקשורים לנושא (פרק 10).

תרשים מס 1: מבנה החיבור
Scheme 1: Research Structure

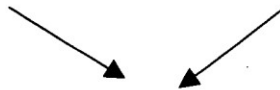
חלק א.

1. הקדמה

חלק ב. בסיס תיאורטי

2. הגינה הוורנקולרית

3. הנוף כטקסט-תיאוריה

4. הנוף כטקסט-גישת המחקר

מודל לקריאת הגינה הוורנקולרית כטקסט

חלק ג. השדה הרחב

5. יהדות-סביבה-אידאולוגיה

6. גן-גינה כמרכיבים בתרבות העברית

7. תקדימים: גינות בא"י טרום וראשית ההתיישבות הציונית

חלק ד. גינות תל אביב 1906-1940

8. השדה הרחב בתל אביב

9. השדה הצר בתל אביב

חלק ה.

10. סיכום, דיון ומסקנות

חלק ב. הבסיס התיאורטי למחקר

פרק 2: הגינה הוורנקולרית-

The Vernacular Garden

2.1 מבוא

הגינה הוורנקולרית בארץ ישראל טרום הקמת המדינה בה זן מחקר זה היא גינה ורנקולרית-עממית, מקומית. נגזרת מצומצמת זו של הסביבה הפיסית הינה שדה מחקר עצמאי ומתפתח בעל זיקה לארכיטקטורה הוורנקולרית, אדריכלות הנוף, התרבות העממית ושדות נוספים. הפרק מציג את הגינה הוורנקולרית כשדה מחקר, בוחן את ההיסטוריה שלה במערב תוך הדגשה על הגינה הוורנקולריות במאה העשרים, ומרחיב בשאלת משמעות הגינה. לסיכום, מנומקת הטענה כי הגינה העברית בה עוסק מחקר זה היא גינה ורנקולרית.

2.2 הגינה הוורנקולרית-המקומית עממית כשדה מחקר

עבודה זו עוסקת בגינה הוורנקולרית, המקומית, העממית. למושג Vernacular Garden המגדיר את תחום העבודה אין מקבילה בשפה העברית ומכאן שנדרש תאור כולל יותר להגדרת הסביבה בה זן המחקר. בספרות, מוגדר הגן העממי פעמים רבות כאנטי תזה לגנים אחרים. הגינה העממית כנגד השדה החקלאי (Jackson 1993: 11), או הגן העירוני כנגד הגן הכפרי (Hunt & Wolschke- 1993: 4). בהשאלה מהארכיטקטורה ניתן להגדיר גינות אלו כגינות שלא נוצרו על ידי התערבות מסיבית באתר של פטרוני בעל כוח או מתכנן בעל שם. בדרך כלל שטחן קטן וכיום הן על פי רוב תוצר של טכנולוגיה חדשה או השפעה של ספרות 'עשה זאת בעצמך'. התהליך, יותר מהתוצר, מהווה אלמנט מרכזי בגינות אלו. הגינה היא בדרך כלל בעלת מאפיינים אזוריים או מקומיים, שייכת לקהילה אתנית מסוימת או לקבוצת תושבים מקומיים (שם: 3).

הגינה הוורנקולרית העממית כתחום מחקר זכתה בעבר להתעניינות מעטה יחסית. רוב הגינות הפרטיות שנחקרו היו למעשה גנים או פארקים רחבי ידיים, אומנם בבעלות פרטית, אך בהחלט לא עממית. היו אלו בעיקר נחלות של אנשי אצולה או בעלי הון שעילית המתכננים עסקה בתכנונם. הפיכת הגינה הפרטית העממית לנושא הראוי לחקירה מדעית היא תוצאה של התפתחות המחקר העוסק בתרבות החומרית העממית על היבטיה השונים על ידי אנתרופולוגים, סוציולוגים, גיאוגרפים וארכיטקטים. מחקר הארכיטקטורה הוורנקולרית שצבר תאוצה עם הצגת תערוכתו של ברנרד רודופסקי 'ארכיטקטורה ללא ארכיטקטים' במוזיאון לאמנות מודרנית בשנת 1964 תרם ללא ספק להתפתחות המחקר המקביל בתחום אדריכלות הנוף, כמו גם עבודותיו של J. B. Jackson שעסקו בנוף הוורנקולרי (Jackson 1970, 1980, 1984). את שיאו של התהליך ניתן לראות בכנס שהוקדש בשנת 1990 לגן הוורנקולרי במוסד היוקרתי Dumbarton Oaks. המוסד, שתחום עיסוקו המרכזי הוא ההיסטוריה של אדריכלות הנוף ועיצוב הגנים הממוסד, אימץ לחיקו לראשונה את הגן הוורנקולרי. הקהילה המדעית הכירה בחשיבות הנושא ומקומו במסגרת הדיון הכללי בעיצוב הנוף.

קדמו לדיון ב-Dumbarton Oaks מחקרים ספורים שעניינם הגן העממי כמו גנים הולנדים במאה ה-17 (de Jong 1990) או יחסי העיר-כפר ברומא וביוון (Purcell 1987). אך בהעדר התעניינות ציבורית וחומר מספיק נותרו מחקרים אלו בשולי המחקר המדעי.

באיזה שלב מצוי מחקר הגן העממי כיום? האם ניתן להצביע כיום על מתודה אחידה למחקר, מודלים מרכזיים או גוף ספרות עשיר? מיעוט החומר שפורסם ותוכנו, מעידים על כך שתחומי המסגרת טרם עוצבו, והוא מצוי בשלב בו נמצא מחקר הארכיטקטורה העממית לפני כ-30 שנה (Roberts 1996). Conan, שבחן את המחקרים שהוצגו בכינוס ב-Dumbarton Oaks ומחקרים אחרים, קורא למעבר ממחקר של הגנים הוורנקולרים למחקר של האנתרופולוגיה החברתית של הגינון. לדבריו, העניין בגן הוורנקולרי השתנה לאחרונה כתוצאה מההשפעה ההדדית של רעיונות תיאורטיים חדשים כמו הסטרקטוריאליזם, ותנועות חברתיות כמו הפמיניזם והאקולוגיה (Conan 1999). Helphand ואחרים מצביעים על כוונת המחקר העתידיים כמו הקשר לפרקטיקה העכשווית, דרכי תיעוד, קשרים פוליטיים, חברתיים ועוד (Helphand U.D.). גם הגדרתו של הגן הוורנקולרי הורחבה. בדומה למחקר הארכיטקטורה הוורנקולרית הפורץ כיום את מסגרות העיסוק בארכיטקטורה מסורתית לדיון בבניה פופולרית והמונית (Riley 1981), כן נפרשים אופקים חדשים בפני החוקרים את הגינה הוורנקולרית. הצעתו של A. Rapoport להגדרת הוורנקולר כמקטע ברצף תהליכים ותוצרים בין העילי-קנוני לעממי-פופולרי מהווה הרחבה להגדרה מחודשת של התחום והכלול בו ומכאן גם לתחומי המחקר והשאלות הנשאלות בהם (Rapoport 1990).

2.3 התפתחות הגינה הוורנקולרית במערב

גינות ראשונות נוצרו במערב עם תהליך המעבר מחיי נוודות למשכן של קבע במרוצת האלף השישי לפני הספירה. היו אלו מתחמים מוקפי גדר שבתחומם התנהלה המערכת המשפחתית. גידול מזון, אחסון, הגנה ופרטיות היו חלק משימושי המתחם, כאשר המרכזי ביניהם היה הפגנת הלכידות החברתית של המשפחה. המתחם הווה ביטוי פיזי, חוקי, וסמלי ליחידה החברתית ששכנה בתחומו (Jackson 1994: 123). בניגוד לשדה החקלאי בו שלט הגבר, הגינה היתה נחלתה של האישה. סמלית, ביטאה הגינה את הקשר העתיק בין בעלת הבית ובין פולחן אמא-אדמה של התקופה המטריאכלית הפרה-היסטורית. מעשית, במקביל לדאגה לילדים ולחיות הבית, דאגה האשה גם לטיפול הזרעים והשתילים.

בימי הביניים מוקמה הגינה הפרטית בסמוך לבית ולמטבח. היא הכילה ירקות, פרחים עצים ועשבים לשימוש ביתי. הגינה היתה מעבדה לניסיונות שבמרוצת הזמן עברו מהחממה הביתית לשדות החקלאיים. לגינה היה מעמד חוקי, בעליה חויב לגדר אותה כנגד חדירת בקר ולמניעת עימותי שכנים, והיא לא נכללה בתחום הקרקעות הציבוריות של הכפר בהם הותרה הרעיה לכל בזמן החורף. טקסטים ותמונות שנשמרו במנזרים מאז ימי הביניים מאפשרים לנו גם כיום ללמוד על מגוון הגינות הרב מאותה התקופה. גינות אלו הוּו תוצר של מסורת, אקלים, והשפעות חקלאיות מקומיות (Jackson 1993: 12).

עם התפתחות הערים באירופה החל מהמאה ה-13 חלה מהפכה במקומו, במעמדן ובחשיבותן של הגינות הפרטיות. תחילה, מוקמו הגינות בגבול חומות העיר, ומאוחר יותר בפרברים. בעליהן היו

בעיקר בני מעמד הסוחרים והפקידים שהפקידו את עיקר המלאכה בידי בעלי מקצוע, הגננים. יצירת גילדת הגננים באיטליה במאה ה-11 מלמדת על החשיבות ועל ההתמקצעות שעבר התחום. עם הפיכת השדות החקלאיים שבסמוך לעיר למקור אספקה ראשי של תוצרת חקלאית לדיירי העיר הגינה שוב לא שמשה מקור מזון עבור בני הבית. ערכה הכלכלי-חקלאי פחת והיא הפכה למקום התכנסות משפחתית, לשדה ניסיונות לטיפול מיני עצים וירקות מיוחדים שיובאו מעבר לים, למקום לימוד, והתענגות מהיופי והשלמות של הסביבה. ספרות הגנים שהתפרסמה באותה התקופה ביטאה את רוח השינויים, והיא רצופה בציטטות מהמקרא, מהומר ומוויגיל (Jackson 1980: 30). גינות התקופה היו ברובן קטנות, אם כי אחדות הגיעו ל-50 דונם ויותר. לצד פרגולות, מזרקות, ומערות חצובות, גדלו בהן עצי פרי, שיחים שונים וירקות. פרחים כמעט ולא נמצאו בגינות בשל סיבות מגוונות: השיחים, העצים, והירקות היו בעלי ערך תזונתי גבוה, וסמליותם היתה בעלת חשיבות ראשונה במעלה והכתיבה את עיצוב הגן בצורות ובמבנים בעלי משמעות (שם). בתקופה זו הגינה היתה בעיקרה משתלה בת מאות מינים. בעוד בראשית המאה ה-16 הגדירו בוטנאים פחות מ-300 מיני צמחים בגן, הרי שמאה שנים לאחר מכן הודות להתעניינות בבוטניקה ובמינים אקזוטיים עלה מספרם ל-6000. פרחים כאלמנט בעיצוב הגינה זכו לעדנה רק מאוחר יחסית לשיחים ולעצים. האהבה לפרחים התפתחה לראשונה בתרבויות הים-תיכוניות הממוזגות בהשפעת האסלם, והיא עברה צפונה עם התפתחות נתיבי הסחר ובהשפעת התפתחויות סוציו-פוליטיות באירופה (Jackson 1980, Goody 1993: 165).

במאות ה-17 וה-18 הודות לפריחתה הכלכלית של אירופה הפכו הגינות הוורנקולריות לתיבת תצוגה לא של הטבע אלא של הטכנולוגיה וכושר ההמצאה מעשה ידי האדם (Longstaffe-Gowan 1993: 50). לראשונה, יצר המעמד הבינוני באנגליה ובהולנד גינות פרטיות עירוניות אשר שיקפו את השינוי באורח החיים המשפחתי, היחס לרכוש, ההכרה המעמדית והאינדוידואליות של בעלי הגינות. חפירות בגינות של אנשי צבא אנגליים מהמאה ה-18 גילו מצבורים של יצירתיות, ואספנות: צדפים, מאובנים קריסטלים ואוצרות של יורדי ים.

לצד האינדוידואליות הרבה המאפיינת גינות אלו, הופיעו במקביל ניסיונות לקביעת מודלים לעיצוב גינות. מודלים אלו, נוצרו עבור גננים חובבים ובעלי בתים בני המעמד הבינוני. סדרה של עשרים וששה תרשימים לגינות קטנות, בנות 15-16 מ"ר כל אחת, אשר פרסם בשנת 1812 John Claudius, הצטיינה בדקורטיביות, חיוניות, גרוטסקיות ובעקר בחוסר אפקטיביות על פי עדות מתכננים. רב האנשים לא נזדקקו להנחיה מבחוץ לעיצוב גינותיהם. בעיות טכניות הטרידו את בעלי הבתים יותר מאשר שאלות של עיצוב, ומעידים על כך ריבוי הפרסומים ולוחות העבודה שעקרו בידע הטכני איך להקים ולנהל את הגן (שם: 50).

באנגליה של המאה ה-19 התפתחה הגינה הפרברית כמתכונת מצומצמת של גן הנוף האנגלי. הגינה האחורית הכילה ערוגות פורחות סביב לבית, דשא ועצים ייחודיים בשאר המגרש. ההתפתחויות הטכנולוגיות והבוטניות של התקופה השפיעו יותר מכל על עיצוב הגן. מכסחת הדשא, חממת הזכוכית, השימוש בדשנים, יבוא המינים האקזוטיים וההיברידיזציה של מינים שונים ובעיקר וורדים היו בין החידושים העיקריים של התקופה (Ravetz 1985: 178-180). במקביל התפתחה אסכולה שתמכה ביצירת גן 'טבעי' ובראשה עמדו W. Robinson ו-G. Jekyll.

הגינה הוורנקולרית באמריקה: התפתחות הגינה הוורנקולרית באמריקה שלאחר ההתיישבות האירופית משקפת תהליכים מעט שונים מהתהליכים באירופה באותה העת. שפע של מזון בסביבה, מיעוט קרקע זמינה, והעדר כוח אדם גרמו לכך ששלב הביניים האירופאי של אקלום הירקות בגינה לפני שהועברו לשדות החקלאים היה מצומצם מאוד בהיקפו, ורב הירקות נשתלו מלכתחילה בשדות החקלאיים. מודל הגינה המסורתית המוכר מאירופה היה נחלתם של מעטים בלבד: האפריקאים במושבות הדרום והמהגרים במערב (Westmacott 1992, Jackson 1994). עבור המתישבים שכבר התבססו ספקה ספרות ה"עשה זאת בעצמך" שפע של דימויים מלווים בתכניות וברשימות צמחייה לעיצוב חלל החוץ (Lewis 1993: 113).

2.3.1 הגינה הוורנקולרית החל ממחצית המאה ה-19

הגינה האירופאית

אנגליה: הגינה הוורנקולרית באנגליה בראשית המאה העשרים היתה תוצר של שתי מסורות מקומיות בנות המאה התשע עשרה: מסורת הגן הויקטוריאני הפרברי, ומסורת הגן העממי (Ravetz 1985: 176). בדומה למערכות חיים וערכים אחרים שחלחלו מטה בסולם החברתי, הגינון שהיה פעילות חברתית אופנתית של בני המעמד הגבוה באנגליה של המאה ה-18, הפך לנחלת מעמד הפועלים בעידוד הממשלה והציבור. התקופה הויקטוריאנית ראתה בפעילות הגינון יתרונות כלכליים ומוסריים כאחד. גידול ירקות, פרות ופרחים בערוגות סביב הבית או בחלקות נפרדות נועד להעשיר את סל המזונות המשפחתי כמו גם את הנפש. שני סוגי הגינות שהתפתחו במקביל היו הגינות הצמודות לבית וכן החלקות המושכרות (Allotments).

הקצאת שטחי גינון בצמוד לבית כחלק מבניה פרטית או ציבורית מקובלת החל מראשית המאה העשרים, כחלק מחזונו של Ebenezer Howard לעיר הגנים. בעוד שהגינה האחורית היתה על פי רוב נחלתם של בני המעמד הבינוני ומעלה, הרי שגינות קדמיות לוו את מרבית הבניה. כתווך מפריד בין הבית-רשות הפרט ובין הרחוב-רשות הכלל הפכה הגינה לחלון הראווה להצגת המעמד החברתי של יושבי הבית. הקונפליקט בין פרטיות ובין חשיפה, בין המקובל חברתית ובין האינדיווידואליות, הביא לאימוץ פתרונות יצירתיים אשר ענו על צורכי בעלי הבית והצופים מצד הרחוב כאחד. קירות נמוכים, שבכות מתכת דקורטיביות, צמחייה עשירה ושילוב אלמנטים כמו מזרקות, מסלעות ופסלים הוו את הרפרטואר המקובל. למעט בימי המלחמה, גידול ירקות בחזית הבית נחשב בדרך כלל כטאבו (Ravetz 1985: 180). הגינה האחורית אופיינה בפרטיות מלאה כאשר מתוך הרפרטואר של הגינה הפרברית של המאה ה-19 אומצו בגינה זו הדשא, השבילים וערוגות הפרחים. גינות אלו אפשרו משחק, כביסה, ומנוחה לצד גידולים חקלאיים. הגינה היתה למרכז הבית, כמקום פעילות ונופש. חומר הדרכה רב כחוברות, ספרים, ותכניות רדיו שעמדו לרשות הגן הביתי הפכו את הפעילות בגינה לפעילות משפחתית מאחדת.

נוף החלקות המושכרות מלווה את הערים והפרברים האנגליים כבר למעלה ממאתיים שנה. ראשיתן של החלקות באדמות אשר לא נמצא להן שימוש רווחי יותר בעיקר בשולי הערים ולאורך מסילות הברזל. השכרתם לבני מעמד הפועלים נועדה לספק צרכים בסיסיים כמו מזון, מרחב מחיה למתגוררים בצפיפות וחצר שנועדה לפעילות גופנית מבריאה, לבילוי ולהרפיית לחץ נפשי

(Crouch & Ward 1988: 19). הרפורמות הקרקעיות באנגליה לאחר מלחמת העולם הראשונה, הביאו לחקיקה שבעקבותיה הגיע סך החלקות החכורות למיליון וחצי חלקות בשנת 1917. עם תום המלחמה ההתלהבות לחלקות אלו לא פחתה. הבניה הציבורית בין מלחמות העולם אפשרה גם לבני מעמד הפועלים להחזיק גינה ששטחה כ-300 מ"ר. תרומתן של חלקות אלו למאמץ המלחמתי עשרים שנה מאוחר יותר, בימי מלחמת העולם השנייה היתה רבה אף יותר. גינות אלו שימשו כשדות לגידול ירקות וזכו לעידוד ממשלתי מסיבי. תופעת החלקות המושכרות לא היתה ייחודית לאנגליה בלבד אלא נפוצה בכל רחבי היבשת: צרפת, גרמניה, איטליה, מזרח אירופה וסקנדינביה.

גרמניה: חלקות גנים מושכרות היו נפוצות בגרמניה החל ממצחית המאה ה-19. ביוזמת ארגוני עובדים, מפעלים ורשויות עירוניות ולטובת העניים והפועלים, התפתחה התופעה סביב הערים הגדולות כחלק מהתיקונים החברתיים לטובת ציבור העובדים. במקרים רבים הפכו הגינות למקום מגורים ושהיה של קבע (שם: 136). לצד פרויקט זה צמח בגרמניה החל מסוף המאה ה-19 פרויקט של גינות חינוכיות שלוש גני משחקים עירוניים. מטרת הפרויקט היתה לשפר את בריאותם וחינוכם של הילדים ובני הנוער בהתחלה ע"י פעילות גופנית ומאוחר יותר על ידי עבודה בגינות – Schrebergarten (Wahmann 1991: 451). שני זרמים אלו של גינות שאיחדו את מעמד הפועלים ומעמד הביניים הביאו ליצירת ארגון מרכזי של העובדים בגינות אלו. הארגון הביא ליצירת גינות נוספות על ידי הרשויות המקומיות ואף זכה שהללו יוכרו בחוק (שם). גינות אלו שקמו מתוך צרכים כלכליים וחברתיים זכו להכרה אומנותית גננית על ידי אדריכלים גננים שטיפחו את רעיון הגן הפונקציונלי וביניהם L. Migge. על מגמה זו שהיתה אחת מהמגמות לתכנון גנים שרווחה בגרמניה בתקופה זו ראה פרק 2.3.2.

אוסטריה: הגינה הוורנקולרית שהתפתחה באוסטריה בראשית המאה העשרים הושפעה מתהליכים חברתיים ופוליטיים מחוץ ובתחום גבולות הקיסרות. תנועת עיר הגנים שייסד Howard Ebenezer באנגליה, הגן הטבעי בגרמניה, והתנועה הרומנטית והריאקציונית באוסטריה הביאו לפריחה חסרת תקדים של גינות בתחום ובגבול העיר וינה וסביבותיה: מ-3,000 גינות בשנת 1915 לכ-40,000 גינות בשנת 1919 (Rotenberg 1995: 219). הגינות שקמו בלחץ יזמים בעלי מפעלים וקבוצות ריאקציוניות נועדו לספק מזון לקהילה, למנוע ספקולציות בקרקע, לשמור שטחים פתוחים בעיר, ולתרום לבריאותם הפיסית והנפשית של המובטלים, בני המעמדות הנמוכים. לעיתים, הפכו הגינות למקומות מגורים. מושבות הגינות היו קטנות בד"כ, כ-125 מ"ר לגינה שנוצלו באופן אינטנסיבי לאספקת מקסימום תוצרת. יחד עם זאת דגש רב הושם בגינות אלו על אסטטיקה וביטוי אישי כאשר דגמים גיאומטריים הועדפו על פני אחרים כמשקפים, פשטות, מעשיות, וכלכליות (שם: 233).

סקנדינביה: Allotments התפתחו גם בסקנדינביה החל מראשית המאה העשרים. האם צמחו כניסיון של בני המעמד הבורגני לרסן את הדחפים המהפכניים של בני המעמדות הנמוכים או כוונתו מצידם על תנאי מגורים לטובת עיבוד חלקת קרקע, וטיפוח חיי חברה סביב הגן. Conan מציג את שתי העמדות ללא הכרעה ביניהן (Conan 1999).

הגינה בארצות הברית

המשא האידיאולוגי שלווה את הקמת הגינה הוורנקולרית האירופאית נעדר כמעט לחלוטין מהגינה האמריקאית למעט בתקופת המלחמות העולמיות. אז צצו במגרשים נטושים חלקות לגידול ירקות והתעמולה טיפחה את 'גני הניצחון' של העורף (Wolschke-Bulmahn 1992). משקלם של אלו היה קטן יחסית בנוף הגינות הפרטיות שעבר מהפכה עיצובית בראשית המאה העשרים. את מקום הסגנון האקלקטי הויקטוריאני המאוחר תפס סגנון חדש, פורמלי, וניאו קלסי אשר שאף להביא את עקרונות התכנון של האחוזות הגדולות אל הבית הבודד. עיקר השנוי היה במיקום הנטיעות שעתה היו צמודות לבית ונועדו לרכך את המסה הארכיטקטונית ולקשור בין הבית לגן. החצר האחורית שוב לא שמשה כחצר שרות כבעבר אלא כחדר נוסף לפעילות המשפחתית. תרומה מכרעת לעיצוב גינות אלו ניתן למצוא בעיתונות המקצועית של התקופה. מגזינים כמו *Country Life in America* או *House & Garden, Sunset, Southern Living* השפיעו בעלי מקצוע על הגינון העממי. פריחתן של תערוכות גינון, ייסוד אגודות חובבים מקומיות ופרסומי משתלות שונות הפכו את הגינון לאמנות עממית שהשתלבה בחזון הבית הפרברי הבודד (Pregill & Volkman 1993: 594-596, Lewis 1993). הגינה העממית האמריקאית כאומנות או שדה למפגש חברתי הוא נושא לדיון בספרות המחקר של הגינה הוורנקולרית כמו זו של אדריכלות הנוף הממוסדת (Walker & Simo 1994, Grampp 1990). J. B. Jackson הדגיש את היבט הרווחה והנופש של הגינה המודרנית המסתירים כל סימן של עבודה הן מהגינה החזיתית והן מהאחורית לטובת הצגה סטרילית של דשא גזום (Jackson 1994: 132).

גינות ורנקולריות שונות לחלוטין הן הגינות הרווחות גם כיום בשכונות של מהגרים או של אוכלוסיות המצויות עדיין בנחיתות כלכלית-חברתית כמו הגינות אותן חקר Westmacott בעיירות האפרו-אמריקאיות של מדינות הדרום (Westmacott 1992). גינות אלו, המבטאות סדר ומורכבות הנקראים על ידי קהילת הגינון המקומית בלבד, משמרות את תחושת השייכות הקהילתית והערך העצמי של בעליהן. על משמעות הגינה הוורנקולרית עבור אוכלוסיות המהגרים ראה פרק 2.4.1.

2.3.2 תימות מרכזיות בתכנון הגן המערבי בראשית המאה ה-20

השיח אודות דמותו של הגן המערבי בסוף המאה ה-19 תחילת המאה ה-20 הקיף נושאים רבים ומגוונים. חלק מנושאים אלו השפיעו באופן ישיר על הגינות הוורנקולריות האירופאיות, ועל הגנים הקנוניים. הכתיבה והדיון בנושאים אלו התפשטו גם מחוץ לאירופה והשפיעו על אומנותם ופעלם של אדריכלים – גננים בארץ ישראל. הפרק סוקר בקצרה את המגמות שרווחו באומנות הגן האירופאית ואשר היו בעלות השפעה על הגינה העברית הוורנקולרית.

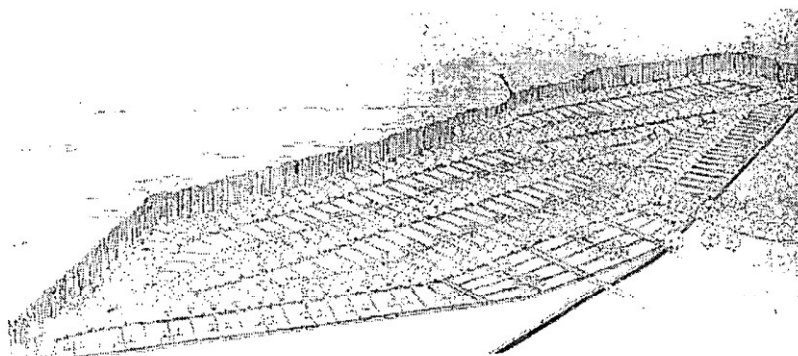
הגן הארכיטקטוני היה גן שתוכנן בעבור בית האחוזה או בית המגורים העירוני כהרחבה ישירה של הבית. הגן נוצר כריאקציה לגן הנוף הגרמני שהיה נפוץ במאה ה-19. הגן תוכנן כמערכת חדרים אורטוגוונלית ופורמלית כאשר כל חדר הכיל נושא מוגדר כגן פרחי עונה, גן ורדים, גן מים וכו'. בין הראשונים שהטיפו ליצירת הגן הארכיטקטוני היו האדריכל H. Muthesius (1927-1861) אשר הציג את המודל בתערוכות גנים בדיסלדורף 1904, דרמשטד 1905, ומנהיים 1904, וכן (1931-1861)

F. Encke. הללו כינו עצמם בשם *אדריכלי גנים* על מנת להפריד עצמם ממסורת הגינון הנופי.
(Jellico & Jellico 1986: 222, אניס 1994 : 132).

הגן הטבעי נקשר בעיקר בפעולתו של אדריכל הגנים הגרמני Willy Lange שפרסם מאמרים שונים בזכות הגן הטבעי החל מראשית המאה ה-20. הגן הטבעי אליבא דה Lange היה בגדר שמורת טבע, אזור תצוגה בעל חשיבות כמעט דתית המבוסס על ידע מדעי ועל אומנות הגן. הגן הווה ביטוי לתנאים הייחודיים של הארץ (שלושה חבלים בלבד בכל גרמניה) ולזהות האתנית של בעליו. הגן הווה ביטוי לעליונות הגזע הנורדי, שבשמה פיתח Lange מדדים לטיפוח והשמדת צמחייה מסוגים שונים, תוך כדי גיוס מעוות של רעיונותיו של דרווין ואחרים (Groening & Wolschke-Bulmahn 1989). Lange ותלמידיו הפיצו את רעיונותיהם בתערוכות ובכתב ורעיונותיהם קנו להם אוהדים מחוץ לגרמניה וגם בארץ ישראל (*ועלים לגני* (7) 1944). רעיונותיהם אומצו בחום ע"י התנועה הנאצית. האידיאולוגיה הנאצית ראתה בעבודת הגינון חלק מפולחן האדמה, מכשיר לחינוך ויצירת קשר בין העם ואדמתו.

לתימת הגן הטבעי כפי שהתפתחה בגרמניה היו מקבילות גם באנגליה בעיקר בכתביו ובפעולתו של האדריכל ג'ון W. Robinson. הלה פרסם כבר בשנת 1870 את ספרו *"The Wild Garden"* ובו שרטט את דמותו של הגן הטבעי. תמיכתו בשימוש בגן בצמחים אנגליים "מסורתיים" - Old-fashioned, הקבילה לתנועת החזרה לכפר באנגליה של סוף המאה ה-19. לצד החזרה לצמחים "מסורתיים" הטיף Robinson לשילוב בגן של צמחייה מיובאת מאזורים הדומים בתנאיהם לאנגליה כמו אמריקה, יוון, אטליה, ספרד, אסיה הקטנה, והאלפים. את הצמחייה הטרופית דחה מנימוקים אקולוגיים אך גם מתוך נימוקים של אידיאולוגיה אימפריאליסטית אשר ראתה באזורים הטרופיים אזורים פרימיטיביים, פראיים ונחותים לאנגליה (Helmrigh 1997: 91).

הגן הפונקציונלי נקשר בפעולתם של מתכננים בגרמניה כמו H. Maasz (1880-1904) של (1881-1935) L.Migge ואחרים. הגן היה תוצר של רפרמות חברתיות ופוליטיות בגרמניה והוגיו נמנו על החוגים הסוציאליסטים. עיצובית הושפעו המתכננים מאסכולת הגן הארכיטקטוני וכן מהארכיטקטורה הפונקציונלית, אך שאלת הסגנון לא העסיקה אותם במיוחד. Migge טען כי הדין בנושא מיותר וכי סגנון הגן יוצר מעצמו (Groening & Wolschke-Bulmahn 1989: 59) הגן נועד להתמודד עם בעיות העיר המודרנית. בחזרה אל הטבע וליתר דיוק אל הכפר טמונה היתה הישועה של העיר המודרנית (De Michelis 1991: 416).

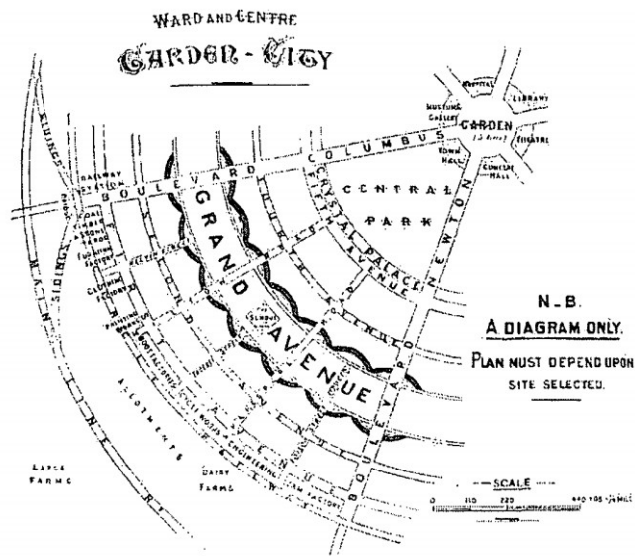
איור 1: הצעה למושבת גינון בברלין (Wahmann 451)
Fig 1: Allotments colony in Berlin

באופן מעשי, הגן הפונקציונלי אמור היה להוות הרחבה של חללי הבית והפעילויות בהן אל החוץ. בין היתר נועד הגן לאפשר לבעליו לגדל בעצמם את מזונותיהם. Migge בקש לגדל בגן עגבניות במקום וורדים. רעיונותיו שקנו להם אוהדים רבים בקרב המתכננים בגרמניה, היו ידועים גם בקרב קהילת המתכננים היהודית שישבה בגרמניה ובארץ ישראל. את רעיונותיו פרסם בספר "אספקה עצמית" אשר זכה להדים בכתבי עת יהודיים שפורסמו בגרמניה בראשית שנות העשרים (Heinze-Greenberg, I. 1998). על פעולותיו של Migge למען היישוב בארץ ישראל ראה פרק 9.6.

2.3.3 עיר הגנים והגינה

רעיון הגינה הפרטית כחלק מהמערך העירוני זכה לדחיפה משמעותית עם הפצתם של רעיונותיו של המתקן החברתי האנגלי Ebenezer Howard (1850-1928) שהגה ופרסם את חזון ערי הגנים בספרו "Garden Cities of Tomorrow" (1898).

בחזונו ביקש Howard לפתור את הבעיות המרכזיות של הערים האירופאיות שלאחר המהפכה התעשייתית: אכלוס יתר וחוסר תכנון מתאים (כץ, 1997: 344). עיר הגנים אמורה היתה לאחד בבנינה את יתרונותיהם של הכפר והעיר ולספק פתרון מגורים וסביבת מחיה בריאה לאוכלוסייה בת 10,000 נפש. בעיר, הבנויה טבעות מעגליות, מוקם הפרק המרכזי בלב, סביבו מבני ציבור, וטבעות של בתים וגנים המופרדות על ידי שדרות רחבות. התעשייה מוקמה בשולי העיר וסביבה שטחים חקלאיים אשר הוו את העורף הכלכלי למחיית העיר. מגרש ממוצע השתרע על פני כ-300 מ"ר ובו לצד הבית השתרעה גינה. הבעלות על הקרקע בעיר הגנים נתונה היתה בידי הציבור.

איור 2: עיר גנים לפי E. Howard
(Girling & Helphand 1994: 56)
Fig 2: Garden city by E. Howard

בעקבות רעיונותיו של Howard הוקמו באנגליה הערים Letchworth (1903) ו-Welwyn (1920) ובמקביל הוקמה תנועה להקמת ערי גנים באנגליה שהצליחה להשפיע על חוקת הבניה האנגלית בכל הקשור להגבלות על צפיפות בניה. התנועה התפשטה מחוץ לתחומי אנגליה לגרמניה ולקנדה. למעשה, עיקר הצלחתה היתה בהקמת פרברי גנים שאמנם הקלו על מצבן של הערים, אך חסרו את ההיבט הכוללני, חברתי - כלכלי שעמד בבסיס רעיונו של Howard. Hampstead, פרבר הגנים הראשון שנבנה על פי רעיונותיו של Howard בסמוך ללונדון הוקם בשנת 1907. בפרבר יושמו עקרונות התכנון הפיסיים של עיר הגנים תוך דגש על נוחות, היופי הטבעי של המקום, אסטטיקה והיגיינה (שם: 345).

רעיון עיר הגנים ובמיוחד פרבר הגנים עשה את דרכו גם לאיי כפי שמתואר בפרק 6.7.1.

2.4 על משמעות הגינה

גנים הם אתרים מיוחדים הרוויים במשמעויות ייחודיות עבור בעליהם, הקהילה בה נוצרו והאחרים. הפילוסוף הצרפתי מישל פוקו (1926-1984), ראה בגן הטרוטופיה (Heterotopia), חלל "אחר" הנפרד וקשור בה בשעה לחללים המציאותיים בהם מתקיימים חיי היומיום. יחד עם הכנסייה, בית הקברות, התיאטרון, הפנימייה והספינה כביטוי הממצה ביותר להטרוטופיה המודרנית, מהווה הגן חלל "אחר" (Foucault, in Leach 350-356).

הגן כהטרוטופיה מעמת במקום אחד מקומות שונים. הגן הפרסי הוא מינאטורה של גן העדן המיוצג בשטיח הפרסי. גן נייד זה, מייצג בה בשעה את החלק הקטן ביותר של העולם כמו גם את העולם כולו.

הגן כהטרוטופיה הוא בעל זיקה עמוקה לזמן. הגן הוא מראה לעונות השנה, לשעות היממה, לזמן המחזורי כמו גם לזמן הליניארי.

הגן כהטרוטופיה הוא מערכת של ניגודים ביניים. הגן הוא בו בעת סגור ופתוח, עולם נפרד ויחד עם זאת מושפע מסביבתו. תמצית מהותו בין עבודה לבין הנאה, בין פריצות לבין מוסריות גבוהה (שם: 350-356).

משמעותה של הגינה הוורנקולרית עבור בעליה ועבור הקהילה בה נוצרה היא אחת השאלות המרכזיות במחקר הוורנקולרי. הפרק הנוכחי מתעד מחקרים ועבודות שעניינם משמעות הגינה במטרה ליצור בסיס רחב להערכת משמעות הגינה הוורנקולרית העברית.

שאלת משמעות הגן נידונה בהרחבה בכנס באוניברסיטת דיוויס שבקליפורניה בשנת 1987. מאמרי הכנס נערכו ע"י Francis & Hester (1990) בקובץ אשר הגדיר את הגן כמקום, כפעולה, וכרעיון, כשלוש תימות מרכזיות החובקות נושאים שונים כמו אמונה, שליטה, סדר, ביטוי תרבותי, ביטוי אישי וריפוי. נושאים אלו התייחסו לגינות קטנות זעירות כמו גם לנופים רחבי ידיים, לשטחים פרטיים כמו גם לציבוריים, לגינות ורנקולריות כמו גם לגנים שנוצרו על ידי שליטים ועילית המתכננים. יתר על כן, בגינה הוורנקולרית הקטנה קשה ובלתי אפשרי בדרך כלל להפריד בין הנושאים: המשמעויות והשימושים השונים שזורים זה בזה, וראית המכלול חשובה יותר ממרכיביו הבודדים. חשיבותה המרכזית של הגינה טמונה אם כך דווקא במורכבות היחסים בין המרכיבים התפקודיים לאלו הסמליים, בין הגינה כמקום פיסי והגינות כפעולה פיסית לבין הגינה כרעיון מופשט.

-הגינה כמקום, את הגינה כמקום חוקרים היסטוריונים, גיאוגרפים ולעיתים גם אדריכלי נוף במטרה להציג את הגינה כישות פיסית, כארגון של אלמנטים צמחיים ודוממים בחלל, כאתר התרחשות לפעילויות שונות. הגינה כמקום היא העציץ על אדן החלון, אך גם גן הנוף האנגלי או הגן הגלובלי-כדור הארץ. הגינה כמקום היא אתר הפעילות היומיומית או הבמה עליה "משחקים" הכוחות השונים האחראיים "לייצור" הנוף אליבא הגישה המרכסיסטית. הגינה כמקום היא נושא לחקירה אקולוגית, בוטנית, גיאומורפולוגית אך גם אנתרופולוגית וסוציולוגית.

-הגיגון כפעולה, הגיגון כפעולה פיסית הכרוכה בעבודה, מאמץ, יזע, השקעה וקטיף פרות תרתי משמע, חשוב ברמה האישית וגם החברתית. מחקריהם של R. & S. Kaplan ואחרים מדגישים את התרומה הפסיכולוגית הרבה של פעולת הגיגון לרווחה האישית. תחושת הסיפוק המלווה את העוסקים בגיגון נובעת הן מההשתאות מהטבע והן מתחושת השלווה שמקנה הפעילות הפיסית. גיגון הוא בבחינת ניסיון משקם - restorative experience, מושג שמנסחים השניים ואשר נועד לציין את הניסיון להתגבר על מועקת הקיום על ידי פעולות שונות וביניהן גיגון (Kaplan & Kaplan 1990). על הערך השיקומי של פעולת הגיגון ניתן ללמוד מתוך העיסוק בתחום במוסדות גריאטריים, בתי חולים, מוסדות גמילה ובתי סהר. הטיפול בצמחייה הינו אמצעי להתמודדות עם בעיות פיסיות ונפשיות, כאשר מערכת יחסי הגומלין הנוצרת בין האדם ובין מושאי טיפולו הינה כלי בתהליך השיקום (Lewis 1990).

-הגינה כמושג ורעיון, הגינה והעבודה המלווה אותה הן חלק מחווית ההווה, מחווית הקיום בעולם אשר הוגדרה על ידי הפילוסוף Heidegger במושג Dwelling. דרך בניה וטיפול יוצרים להם יחידים וחברות מקום בתוך הטבע המשקף את צורכיהם, ערכיהם ומאוויהם (Spirn 1988: 114). "to dwell" פירושו לא רק לבנות אלא גם לטפח ולעבד את האדמה וכך במשמעות הכפולה של המושג כרוכים יחדיו הבית והגינה כחלק מחוויית הקיום בעולם (Heidegger 1971: 141).

כמושג וכרעיון, הגינה היא חלק מהחשיבה החברתית המסורתית והמודרנית. משמעותה הינה תלוית זמן, מקום, ותרבות (Francis & Hester 1990: 2). את קשת המשמעויות הרחבה של הגינה כמושג ורעיון ניתן לחלק למספר תימות מרכזיות:

בין הטבע ומעשה ידי האדם ממוקמת הגינה הפרטית במרווח שבין שני הקטבים הדיאלקטיים. מחד גיסא, מהווה הגינה ביטוי לכוחו המרסן של האדם על הטבע, ומאידך גיסא, ביטוי לכוחות הטבע.

כסמל בעל משמעות דתית משקפת הגינה קשת רחבה של אמונות ותחושות. הגינה, היא גן העדן- מימושו הפיסי של הרעיון המופשט, ויחד עם זאת, הגינה היא משכן השטן - מחוז כוחות הפיתוי והשאול.

כסמל חברתי משדרת הגינה מסרים המוסכמים על בני אותה חברה. אופן עיצוב הסביבה מבטא את הזהות החברתית של הקהילה כמו גם את האידיאולוגיה שלה (Rotenberg 1995: 5). בשל פומביותה משמשת הגינה סמן למעמד חברתי ולתנודות במעמד זה. מעבר מדגמים מסוימים של גינות לדגמים אחרים מהווה סמל למעבר ממעמד חברתי אחד למעמד אחר. לעיתים המעבר הוא ולנטרי ומעיד על תנודות חברתיות אמיתיות, אך פעמים רבות הוא מהווה ביטוי להגמוניות של המעמד המבוסס יותר אשר מכתוב את סגנונו על פני הסגנון המשקף את זהותם של בני המעמד הנמוך יותר בהיררכיה (Ferradas 1997: 457, Duncan & Duncan 1984).

2.4.1 גינה, גינות ומהגרים

לגינה כמקום, כפעילות וכרעיון חשיבות מיוחדת בחברות מהגרים. שפע המקורות המתעדים גינות של מהגרים ברחבי העולם, לעומת תיעוד גינות של חברות 'ילידיות' היושבות באותו חבל ארץ מדורות מעידים על כך שבגינה ובגינות טמונים ערך מיוחד לחברות במעבר. הסיבות לכך מגוונות, מורכבות, ומקיפות את כל תחומי החיים. בהכללה, ניתן להצביע על כמה סיבות מרכזיות לזיקה החזקה בין מהגרים וגינות.

תזונה ורפואה, מזון הוא אחד המרכיבים התרבותיים החזקים ביותר שחברת מהגרים משמרת. היכולת לגדל ירקות ופרות מארץ המוצא (בשעה שאינם זמינים בשוק דרך קבע) חשובה ביותר עבור דור ראשון להגירה. גינות ויטנאמיות בלואיזיאנה, ארצות הברית, נשמרו בשל יכלתן לספק למהגרים האסיאתיים מגוון מזונות שמקורם בארץ מוצאם (Airriess 1994). עבור האוכלוסייה הלאוטית שבדרום קליפורניה, סיפקו גינות אלו לצד פרות וירקות אוריינטליים גם צמחי מרפא ותבלינים מסורתיים (Alon-Mozes 1995).

כלכלה, גידול מזון בגינה הביתית או הקהילתית הוא בעל משמעות כלכלית מוגבלת בעולם המערבי (בד"כ). אך עבור חברת מהגרים המתקשה להשתלב במערכת הכלכלית של הארץ הקולטת, כל תוספת שולית כשתהיה, חשובה לכלכלת המשפחה.

חברה, תרומת הגינה והגינות ליחיד בחברת המהגרים כמו גם למשפחת המהגרים או לקבוצה כיחידה אתנית נפרדת היא משמעותית ביותר. בחינת התקדימים מלמדת על מושגים כמו שמירת הזהות האישית-קבוצתית וטיפול זיקה למקום החדש ולמקום הישן (ארץ המוצא) כמרכיבים חשובים לחברת המהגרים. בניגוד לבית, לרחוב, ולשכונה בהם למסגרות החברתיות המסורתיות קשה להתקיים, מציעה הגינה סביבת מחיה גמישה ומספקת יותר (Alon-Mozes 1995, Giraud 1990).

2.5 מתודולוגיה לתיאור הגינה הוורנקולרית

הפרק בוחן דרכים שונות לתיאור הגינה הוורנקולרית ומזהה את מרכיבי התיעוד והניתוח של גינות ורנקולריות כפי שהופיעו בספרות. פרק זה מהווה שלב ראשוני בשיטת המחקר אותה אימצה עבודה זו. בפרקים הבאים יורחב הדיון בבסיס המתודולוגי ויוצגו גישות נוספות לתיעוד ולניתוח הסביבה.

2.5.1 טיפולוגית חצר המגורים

R. Westmacott (1992) שבחן את חצרותיהם וגינותיהם של האפרו-אמריקאים בדרום ארצות הברית מציג את הטיפולוגיה של הגנים אותם סקר בחמישה רבדים שונים:

- **תיפקוד** - *function*: קיום, הרחבה של המטבח, פנאי ונופש, קישוט ותצוגה.
- **תבנית** - *pattern*: גידולים, חיות בית, צמחים קישוטיים, מתחם, צמחייה כמבנה, חפצים נאספים או מיוצרים לצורך גדרות, מכלי גידול ואומנות, עיצוב.

- **פעילות - practice**: קציר, אחריות, טיפוח, השקיה, כיסוי קרקע, ניקיון החצר, שחיטה, אחסנה, איסוף מהבר, מוזיקים, זבל.
 - **ביטוי של ערכים, שאיפות ואמונות - values, ideals, beliefs**: משפחה וקהילה, רכוש פרטי ושמירה על השכירות, עצמאות כלכלית, עבודה ומשחק, פרטיות וקדושה, פטליזם, ציניות, נוסטלגיה, אגרריות ופטרנליזם.
 - **חיפוש אחר זהות - identity**: אפריקניות, שחורים מול לבנים (black vs. white yards) ורנקולריות, המשכיות תרבותית, סמליות.
- C. Girling & K. Helphand (1994) אשר בחנו את מערך השטחים הפתוחים של הפרבר האמריקאי הציגו שלשה חללים מרכזיים בנוף השכונה: הרחוב, החצר והפארק. חצר הבית הפרברי הטיפוסי זהה במרבית השכונות והיא תולדה של בית המגורים הכפרי. שלשה מרכיבים לחצר:
- החצר הקדמית: חצר ייצוגית, דקורטיבית, מדגישה את הדימוי אותו מבקשים בני הבית לשרד לסביבתם. חצר זו היא תווך מפריד בין הציבורי לפרטי ומבטאת בעלות על רכוש ושליטה.
 - החצר הצדדית: אזור מעבר, חצר שרות המשמרת אלמנטים של החצר החקלאית כמו מקום אחסון לכלי עבודה, למערכות תחזוקת הבית, לאופניים, ולחומרי עבודה.
 - החצר האחורית: חצר הפעילות המשפחתית המדגישה את הצרכים המשפחתיים. לעיתים משמרת אלמנטים חקלאיים כמו גינת מטבח. בד"כ החצר מהווה הרחבה של המטבח וחדר האירוח הביתיים תוך הדגשת מרכיבי הנופש והרווחה.
- על אף הדמיון הניכר במרכיבים של חצר המגורים טוענים Girling & Helphand שלמעמד החברתי השפעה רבה על המרכיבים הטיפולוגיים של חצר המגורים. את השפעת המעמד החברתי הם בוחנים על שורה של מרכיבים טיפולוגיים:
- **נטיעות**: סוג הנטיעות (צמחי נוי לעומת צמחי תועלת, צמחייה ייחודית).
 - **עבודה**: סוג העבודות הנעשות בגן ועל ידי מי מתבצעות.
 - **פעילות משק הבית**: סוגי הפעילויות העיקרים בגן.
 - **פעילות חברתית**: אופי הפעילות ומידת הפורמליות שלה.
 - **חפצים סמליים**: החפצים המצויים בגן, אופיים והמעצב שלהם.
 - **מכונית**: מיקום החניה, מבנה החניה, מספר המכוניות.
 - **גבולות**: נראות של גבולות, תפקידם.
- הטבלה מדגישה את הטיפולוגיה של הגן בהתייחס למעמד חברתי ולתפקוד. תרומתה למחקר בכך שהינה פורשת מגוון קטגוריות לתיאור הגינה ומשמעותה.

M. Conan (1999) אשר בחן שורה של מחקרים שעניינם הגינה הוורנקולרית, מציע ארבע קטגוריות לבחינת הגינה הוורנקולרית כאנתרופולוגיה חברתית של גינות והן:

- אלמנטים של גינות: הכוללים תיאור הפעילויות העיקריות, התוצרים אותן הן מייצרות, המבנים החברתיים התומכים בפעילויות אלו וכן השימושים, התחושות והמשמעויות שלהן. לדוגמא, נטיעה, ניקיון חצר, בירוא יער והשלכותיהם.
- *Structural Organization of Gardening*: בהתבסס על ההנחה כי הגינות הן חלק ממערכת התרבות, התייחסות לדיאלקטיקה שבין טבע # תרבות, עבודה # פנאי, מטפיסיקה # פיסיקה, אסטטיקה # כלכלה, מעמד חברתי # יחיד, חוץ # פנים ועוד.
- סדר וארגון קומפוזיציוני: לצד הסדר הויזואלי שהודגש עד כה במחקר הגינות הוורנקולריות יש לבחון את הסדר הסמנטי, האקולוגי, וארגון החוויה החושנית.
- הפעולה היצירתית - *Creative Action*: הכרוכה ביצירת הגן, אלמנטים חדשים, פעילויות ומשמעויות שלא נודעו קודם לכן.

בספרו *The Timeless Way of Building* מציע האדריכל והחוקר Christopher Alexander גישה חדשה חובקת כל לתכנון: הבית, הגן, השכונה והעיר (Alexander 1979). בבסיס הגישה טמונה הנחה אודות קשר בין החלל ובין האירועים המתרחשים בו. פרוק החוויה למרכיביה מעמיד את היחסים בין האלמנטים השונים היוצרים את החוויה כבסיס לתיאור, כתבנית בסיסית-pattern. תבניות אלו אינן אלמנטים פיזיים כמו לבנים או דלתות אלא מהויות עמוקות וגמישות, הן תלויות תרבות ותלויות זמן ועל אף האמורפיות שלהן, הן אבני היסוד המהותיות לכל מעשה בניה (Alexander 1979: 100). Alexander מגדיר מספר תבניות מרכזיות ליצירת הגן וחלל החוץ. ארגון הגן והמקומות בו מוגדרים בעזרת הטיפול בטרסה משופעת, עצי פרי, מיקום עצים, הגן הפראי, קיר הגן, החממה, המושב בגן, גינת הירק והקומפוסט. תאור כל אחת מתבניות יסוד אלו מפנה את הקורא לתבניות נוספות הקשורות לנושא. לדוגמא, התבנית הדנה במיקום העצים בגן פותחת בתיאור חשיבותם של העצים לאדם והדרך הנכונה להתייחסות לעצים בגן. בהמשך מביא המחבר שורת הנחיות לאופן נטיעת העצים בגן ומפנה את הקורא לערכים קרובים כמו חדר חוץ, מושב בגן וקיר ישיבה (Alexander & al. 1977: 800).

על אף שנקודת המוצא לעבודתו של Alexander מכוונת להנחיית המתכנן ולא דווקא לניתוח מצב קיים, הדרך אותה הוא מציע עשויה לתרום למחקר פרשני זה של ניתוח גינות קיימות. החיבור בין האלמנטים הפיסיים החברתיים והסמליים המרכיבים את החלל מרחיב את מושג הטיפולוגיה.

הרחבה משמעותית לטיפולוגיות המוצעות לתיאור הגינה הוורנקולרית ניתן למצוא בתיאוריה הסוציו-סמיוטית שמקורה במחקר התרבות. מושג הרפרטואר, המהווה אבן יסוד בתיאוריה זו, מרחיב את אופן התיאור והניתוח של הגינה הוורנקולרית ומאפשר את הכלתה בתחום מחקר התרבות. קרי, הגינה הוורנקולרית כיצירת תרבות. פירוט מושג הרפרטואר והכלתו במסגרת המחקר מופיע בפרק 3.7.

2.6 הגינה העברית כגינה ורנקולרית

הגינות הנכללות במחקר זה הן בעיקר גינות ורנקולריות, ובכך משתייך המחקר לדיסציפלינה המחקרית העוסקת בגינה הורנקולרית כפי שתוארה עד כה. הדיון שלהלן מציג את מרכיביה של הגינה העברית בא"י בראשית המאה ה-20 כגינה ורנקולרית.

- **הקמה בידי בעלים.** מרביתן של הגינות הנכללות במחקר זה הוקמו על ידי בעלי הגינה ולא על ידי מתכננים ידועי שם. גם כאשר בעלי מקצוע היו מעורבים במלאכת ההקמה, לבעלי הבתים היתה שותפות רבה במלאכת התכנון וההקמה של הגינות.
- **הגינה העברית הינה בעיקרה גינה של מהגרים.** זוהי גינה שנוצרה על ידי מתיישבים חדשים בארץ ישראל שראו במלאכת יצירת הגינה חלק מתהליך ההתיישבות ויצירת הבית במקומם החדש. ייחודה של גינה זו שבניגוד לגינות של קבוצות מהגרים אחרות, היא אינה משקפת מסורת גנית אותה הביאו המהגרים מארץ מוצאם.
- **כגינה ורנקולרית הגינה הורנקולרית העברית אינה משקפת תרבות עילית,** אלא תרבות עממית המשותפת לשכבות אכלוסיה מגוונות. המעמד הסוציו-אקונומי של בעלי גינות כלל את כל שכבות האוכלוסייה.
- **כגינה ורנקולרית הגינה הורנקולרית העברית הושפעה רבות מ"ספרות עשה זאת בעצמך"** כמו חוברות ופרסומים שונים שהציעו לגננים המתחילים כיצד לעבד את אדמתם: מה לשתול, היכן, ומתי. סביב הגינה העברית התפתחה מערכת רחבה של טקסטים מתחומים שונים שיצרו מערכת תרבותית שהגינה היא חלק ממנה.
- **בדומה לגינות ורנקולריות אחרות בעולם, צמחייתה של הגינה הורנקולרית העברית הגיעה הן ממקורות מקומיים והן על ידי יבוא של מינים שונים מעבר לים.** הויכוח על אופי הצמחייה הרצוי בגינה לווה אותה למן הווסדה.
- **הגינה העברית הורנקולרית מאופיינת בעשר של משמעויות.** הגינה העברית היא מקום, היא מבטאת פעולה שהיתה בעבור בעליה ייחודית וחורגת מסדרי חייהם היומיומיים, ובכך ייצגה רעיון ומושג מופשטים שערכם נמדד ברבדים שונים. הגינה העברית הורנקולרית היתה בעלת משמעויות רבות ומגוונות הן לבעליה והן לחברה שקמה בארץ. מורכבות היחסים בין המרכיבים התפקודיים, הפיסיים והסמליים של הגינה היא שיצרה את עשר משמעויות הגינה בדומה לגינות ורנקולריות אחרות.
- **לגינה העברית שורשים במסורות חקלאיות** בדומה לגינות ורנקולריות אחרות בעולם. האם תיאור התהליכים האבולוציוניים אותם עברה הגינה הורנקולרית במערב מקביל ליצירתה של הגינה העברית? השאלה תידון בפרק הסיכום.
- **לגינה העברית שורשים במסורות גניות שהתפתחו באירופה בעיקר במאה העשרים.** חלקות הגנים המושכרות ומושבות הגינון בגרמניה ובאוסטריה היו מוכרות למתיישבים בארץ ושמשו כמודלים ראשוניים ליצירת משקי העזר. רעיון עיר הגנים ונגזרותיו קנה לו מהלכים בקרב קהילת המתכננים בארץ אשר הקימו שכונות גנים שונות. רבים מבני הקהילה המקצועית שקמה בארץ

החל משנות העשרים באו מגרמניה שם רכשו את השכלתם והיו בקיאים בכתיבה ובחשיבה אודות הגנים המאפיינת את התקופה.

2.6.1 חקירת הגינה העברית הוורנקולרית

בפרק 2.5 תועדו הקטגוריות המגוונות שבהן השתמשו חוקרים שונים לתיעוד ולניתוח הגינה הוורנקולרית. קטגוריות אלו התייחסו בעיקר לגינות עצמן ולא דווקא לכתיבה אודות הגינות או למקורות נוספים שבהם נזכרו הגינות במישרין או בעקיפין. השימוש בקטגוריות אלו לחקירת הגינה העברית הוורנקולרית נמצא לא מספק למטרות המחקר הנוכחי. הוא הגביל את היקף תיעוד וניתוח התופעה, והתעלם ממטרות מרכזיות של המחקר הנוכחי כמו ברור שורשיה של הגינה העברית הוורנקולרית או מעמדה ביצירת התרבות העברית החדשה. לצורך המחקר נדרשה מתודה כוללת יותר לחקר הגינה העברית הוורנקולרית. בחיפוש אחר דיסציפלינות מחקריות העשויות לשמש בלימוד שאלת המחקר נבחנו גישות לקריאת נופים כפי שפותחו ע"י גיאוגרפים תרבותיים. שני הפרקים הבאים מרחיבים את הבסיס התאורטי והמתודולוגי של המחקר. בפרק 3 מתוארות גישות שונות לקריאת נופים תוך בחירה ופירוט של הגישה המגדירה את הנוף כטקסט ואת תיעוד וניתוח התופעה כקריאה של הטקסט וכתבתו מחדש. מתוך גישה פרשנית זו וקטגוריות החקירה של הגינה הוורנקולרית, מוצע בפרק 4 מודל פרשני לחקר הגינה העברית הוורנקולרית כטקסט.

פרק 3: הנוף כטקסט: היבטים תיאורטיים

3.1 מבוא

נוף הגינה העברית הוורנקולרית הוא טקסט הנקרא ומפוענח על פי כללי קריאה של טקסטים. פרק זה יגדיר את נושא המחקר כטקסט תוך שימוש במושגים והגדרות שהתפתחו בתחום הגיאוגרפיה התרבותית ובתחומים אחרים. הפרק מורכב משני חלקים מרכזיים. הראשון יעסוק בקצרה במושג קריאת הנוף, ויבחן את הדרכים השונות לקריאת הנוף כפי שהתפתחו בעשורים האחרונים. בחלק השני תורחב הגישה המגדירה את הנוף כטקסט ואת קריאת הנוף כקריאת טקסט תוך כדי בחינת המושגים העיקריים הנובעים מגישה זו.

3.2 קריאת הנוף

הנוף כמערכת מורכבת של סמנים גלויים וחבויים הניתנים לקריאה ולפענוח על ידי הצופה או החווה אותם היא תפיסה עתיקת יומין. כבר הרומאים ראו במקומות המקודשים, מקום משכן האלים, טקסטים המורכבים מסמנים טבעיים, מלאכותיים ודתיים אשר יש לקרוא אותם לפי חוקים מוגדרים מראש (Stock 1993: 322). קריאת הנוף המסורתית ראתה בנוף אמצעי קומוניקציה המצפין ומעביר מידע (Duncan 1990: 4). מידע זה מורכב ורב פנים והדרכים לקרוא אותו מגוונות. D. W. Meinig במאמר המפתח לקובץ *The Interpretation of Ordinary Landscape* (1979), הציע עשר דרכים שונות לקריאת הנוף: כטבע, כבית גידול, כמערכת, כבעיה, כעשר, כמקום, כהיסטוריה, כתוצר, כאידיאולוגיה וכאסטטיקה. P. Jackson (1989) קרא את הנוף כמפות של משמעות, מגוון מפות עבור מגוון תרבויות ומגוון נופים. דגש על השפעתן התרבותית של קבוצות אתניות שונות על הנוף הוא פן מרכזי של קריאת הנוף המסורתית כפי שהתפתחה בעיקר בארה"ב. (Lewis 1979, Jackson 1984, Meinig 1979, Zelinsky 1979).

גישות חדשות לקריאת הנוף מתוך פרספקטיבה תרבותית התפתחו באירופה ובארה"ב החל מסוף שנות השבעים. גישות אלו משקפות השפעות מחוץ לתחום הגיאוגרפיה התרבותית, כמו ספרות, אמנות, אנתרופולוגיה, מחקר הלשון, ומחקר התרבות. תרומתן בהרחבת מסגרת הדיון, בשינוי הגדרת הנוף, בשאלות הנשאלות במסגרת התחום ובמתודולוגיה לחקירה. תמציתן של גישות אלו מוצגת בטבלה הבאה.

טבלה 2: גישות נבחרות לקריאת הנוף
Table 2: Various models for Landscape interpretation

קורות השיטה	היבטים מרחיבים	זוגמאות	מקורות השפעה רומיוות מרכזיות	הגדרת הנוף	מהותה	הגישה
השענות על מקורות ספרותיים בפרוזה בלבד. יותר תאור מאשר הסבר לתופעות.	ניתוח ספרות אזורית, רומנים מקומיים, ציורי נוף.	בתים, שדות, דרכים וישובים של קבוצות אתניות שונות בארץ. תיאוריו של J. B. Jackson של הנוף הוורוקולרי בארץ	Cultural Geography בארץ Relph, Tuan, J. B. Jackson	הנוף מולם את התחשת הקיום הממשי. אחרת בין אדמה וחיים. חריגת משמעות האדם על פני כדור הארץ.	הנוף כחוויה בלתי אמצעית הנשענת על פנמונולוגיה ואקטיביזם. Place כמושג מרכזי בחוויה הקיום בעולם שהיא מעבר לחוויה האסתטית. תחושת איחוד בין אדמה וחיים.	גישה הומניסטית סוף שנות השבעים
זווית ראיה צרה המגבילה כל פעולה חברתית מודעת לתגובה פסיכית על ציורי כלכלי ומעמדי.	מחקר איקונומי, שאוב מרחום מחקר תולדות האומנות והספרות.	מחקר איקונומי, ניתוח תוך גילוי ייצוג של הנוף ללא עדיפות לאמית' יחידה.	K. Mars, R. Williams, J. Berger, D. Cosgrove, S. Daniels	הנוף הוא קונסטרוקציה חברתית ואידאולוגית טהורה המוכתבת על ידי המעמדות השולטים.	בקורת הנוף נשענת על הקונספציה המרכסיסטית של אידאולוגיה והגמוניה.	הגישה הרדיקלית שנות השמונים
איקונוגרפיה, מחקר עמק תוך גילוי ייצוג של הנוף ללא עדיפות לאמית' יחידה.	S. Pugh (1988) ניתוח תוך שיצר Kent בלטי, חברתי ומייני מתוך תכנית הנון והלופי אגרות אודותיו.	Daniels & Cosgrove (1993) Spectacle and Text הגימט במטפורות בתיאור ונוציה של ימי התרנסים.	D. Cosgrove, R. Barthes De Saussure, D. Cosgrove S. Daniels	D. Cosgrove landscape as a way of seeing-a way in which some Europeans have represented to themselves and to others the world about them and their relations with it and through which they have commented on social relations. (Cosgrove 1984:1)	שילוב בין שתי תגישות. הקודמות בצורה פחות רדיקלית. גישה הנשענת על מחקר השפה, סמיוטיקה, והרמוניזציה. שימוש במטפורות חקיסט. הנוף כמבנה סמלי הנושא משמעות חברתית, פוליטית, ותרבותית.	סימבולזים, שפה, ודרה-קונסטרוקציה של משמעות הנוף מחזית שנות השמונים ואילך.
סובייקטיביות רבה	איקונוגרפיה	Daniels & Cosgrove (1993) Spectacle and Text הגימט במטפורות בתיאור ונוציה של ימי התרנסים.	Canaletto, D. Cosgrove, S. Daniels, D. Ley, Harvey	הנוף כחקיסט, שימוש במטפורות חזיאתיות או חזיות, אין עדיפות למחבר או לקונטקסט, חקיסט פתוח לריבוי פרשנויות.	Post Modern interpretation סוף שנות השמונים ואילך	

3.3 הנוף כטקסט, שפה וסיפר – Narrative

הנוף כטקסט, שפה וסיפר הפכו למתודה סדורה ועקבית תחת השפעתם של חוקרים שתחום עיסוקם המרכזי הוא פילוסופיה, אתנוגרפיה, תיאוריה חברתית וביקורת הספרות. Barthes, Foucault, Geertz, Ricoeur, ו-Derrida יצרו בעבודתם מערכת מושגית וכלים אותם גייסה הגיאוגרפיה התרבותית בעת שעיצבה את הגישה הרואה בנוף טקסט (Daniels & Cosgrove 1993, Corner 1991, Duncan 1990). הנוף כמציאות פיזית או הנוף המיוצג בצילום, בציור או בפרוזה הוא טקסט בדומה למוסדות חברתיים פוליטיים וכלכליים או תופעות אחרות אליבא הגישה הפוסט-מודרניסטית (Daniels & Cosgrove 1993: 57).

מה משמעותה של התפיסה הרואה בנוף שפה או טקסט וכיצד תפיסה זו משפיעה על התכנים ושיטות המחקר המוצעות? הפרק הבא בוחן מספר עבודות של חוקרים שונים שאימצו גישה זו, ומתווה את הבסיס התיאורטי לעבודה זו.

3.3.1 הנוף כטקסט

Barnes & Duncan טוענים להקבלה בין הנוף לבין הטקסט במאמר הפותח את הקובץ *Writing Worlds, discourse, text & metaphor in the representation of landscape* (1992: 6). עמדתם מבוססת על עבודתו של Ricoeur אשר בחן האם המודל של הטקסט מהווה פרדיגמה טובה למדעי החברה והאם המתודה של האינטרפרטציה הטקסטואלית רלוונטית לחקירת החברה. לדעת Ricoeur קיימות ארבע מקבילות בין הטקסט ובין מדעי החברה: משמעות מוגדרת ומובחנת כאשר נכתבת או הופכת לטקסט, כוונת המחבר אינה תמיד נשמרת עם הכתיבה, לטקסט חשיבות מעבר להקשר בו נכתב, ומשמעותו אינה יציבה, היא תלויה בקורא ובמסגרת השיח הרלוונטי. היות והנוף הוא תוצר תרבותי וחברתי בדומה לחברה, הרי שגם אותו ניתן לקרוא כטקסט.

J. Duncan בחן את העיר קנדי שבסרי לנקה כטקסט המגלם בנוף טקסטים דתיים. לטענתו, הנוף, כאלמנט מרכזי של המערכת התרבותית, משמש כמערכת מסמלת דרכה נוצרת, נחווה, ומשודרת המערכת החברתית (Duncan 1990: 17). בעבודתו הצביע Duncan על שתי שאלות מרכזיות באופן חקירת הנוף כטקסט: מה מסמל הנוף? וכיצד? Duncan הציע ללמוד על משמעות הנוף מתוך אינטגרציה של מספר מקורות: תיאורי המקומיים, תיאורי הזרים ופרשנות הנסמכת על מקורות חיצוניים כמו טקסטים דתיים-במקרה הנבחן. את האופן בו מבוטאת משמעות זו בנוף כינה המחבר בשם רטוריקה והיא מתוארת בכלים מתחום מחקר הספרות: הנוף כאלגוריה, השימוש בסינקדוכה (פרט המייצג את הכלל), מטונימי (פרט המייצג פרט אחר) או בדימוי. מושג נוסף אותו גייס המחבר לדיון הוא 'שדה השיח' - discursive field השאול ממשנתו של Foucault ותפקידו להגדיר את המסגרת התוחמת לדיון והיא כוללת אידיאולוגיות מתחרות, נרטיבים שונים ויחסי כוחות בחברה הנחקרת.

H. Moore פורשת מתודה לקריאת החלל - space כטקסט, בספרה *Space, Text, Gender* (1986). מתוך אימוץ מושג ה'תיאור הגדוש' של האנתרופולוג ק. גירץ (1973) וכן תורתו של

הפילוסוף P. Ricoeur, טוענת המחברת לאנלוגיה בין חלל וטקסט המכתיבה את כללי הקריאה. הנחת היסוד של טיעונה מייחסת תלות בין האלמנטים והשלם, בין המבנה - structure והפעולה, בין המובן וההקשר. הנחה זו מאפשרת לגשת לטקסט בשתי דרכים: האחת, בחינת היחסים הפנימיים בתוך הטקסט, אנלוגית לשפה. השניה, פענוח הטקסט כתהליך, כתוצר של פעילות אנושית בקונטקסט מסוים, אנלוגית לדיבור (Moore 1986: 80). גישה זאת עומדת בניגוד לגישה הסטרקטוראליסטית המחפשת משמעות על ידי צמצום ארגון החלל לאלמנטים הבסיסיים שלו או למבנה שלו. בדומה לטקסט הספרותי שלא ניתן לצמצמו למשמעות של משפטיו הבודדים כן לא ניתן לצמצם את קריאת החלל למבנה החלקים הפיזיים שלו. טקסטים מרחביים כמו הנוף הם מרחביים טעונים היסטורית, אך המשמעות הטמונה בהם אינה חותמו של אירוע מסוים אלא משמעותו. Moore מנסחת את הכללים הבאים לקריאה:

את הטקסט המרחבי יש לקרוא ביחס לטקסטים אחרים, ביחס למודלים תרבותיים מקובלים של משמעות.

ישנה יותר מאפשרות קריאה אחת של הטקסט, אך לא כל האפשרויות שוות והתקפות נקבעת מתוך המוסכמות התרבותיות והתנאים החברתיים וההיסטוריים.

B. Stock מנסח את כללי הקריאה של הנוף כטקסט על סמך ההנחה כי לטקסט יש דקדוק, תחביר, לוגיקה, רטוריקה והקשר פוליטי, תרבותי וחברתי המובן דרך הטיפולוגיה הספרותית. מכאן הוא מניח:

ראית הנוף כקריאה מחייבת שימוש במטפורה. ראייה אינה זהה לקריאה, מה שאנו רואים הוא המסגרת למה שאנו קוראים.

המטפורה של כתיבה או קריאה נובעת מניסיון ספרותי. אי לכך כאשר מדובר במי שאינו יודע לקרוא, הנוף הופך לתחליף לקריאה בתרבות קריאה (Stock 1993: 315-316).

אבחנה אחרונה זו מדגישה את הקשר בין הנוף כטקסט והשפעת טקסטים ספרותיים ואחרים על הנוף. קשר זה נבחן על ידי J. & N. Duncan בחברות בעלות מסורת טקסטואלית ובחברות נטולות טקסטים כתובים. במגוון הדוגמאות אותן בחנו השניים הם מצאו שמשקלם של טקסטים כתובים על הנוף לא נפל ממשקלם של אלו שהועברו בעל פה (Duncan & Duncan 1988).

3.3.2 הנוף כשפה

A. Spiri מציגה בספרה *The language of Landscape* (1998) השקפה דומה המגדירה את הנוף לא כטקסט אלא כשפה ראשונית שהיתה בשימוש עוד לפני גילוייה של שפת הדיבור. האדם הקדמון קרא בנוף סמנים הכרחיים לקיומו. עננים ורוח רמזו על מזג האוויר המתקרב, מערות הבטיחו מחסה, קריאות ציפורים הזהירו מפני טורפים. כתיבה ראשונית הזכירה נוף, כמו גם שפות סימנים אחרות כמו מתמטיקה וכמו גרפיקה אשר צמחו מהנוף.

גישתה של Spiri מבוססת על הגישה הסמיוטית מבית מדרשו של De Saussure. הסמיוטולוגים וביניהם U. Eco התייחסו לסביבה כשפה הבנויה מסמנים ומכללי תחביר, ובקשו ללמוד על

המשמעות הסביבתית של אובייקטים, מבנים, וסגנונות ארכיטקטוניים (Krampen 1979, Broadbent, Bunt, & Jenck 1980, Preziosi 1979, הגישה הסמיוטית, התמקדה בשלשה אלמנטים מרכזיים:

- Syntactics - בדיקת היחסים בין הסימנים בתוך המערכת - structure.
- Semantics - בדיקת היחסים בין המסומנים לסימנים, כיצד סימנים נושאים משמעות.
- Pragmatics - בדיקת השפעת הסימנים על התנהגות הקולטים אותם.

שימוש במתודה זו לצורך ניתוח הנוף נמצא בחיתוליו אך חוקרים שונים מצביעים על הפוטנציאל הרב המצוי בו (Howett 1987, Jorgensen 1998). K. Jorgensen במאמר לקראת כנס בנושא 'השפה באדריכלות הנוף' הציע רשימה ראשונית להגדרת מערכת הסימנים והמשמעות שלהם כאבני היסוד בבניית השפה. הרשימה כללה צורת קרקע - land form, מים, צמחייה, מיקום מבנים, ריהוט חוץ, טקסטורה ואפקטים חזותיים (Jorgensen 1998).

שפת הנוף היא שפה אותה ניתן להגות, לכתוב, לקרוא ולדמיין. נוף כשפה הופך מחשבה לנגיעה ודמיון לאפשרי. דרכה אנשים חולקים ניסיון עם הדורות הבאים. לנוף מרכיבים כשל שפה: דגמים, מבנה, חומר, צורה, פונקציה, הקשר מרכזי. חוקים של דקדוק שולטים ומכוונים כיצד נופים נוצרים. Spirm מנסחת את שפת הנוף בשתי רמות. הראשונה, **רמת התחביר** - Syntax, בו משווים מבנה הנוף ומבנה השפה. אלמנטים הם כעצמים, תהליכים כפעלים, האינטראקציה ביניהם כנושא ונושא משולבים. תחת מבנה תחבירי זה קיים ברמה השנייה **מבנה מטפורי** המעביר משמעות. לעיתים המשמעות גלויה, פעמים אחרות הינה נסתרת. היכולת לקרוא את שפת הנוף משמשת את Spirm ככוח לשינוי חברתי בדומה לידיעת קרוא וכתוב. הידע, ככלי להעצמה, אינו ידע לשוני גרידא אלא ידע סביבתי אשר המחברת ביחד עם הקהילה במערב פילדלפיה מנצלת כמנוף לשיקום הקהילה.

3.3.3 הנוף כסיפור - Narrative

Potteiger & Purinton מבכרים את השימוש במושג הנוף כסיפור - Narrative על פני הנוף כשפה בלבד. בספרם *Landscape Narrative* (1998) כותבים השניים אודות הסיפורים השונים אשר הנוף מספר ומנתחים את האמצעים הרטוריים השונים אשר בעזרתם מסופר הסיפור. בדומה ל-Spirm, מדגישים השניים את מבנה הנוף והמשמעות אותה המוענקת לו על ידי האנשים כיוצרים את הסיפור. המסגרת התיאורטית של הנוף כסיפור אינה קובעת חוקים ליישום הגישה אלא מבקשת להאיר את העולמות השונים של הסיפור, להסביר את הקשרים ביניהם ואת האמצעים בהם משתמשים הכותבים כדי לחזק את משמעות הסיפור. Potteiger & Purinton משתמשים במושגים עולם הסיפור, Context /Intertext ועולם השיח - Discourse כדי לתאר את העולמות המכילים את הנרטיב, ובאמצעים הרטוריים כמו מטפורה, מטונימי, סינדוקסיה ואחרים כמחזקים את אופן ביטוי. אמצעים אלו ידונו בהרחבה בפרק הבא.

3.4 הנוף כטקסט, מושגי יסוד

3.4.1 המסגרת: עולם הסיפור, Context /Intertext ועולם השיח Discourse

3.4.1.1 עולם הסיפור

עולם הסיפור הוא הגרעין המרכזי של תפיסת הנוף כסיפר - כנרטיב. עולם הסיפור מייצג את העלילה הספרותית וכן את המרחב הפיסי בו מסופרת העלילה, הבמה. הוא תוחם את גבולותיהם של שני המרחבים הללו וכן מגדיר אלמנטים שונים במרחב כפול זה כמו כניסות, מעברים, מקומות שהיה ואחרים.

סיפור המטמורפוזות מאת Ovid כפי המסופר בוילה לנטה מדגים את מושג עולם הסיפור (Potteiger & Purinton 1998: 43). בכניסה לוילה לנטה ניצב פסלו של פגסוס-הסוס המכונף במרכז ברכת המים, כנגד קיר ובו פסלי המוזות. הסצנה, משחזרת את האגדה אודות פגסוס שפרסו פגעה בהר מושבן של המוזות ועוררה את מעין היצירה: את מקור המים, ואת הסיפור אותו מספר הגן.

עולם הסיפור מכיל התרחשות, גיבורים, נקודת מבט וזמן. ההתרחשויות מופעלות על ידי סוכני שינוי, כוחות טבע, גיבורים מיתולוגיים או בשר ודם. העלילה המתרחשת בגן בזמן הווה - זמן חווית הגן, מייצגת זמנים שונים ורצפי זמן שאינם בהכרח ליניאריים. החלל הוירטואלי המוגדר בזמן הביקור - ההתרחשות, הוא גם זמן וירטואלי המוגדר בחלל. מורכבות הסיפור אינה בנויה על השתלשלות לוגית של אירועים אלא הינה מבנה מורכב שנבנה עבור הקורא המבין. עולם הסיפור נבנה בידי סמכות הרואה בסיפור כלי כדי לחזק את ההגמוניה שלה.

הפסלים השונים בוילה לנטה מייצגים גיבורים היסטוריים כמו גם גיבורים מיתולוגיים ולצידם כוחות טבע. הסיפור הינו בבחינת אלגוריה החובקת עידנים היסטוריים ומיתולוגיים קלאסיים. מאחורי הסיפור, ניצבת הכנסייה המנסה לחזק את מעמדה על ידי הסיפור.

3.4.1.2 קונטקסט - Context

מהמילון: יריעת העניין, כלל הכתוב, מסגרת התוכן, שבהם נידונים פרטי הטקסט. פריט, מילה, רעיון או תמונה מוארים ומתפרשים כשהם נבחנים בהקשרם, כלומר על פי זיקותיהם למסכת כולה. (ריבלין 1997)

למרות מראית העין של סגירות, הנרטיב ניזון מהסביבה שמחוץ לעולם הסיפור. הוא ניזון מההקשרים הגיאוגרפיים, ההיסטוריים, החברתיים, הפוליטיים והתרבותיים. מידת הקשר של הסיפור לקונטקסט שלו קשורה באופי הסיפור. בעוד שסיפורים ריאליסטיים קשורים באופן הדוק להוויה סביבתם, אחרים קשורים פחות. האמצעים בהם הקונטקסט מובא לסיפור הם אמצעים רטוריים שיודגמו להלן.

הגן בוילה לנטה קשור בהיסטוריה של הקהילה ב-Bagnaia, שיקום אמת המים לעיר, ויצירת הגן כתוצאה מכך. (Potteiger & Purinton 1998: 54)

Intertext - 3.4.1.3 אינטרטקסט

-*"Every text is constructed as a mosaic of quotations, every text is absorption and transformation of another text"* (Kristiva, J. cited by Potteiger & Purinton 1998: 55).

-*"The process whereby meaning is produced from text to text rather than, as it were, between text to world"* (Rylance 1987: 113).

Potteiger & Purinton מגדירים אינטרטקסטואליות בשני מובנים: הראשון משמעותו שיכוב של טקסטים והתייחסויות לטקסטים אחרים ההכרחיים להבנת משמעות הסיפור. השני, משמעותו הפצת המסר של המקום דרך מתווכים מגוונים כמו ספרות, קולנוע, אומנות ועוד.

בוילה לנטה מופיעים במקביל למטמורפוזה של Ovid גם טקסטים נוספים העוסקים בתור הזהב האידילי. טקסטים אלו מופצים כיום הן דרך הטקסט האומנותי-עיצובי של הגן והן דרך ספרי מטיילים, סרטים וקלטות (Potteiger & Purinton 1998: 56).

העולם בהיותו רווי בטקסטים רבים הוא אינטרטקסטואלי. יחד עם זאת, אנו יוצרים את העולם ואת פעולותינו כלפיו מתוך טקסטים האומרים מי אנחנו ומי אנו רוצים להיות ומכאן שאינטרטקסטואליות קובעת את האופן בו אנו חווים את העולם. למרות שקהילה פרשנית חולקת על פי רוב במשמעות משותפת, הרי שהאינטרטקסטואליות גורמת לחוסר יציבות במשמעות.

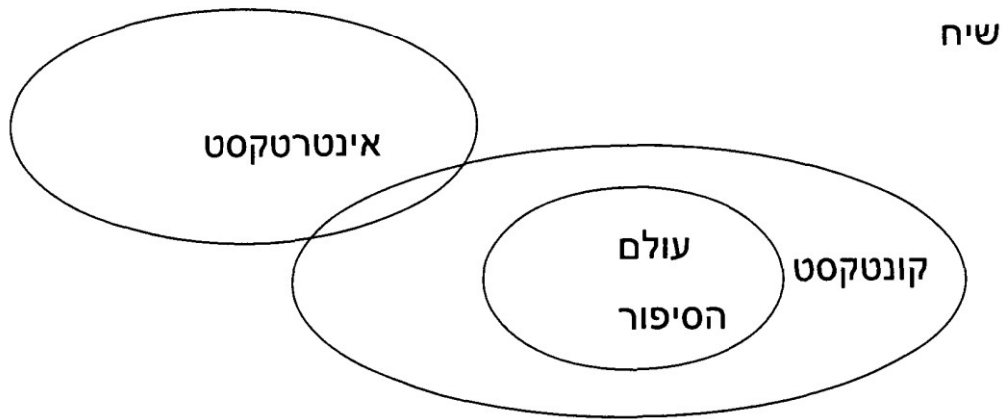
Discourse - 3.4.1.4 שדה השיח

-*"Discourse is a social framework of intelligibility that influences all practices of signification, including narrative and landscape"* (Duncan 1990: 16).

השיח הוא מערכת החובקת נרטיבים, רעיונות, אידיאולוגיות, ופרקטיקות מסמלות, הרלוונטיות לעולם מסוים של פעולה חברתית כמו משפט, כלכלה, אמנות, משפחה, בית, כנסיה ועוד. השיח בוחן את שימושיו של הסיפור, מטרותיו, השקפת העולם אותו מייצג הסיפור, יחסי הכוח שמאחורי הסיפור הקובעים סיפורו של מי יסופר ומי יוסתר, לאילו צרכים ובאיזה אופן.

הגן בוילה לנטה שמש שדה למחלוקת בין הגישה ההומניסטית והנרטיב של היסטוריה וטבע אותה אימצה גישה זו, ובין מצדדי הקונטרה-רפורמציה. ביטול ההקצבה של קרדינל גמברה בעל הוילה על ידי האפיפיור בשנת 1579, מבטא את המאבק בין התפיסות השונות (Potteiger & Purinton 1998: 58).

תרשים מס 2: עולם הסיפור, קונטקסט אינטרטקסט ושיח
 Scheme 2: Story realm, Context, Intertext and Discourse

3.4.2 הרטוריקה של הנוף

מהמילון: תורת ההבעה, צורת הדיבור והכתיבה, אמנות המחבר המילולי, סגנון וארגון תחבירי-ריתמי בניגוד לדקדוק (ריבלין 1997).

- בפואטיקות הקלאסיות, היוונית והרומית, התייחסה הרטוריקה - תורת הנאום לחמש סוגיות:
 - איסוף החומר וכוונות הנואם.
 - חלוקת החומר בהתאם למטרות הנאום.
 - עקרונות ההבעה הלשוני והשימוש בפיגורות הלשוניות.
 - אמצעים לשינון וללימוד בע"פ.
 - דרכי השמעת הנאום.
- כיום, מתחדשת ההתעניינות ברטוריקה בשל עיסוקה בקשר שבין אומנות לחיים, שבין עיצוב בכתב ובעל פה (אוכמני (ב' 1979 : 265).

מתוך פניה השונות של הרטוריקה, עיקר ענינו של המחקר הנוכחי בעקרונות ההבעה הלשוני והשימוש בפיגורות הלשוניות. מושגים אלו שבמקורם התייחסו למילה הכתובה או המדוברת, מתייחסים במחקר זה אל הנוף כסוג של נאום - סיפור. הרטוריקה של הנוף מתייחסת לאופנים בו מעוצב הסיפור/ הנוף, ולאמצעים בהם משתמש המחבר על מנת להעביר את משמעות המקום. הרטוריקה בנוף עוסקת בחומרים מהם עשוי הנוף ובאופן השימוש בהם. בעוד שהמושגים עולם הסיפור, קונטקסט/ אינטרטקסט, ושיח משרטטים את המתווה הרחב של הסיפור: מבנהו, מיקומו במרחב, ההקשרים המידיים והרחבים יותר שלו והמניעים הסמויים והגלויים שמאחורי הסיפור, הרי שהרטוריקה של הנוף עוסקת בביטויים הקונקרטיים של הסיפור. הניסיון השלם ביותר ליישם

את מערכת המושגים המרכיבה את סוגיית הרטוריקה אל ההתבוננות בנוף נעשה עיי Spirm. עבודתה מהווה בסיס לפיתוח המושגים הרטוריים המופיעים בפרק זה.

3.4.2.1 הדגשה

הדגשת אלמנטים מסוימים בנוף תוך טשטוש אלמנטים אחרים היא פעולה הנמצאת בבסיס תהליך התכנון. מיקום מכוון של אלמנטים בתוך ניטרלי המהווה רקע, מדגיש את המיוחד והשונה. מאידך, יצירת מסגרת לאלמנט נופי מדגישה את שכלול בתוך המסגרת ללא קשר לייחודו של האלמנט. לדוגמא, מבנה שער ושדרה המכוונת מבט. הדגשה מסוג אחר נוצרת מתוך ניגודים ברמות שונות: ניגודי מרקם, יחסי גודל, צבעים ועוד. עניוּת וסטייה מהמקובל ומהמצופה יוצרים אף הם הדגשה על הייחודי והאחר. הדגשה נוספת נוצרת על ידי חזרה והכפלה של אלמנטים שונים בדומה למקצב השירי הנוצר על ידי יחידת משקל החוזרת על עצמה בטור השירי וקובעת את סדר ההברות המוטעמות (ריבלין 1997). את הקצב ניתן לזהות בנוף בשדרות העצים האחידות, בחזרתם של אלמנטים שונים כמו עמודי חשמל או מבנים שונים וכן בחזרתם של דגמים כמו רשת רחובות או משבצות עיבוד קרקע. הדגשה זו נוצרת הן מתוך הכפלת המרכיבים הנופיים והן מתוך חריגה ברצף הבולטת מתוך האחידות. וריאציות על תימה זו ניתן למצוא במבנים חזרתיים בנוף או בתופעות כמו הדהוד שבהם אלמנטים שונים מודגשים על ידי חזרה על תכונותיהם באמצעים שונים כמו גבעות מתעגלות, קשתות בנויות אבן המהוות הד לקפלי הקרקע וענפי ערבות הנוטים להשלמת המראה.

3.4.2.2 קלימקס ואנטי קלימקס

מהמילון: המקום והרגע המותחים ביותר ביצירה, מקום הגילוי וההפתעה (ריבלין 1997).

ארגון האלמנטים בנוף מוביל את הצופה לקראת נקודות קריטיות, אלו הן נקודות שיא או נקודות שפל שבהן העלילה מקבלת תפנית. נוף המתגלה מנקודת תצפית שבראש הר, מעין בעיקול ואדי חרב ולהבדיל חזית שמאחוריה אין מבנה, כל אלו הן נקודות שיא ושפל בסיפור ובנוף.

3.4.2.3 אנומליה

אנומליה מהווה הדגשה מסוג אחר שמהותה הצבת אלמנטים מחוץ להקשרם הן מבחינת המקום והן מבחינת הזמן. פניה לעבר - Anachronism או לעתיד - Prochronism, שימוש בנופים שאולים שלא באתרם הטבעי, שימוש בחומרים בלתי מקובלים ובאופנים חדשניים כל אלו הם אמצעים רטוריים הבאים להעיד על משמעותו ותפקידו של הנוף הייחודי.

3.4.2.4 מטפורה

מהמילון: ציור לשוני מרוכז, סוג של דמוי היצר זהות משתמעת בין שני דברים שונים. תכונה מסוימת מושאלת ממוצג למוצג ומעניקה לציור החדש משמעות נוספת ויופי מעל ומעבר להגיון הגלוי של הצרוף המילולי החדש. דוגמאות: רגלי ההר, ראש ההר, יד הגורל וכי' (ריבלין 1997).

על אף ששורשיה של המטפורה נטועים בעולם הספרות, פריחתה בעשרים השנים האחרונות חלה בתחומים שונים כמו פיסיקה, אנתרופולוגיה, גיאוגרפיה תרבותית וכלכלה (Barnes & Duncan 1992: 10). השימוש במטפורה הרחיב את תחומי החקירה, פתח דלתות לבחינה בינ-תחומית, יצר יחסים חדשים בין אלמנטים אך גם כסה והסתיר תכונות של תחום אחד על ידי האחר (Pottieger & Purinton 1998: 35). גדולתה של המטפורה היא בהיותה כלי מתווך. המטפורה

מצויה בין מה שנאמר ובין מה שהתכוונו אליו, בין היומיומי והמעשי ובין הרעיוני והנשגב. המטפורה היא מודל להבנת העולם וגם הדרך בה אנו מעצבים אותו ויוצרים בו סדר (Moore 1986: 75). המטפורה קושרת בין האדם ובין הנוף במערכת זו כוונית: הנוף כמטפורה לאדם והאדם כמטפורה לנוף (Lawrence & Low 1990: 473).

הנוף כמכלול, האלמנטים מהם מורכב הנוף וכן הייצוגים השונים של הנוף בספרות ובאמנות היוזואלית שימשו כמטפורות מאז ומעולם. חלל, מרחק, ומסע הן מטפורות לזמן, הגן הפרסי כמקום וייצוגי בספרות ובאמנות האריגה הווה מטפורה לגן העדן. עץ התפוח שמש כמטפורה לעץ החיים. עיצוב הנוף הועצם על יד השימוש במטפורות כאמצעי תכנוני. Spirn מבחינה בספרה בסוגים שונים של מטפורות: מטונימי, סינדוקסיה, פרסוניפיקציה, Conceit, Euphemism, אלגוריה וקלישאה. הטבלה הבאה מציגה את סוגי המטפורות השונים, מסבירה את מהותם ומביאה דוגמאות לשימוש שנעשה בהם בנוף.

טבלה 3: מטפורות בנוף
Table 3: Landscape Metaphors

המטפורה	מהותה	השימוש בנוף במטפורה זו
מטנומיה	מהמילון: החלפת מושג אחד במושג שני קרוב, להגביר את הרושם, לעורר את המחשבה ואת הדמיון. לדוגמא ציון=ישראל, דודי=אהובי (ריבלין)	השימוש בדשא בגינה הקדמית של הבית הפרברי האמריקאי נועדה לייצג את האחו שבחזית האחוזה האנגלית מהמאה ה-18 (Spirn p. 228).
סינדוקסיה	מהמילון: סוג של מטונימיה בה הפרט מייצג את הכלל, החלק את השלם, הסוג את המין. לדוגמא קורת גג=בית, "הכסא"=כסא המלך=מלכות (ריבלין).	לסינדוקסיה תפקיד חשוב בסיפור הנופי היות והיא מאפשרת לדחוס מקום, תקופה או סיפור מורכב אחר באלמנט נופי יחיד. לדוגמא הברכה ותעלות המים בגן המוסלמי מייצגות את מערכת נהרות גן העדן. שימוש במגוון מצומצם של מינים לייצוג אקוסיסטמה שלמה.
פרסוניפיקציה	ייצוג הבלתי אנושי על ידי האנושי, בדרך כלל על ידי שימוש בפסל פיגורטיבי.	השמש מיוצגת במזרקות הגן בוורסאי על ידי פסלו של אפולו, המייצג את לואי ה-14.
Conceit	חיבור של שתי מהויות שונות, פרדוקס מרוכז שכוחו טמון בסינתזה שבין שני ניגודים.	The Splice Garden שעיצבה מרתה שוורץ על גג המכון הגנטי בקמברידג' מהווה היברידיציה בין גן צרפתי לגן יפני בפלסטיק.
אלגוריה	משל מפותח... צורת הבעה אומנותית בשני רובדי משמעות בו זמנית (ריבלין).	המבוך הינו אלמנט נופי שנועד הן להנאה והן כאמצעי ליצירת חוויה דתית שעיקרה חיפוש אחר ההרמוניה (Spirn p. 229).
קלישאה	מטבע לשון שנשחק מרוב שימוש ואיבד את טעמו המרגש (ריבלין). מטפורה שתוכנה רוקן ומרוב שימוש שוב אינה מייצגת אלא תוכן חלול.	השימוש בצירים צולבים ובחללים קטועים הפך לקלישאה על ידי הארכיטקטורה הפוסט-מודרנית (Spirn p. 229).

3.4.3 פרדוקס ואירוניה

צורת התבטאות דו-משמעית שבה המשמעות הגלויה והתמימה של הדברים שונה ואף מנוגדת מן הכוונה הסמויה של המדבר. מושגת באמצעים שונים כמו הסוואה, התחזות, היתממות, הגזמה, המעטה, סאטירה ופרדוקס. מקור המושג בדמות מהמחזה היווני הנתונה בקונפליקט בין זהות בלתי מוכרת אבל אמיתית ובין מסכה המכסה על האמת (ריבלין 1997).

האירוניה מייצגת סיטואציות ביניים, ערבוב תרבות גבוהה ונמוכה כאמצעי בקורתי הבא להציג פרשנות חדשה. בעוד שבעבר אירוניה נועדה לנפץ מיתוסים, הרי שבתרבות הפוסט מודרניסטית האירוניה משמשת כאמצעי מועדף לערעור תוקפן של מוסכמות (Potteiger & Purinton 1998: 38).

מרתה שוורץ מציבה בפני הצופה ב-Splice garden שעל גג המכון הגנטי בקמברידג' שורת פרדוקסים המתייחסת למסורות הגן הצרפתי והיפני בחומרים פלסטיים ובהצבה חדישה בחלל. עבודתה מבקרת באופן אירוני את מסורות הגן בהקשר של מיקומו.

3.5 הכותבים את הנוף

ראית הנוף כטקסט מעלה את שאלת הכותב העומד מאחורי הטקסט. בעוד שבעבר נטתה הגיאוגרפיה ההומנית להעלים את זהותו של המחבר, לתאר גיאוגרפיה אנושית נטולת פנים ושמות, הרי שכיום מתחזקת המגמה הנוטה לזהות את תרומתם הייחודית של אותן דמויות, "סוכנים של שינוי" האחראים לעיצוב פני הנוף (Ley & Duncan 1993: 329). את שורשיה של מגמת ההסתרה מוצא M. Samuels במסורת האינטלקטואלית המערבית שטפחה גישה פוזיטיביסטית ורציונלית אשר במקרה הטוב הדגישה את האדם ה"ג'נרי" האנונימי על פני הייחודי (Samuels 1979: 57). ההצעה לכתובת הביוגרפיה של הנוף מזהה את היוצרים בקונטקסט החברתי והסביבתי כאשר מעמדם של היוצרים המרכזיים הקנוניים לוותה בהדגשת חלקם של ההמונים הפועלים לצידם (שם: 80).

3.6 סיכום: הגינה העברית הוורנקולרית כטקסט

מחקר זה בוחן את הגינה העברית הוורנקולרית שהתפתחה בארץ ישראל מסוף המאה ה-19 ועד לקום המדינה כטקסט. פרק זה ממקם את הגינה העברית בתחום המסגרת התיאורטית שהוצגה עד כה, ומנמק את הבחירה במודל הטקסט.

נוף הגינה הוורנקולרית העברית על ייצוגיו השונים הוא טקסט אשר ניתן לזהות בו את המרכיבים הבאים:

- **עולם הסיפור של הגינה העברית הוורנקולרית מכיל סיפורים שונים:** סיפורים לאומיים העוסקים בכיבוש השממה, בחזרה לארץ האבות, ביצירת נוף חדש, ולצידם, סיפורים אישיים של חיפוש זהות והתערות בנוף הזר. גיבוריו של הסיפור הם הצמחייה ונופיה של הארץ שבעזרתם של סוכני השינוי, של הגננים החובבים, יצרו את עלילת הגינה. גם מקומה של הסמכות ההגמונית לא ניפקד מעלילת הגינה העברית ואת טביעת ידה של האידיאולוגיה הציונית על גווניה השונים ניתן לזהות על נקלה בגינות השונות.

- **עלילת הגינה העברית נרקמה בקונטקסט הרחב של יצירת מקום, חברה, ותרבות חדשים בארץ ישראל.**
- **הגינה העברית הוורנקולרית היא אינטרטקסטואלית.** הגינה היא טקסט הרווי בטקסטים שונים החל מהטקסט המקראי, דרך כתבי האוטופיות הציוניות, וכלה בספרות הציונית המגויסת לטובת המבוגרים והנוער כאחד. ייצוג רעיון הגינה הוורנקולרית העברית בטקסטים שונים כמו בתקנות בניה, בתיאורי גינות ובצילומיהם, מדגיש את ההיבט האינטרטקסטואלי כהיבט חשוב בחקירה.
- **יצירת הגינה העברית הוורנקולרית הוותה חלק מהשיח אודות בניית התרבות העברית החדשה בארץ ישראל.**
- **הגינה העברית הוורנקולרית אינה אנונימית.** את טקסט הגינה העברית הוורנקולרית כתבו גננים חובבים שביקשו ליצור מקום חדש בעבור משפחתם, גננים-אדריכלים ראשונים שעלו ארצה ובקשו ליישם בה את הידע שרכשו בארצות מוצאם, סוכני תרבות שעשו נפשות לתרבות העברית החדשה ועוד רבים אחרים.
- **השימוש באמצעים רטוריים בגינה הוורנקולרית העברית ובייצוגיה השונים הינו עשיר ביותר.** עצים ושיחים בשימוש הגנני היוו לעיתים תכופות מטפורות לנופי העבר או למשמעויות וערכים שנכרכו באותם המינים. הרצון לחבר עלילה בנוף הביא את יוצרי הגינות לאמץ תבניות ודפוסי תכנון המייצגים מהויות חדשות. משקלה של הרטוריקה בטקסטים המתייחסים לגינות אף הוא רב ביותר כפי שיודגם בהמשך.

3.7 מטקסט לרפרטואר

הגדרת הגינה הוורנקולרית העברית כטקסט הוותה שלב בפיתוח הכלים של מחקר זה. יחד עם זאת, נותרה בעינה השאלה מה תכולתו של הטקסט. שימוש בטיפולוגיות הגינה כפי שהוצעו על ידי Westmacott, Helphand ואחרים בפרק 2.5 מהווה את אחד האופנים להגדרת הטקסט, אך לא היחיד. פרק זה מפרט את מושג הרפרטואר על פי הגישה הסוציו-סמיוטית למחקר תרבות אותו מאמצת עבודה זו. הרפרטואר על פי גישה זו, מאפשר לבחון את נושא העבודה במסגרת גישה המתארת יצירת תרבות, מכאן שאת הגינה העברית הוורנקולרית ניתן יהא לקרוא כיצירת תרבות.

3.7.1 מושג הרפרטואר על פי הגישה הסוציו-סמיוטית

הרפרטואר, הוא מושג מרכזי בגישת התרבות הסוציו-סמיוטית על פי עבודותיו של א. אבן זהר ואחרים (Even Zohar revised 1997, 1996). על פי גישה זו, התרבות היא מערכת של כלים - רפרטואר של אופציות לארגון החיים ברמה האישית והחברתית. כלים אלו נחלקים לסבילים ופעילים כאשר הסבילים, הם כלים בעזרתם ה'מציאות' מפוענחת, מוסברת ונהפכת מסימן לבעלת תוכן, והפעילים הם מערכות שבעזרתם האדם מתמודד עם סביבתו ואף משנה אותה. הרפרטואר הוא מכלול האופציות בהם משתמשים בודדים וקבוצות לצורך ארגון חייהם. זהו מכלול של רכיבים והחוקים לשימוש בהם היוצרים את המערכת התרבותית. מערכות היחסים בין הרכיבים, וקיומם של מקבצים -טיפוסים הם שני עקרונות מרכזיים בתיאוריה. הרכיבים הבונים את הרפרטואר שונים

מבחינת סדרי הגדל שלהם וחשיבותם. צירופם של רכיבים שונים לפי מערכת חוקים מוגדרת יוצר טיפוסים חדשים אשר נאבקים בדגמים הקיימים בחברה.

תהליך יצירת הרפרטואר הוא תהליך דינמי. הרפרטואר נבנה, נלמד ומאומץ ע"י החברה בה הוא מתקיים. הרפרטואר נוצר ע"י חברים אנונימיים מתוך הקבוצה כמו גם ע"י דמויות מרכזיות הפועלות על סמך מעמדן כסוכנות להפצת הרפרטואר החדש. מתוך עושר הרפרטואר הנוצר, חלק קטן בלבד מאומץ ע"י חברי הקבוצה. קליטה או דחייה של רפרטואר הן תוצר של מערכת יחסים מורכבת בתוך המערכת התרבותית. מערכת זו כוללת את השוק, בעלי השליטה בו והמשתמשים הפוטנציאליים ברפרטואר החדש.

בבסיס יצירת הרפרטואר מצויים תהליכי המצאה וייבוא של נכסים חומריים וסמיוטיים. המצאה היא תוצאה של אנלוגיה או התנגדות לרפרטואר קיים, בעוד שייבוא קשור בכישורי ארגון ושיווק. תהליך ההעברה מביא להטמעת הרפרטואר החדש ברפרטואר הביתי של הקבוצה כאשר היביותי מכיל לא רק את הרפרטואר אלא גם את הצורך בו.

הסיבה לייבוא או המצאת נכסים חדשים מקורה בחוסר הנובע משינוי בתנאי החיים של הקבוצה, בחשיפתה לקבוצות בעלות רפרטואר אחר או מלחץ המופעל על ידי בעלי השליטה לקידום רעיון מסוים. בעוד שהנטייה הטבעית היא לדחות רפרטואר חדש, הרי שההתנגדות לשינוי קטנה כאשר החברה עומדת בפני מצבים חדשים בהם לרפרטואר הביתי אין יתרון ובהעדר זמן לשינוי הדרגתי, מאומץ רפרטואר חיצוני. הפוטנציאל לשינוי מצוי בתוך המערכת עצמה או מחוץ לה במערכות מקבילות. דגמים חדשים נוצרים כל הזמן ובמאבק על ההגמוניה עם הקונוני זוכים חלק מהם להתקבל ולכבוש לעצמם את הבכורה.

3.7.2 סיכום: רפרטואר הגינה העברית הוורנקולרית ותרומת התיאוריה הסוציו-סמיוטית

למחקר

- **רפרטואר הגינה העברית מכיל את המרכיבים הפיזיים של הגינה כמו גם את המרכיבים התפקודיים והסמליים שלה.** לדוגמא, מיני הצמחים השונים בשימוש בגינה, חומרי הבניה שלה, טיפוס החללים השונים בה והפעילויות שהתרחשו בהם מהווים מרכיבים של הרפרטואר לצד המשמעויות אותן יחסו הגננים ובעלי הגינות למעשה ידיהם.
- **רפרטואר הגינה העברית נקבע בידיהם של סוכני תרבות שדאגו להפצת רפרטואר הגינות.** לדוגמא, בעלי משתלות שהכתיבו את מצאי הצמחייה בגינות, אדריכלים-מתכננים שיצרו גינות לדוגמא והפיצו את רעיונותיהם בעיתונות המקצועית, וכן אישי ציבור כמו ביאליק לדוגמא שבכתביבתו, בנאומיו ובפעילותו הציבורית עשה נפשות לגינה העברית.
- **מתוך ניתוח רפרטואר הגינות ניתן לאפיין דגמים מרכזיים של גינות וורנקולריות.** לדוגמא, הגינה הוורנקולרית שלוותה את משקי העזר, גינת מעונות העובדים, גינת בתי הקומות של שנות השלושים. את יחסי הגומלין בין הדגמים והמעברים ביניהם ניתן לתאר בעזרת המודלים אותם פיתחה התיאוריה הסוציו-סמיוטית.
- **מושג הרפרטואר מאפשר לבנות בסיס נתונים רחב לתיאור הגינות ממקורות מגוונים.** לדוגמא, ניתן לבנות את הרפרטואר מתוך שרידי גינות, תכניות, תמונות, ספרי זיכרונות, תקנונים ועוד.

- **התיאוריה הסוציו-סימיוטית מאפשרת לבחון את תופעת הגינה העברית הוורנקולרית כחלק מיצירת התרבות העברית החדשה .**

פרק 4: מודל פרשני לייצוג הגינה העברית

הוורנקולרית כטקסט

הגינה העברית הוורנקולרית היא טקסט שמקורו בטקסטים שונים ש"נכתבו" במישרין או בעקיפין אודות גינה זו. מטרת המחקר הינה ל"כתוב" את טקסט הגינה הוורנקולרית העברית מתוך חשיפת הטקסטים השונים המעורבים ביצירתה, בחינת תוכניהם, יחסי הגומלין ביניהם, ותרומתם לטקסט הגינה העברית הוורנקולרית. שיטת המחקר מציעה דרך לקריאה ולפרשנות של הטקסטים השונים ולבניית הטקסט המייצג את הגינה הוורנקולרית העברית.

תכליתו של פרק זה להציג את חלקיה ושלביה של שיטת המחקר הפרשנית הנהוגה בעבודה זו. בשלב הראשון מוצגת הגישה הפרשנית לייצוג הנוף, ומוצגים המקורות התיאורטיים השונים של מודל החקירה. לאחר מוצג מודל החקירה הפרשני, ומפורטים חלקיו והנושאים הכלולים בהם. לסיכום מוגדרות משימות המחקר ומקורותיו.

4.1 מבוא, הגישה הכללית למחקר: קריאה וייצוג של הנוף

משימתו של החוקר היא לייצג את העולם לאחרים בדיבור ובכתב. עד לאחרונה, מגמת השיקוף היתה שלטת באופן בו הוצג העולם. השיקוף - mimesis - ראה בשאיפה ליצור העתקה עד כמה שיותר מדויקת של המציאות את מטרתו של המחקר ועיקרו של הויכוח בין החוקרים נסב על השאלה כיצד להשיג זאת (Duncan & Ley 1993: 2). נקודת המוצא ראתה בנתונים עובדות בעלות תוקף 'אמת' אובייקטיבית יחידה כאשר כלי המחקר העיקריים היו התצפית והמחקר הארכיוני. המחקר נטה להפרדה ברורה בין עובדות ותיאוריה, התעלם מתיאוריה ונסה להתמקד בפרשנות בשפה יומיומית מובנת לכל נפש (Duncan 1990: 12). גישה זו המבוססת על המודלים המדעיים של המאה ה-19 עיקרה תאור וסווג. לצידה טוענים Ley & Duncan בספרם *Culture/ Representation Place* (1993) התפתחה גישה מימטית מכלילה ואבסטרקטית אשר לא נותר בה מקום להבדלים התרבותיים בין מקומות. גישה זו שנשענה על מודלים מראשית המאה ה-20 שאפה גם כן לשיקוף-מימיזיס של המציאות אך באופן מופשט.

אך התיאור אינו שיקוף במראה, העין הנאיבית היא עיוורת כניסוחו של מבקר האמנות (W. J. T. Mitchell 1986: 2). הנראה אינו מציאות אובייקטיבית אלא שדה מובנה לשונית וויזואלית. משמעות הטקסט היא תוצר של מגבלות השפה והמסגרת האינטלקטואלית של החוקר, היא תלויה זמן ותלויה חוקר. כדי להבין משמעות זו יש להבין את התנאים בהם נוצרה. ביטוי קיצוני לגישה זו ניתן למצוא בגישה הפוסט מודרניסטית הקוראת תגר על האוטוריטה של החוקר, האובייקטיביות, הרציונליות וקימו של מטה-נרטיב. אימוץ גישה זו כמתודה מחקרית נעשה במספר דרכים כמו כתיבתם של Pred (1990) ו-Olsson (1992) המשלבת שירה ומשחק מילים או גישה אחרת הטוענת לרב-קוליות בתיאור בניגוד לדומיננטיות של המחבר היחיד.

בעקבות הגישות השוללות את עצם היכולת להציג תמונה אובייקטיבית של המציאות על ידי חוקר המהווה חלק מהמציאות התפתחה גישה הרואה בעבודת המחקר ייצוג - representation של

התופעה הנחקרת. הייצוג אינו נגזרת של מציאות בסיסית יותר, אך גם אינו נגזרת של ריק. ההקשר ופיסות המציאות הם חלק מהייצוג, כאשר כל ייצוג הוא חיבור יצירתי של העולם בעל תוקף זהה לחומרי המוצא (Matless 1992: 45). המונח ייצוג אינו מתייחס רק להיבטים אומנותיים או ספרותיים אלא גם למערכות ייצוג נוספות כמו פילוסופיה, פוליטיקה, היסטוריה, גיאוגרפיה ועוד. דגש נוסף אותו מביא Matless בחיבורו הוא שעל אף היצירתיות הכרוכה בייצוג הרי שהמחבר כפוף לסייגים מסוימים בעבודתו. הוא מציע להשתמש בגישתו של Foucault לקשר שבין כוח לידע כמפתח לשאלת הייצוג ומקומו של המחבר (שם: 46).

גישה אחרת לשאלת הייצוג אותה מאמצת עבודת מחקר זו היא הגישה הפרשנית – hermeneutics המוצגת על ידי Duncan & Ley בספרם *Place/ Culture/ Representation* (1993). מתוך בקורת על הגישה המימטית כמו גם על הגישה הפוסט מודרניסטית מציעים החוקרים גישה הרואה בייצוג או בתופעה הנחקרת טקסט.

תמיכה בגישה הפרשנית כבסיס לתיאוריה ואמצעי לניתוח ניתן למצוא במאמרו של J. Corner הרואה בנוף מדיום פרשני בפני עצמו. הפרשנות, מספקת בסיס לתיאוריה באדריכלות הנוף על ידי הצגת גישה ביקורתית ופרשנית כלפי היסטוריה, תרבות, מסורת, טבע ואומנות (Corner 1991:125) שלוש הנחות העבודה אותן מציב הכותב בבסיס החקירה הן: **אינטרפרטציה מצבית** הרואה בכל פרשנות תוצר של הנסיבות המקיפות את הסיטואציה, **התנסות ישירה** דרך המערכת החושית גופנית, והתייחסות **למסורת ככוח יוצר דינמי** המהווה חלק בלתי נפרד מסביבת הפעולה (שם: 127).

4.2 גישת המחקר

גישת המחקר המוצעת לעבודה זו היא הגישה הפרשנית כפי שנוסחה ע"י Ley & Duncan (1993). הנחת המחקר הבסיסית הגדירה את הגינה הוורנקולרית כטקסט- טקסט "גדוש" אליבא גירף (1973). ומכאן שמטרת עבודה זו היא ייצוג, פענוח ופרשנות הטקסט על רובדי המשמעות השונים הטמונים בו.

הפרשנות מבחינה בשלשה רכיבים מרכזיים:

- "השדה הרחב" – Inter-textual field of refernce המכיל מידע תיאורטי או אמפירי השייך בעקיפין לנושא המחקר אך תרומתו מכרעת להבנת התופעה הנחקרת וקשריה.

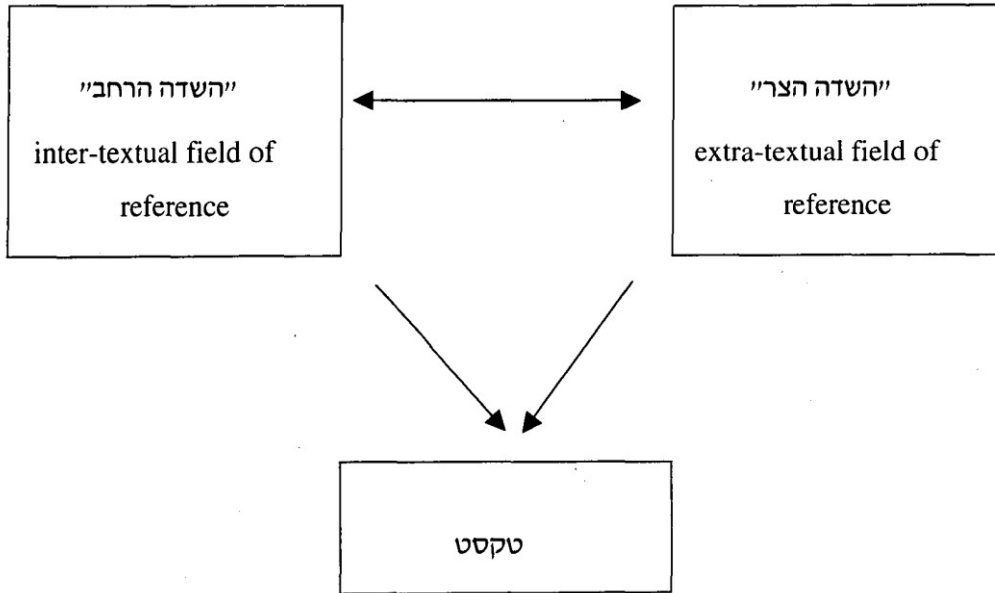
- "השדה הצר" - Extra-textual field of reference המכיל את הנתונים העיקריים השייכים באופן ישיר ומיידי לנושא המחקר.

- הטקסט הנכתב, ובמקרה זה עבודת המחקר המהווה שילוב של שני השדות השונים (Duncan & Ley 1993: 9)

תהליך זה של דיאלוג מפרה בין שני טקסטים ממקורות שונים מייצג את התופעה הנחקרת באופן מורכב ועשיר שאינו מוגבל לשיקוף טכני של המציאות. פרוט הגישה והשלכותיה על מחקר זה מופיעים בתיאור המודל.

בין שלשת המרכיבים קיימים יחסי גומלין המתוארים בתרשים מס 3.

תרשים מס 3: יחסי הגומלין בין הטקסט ושני השדות היוצרים אותו
 Scheme 3: Association between the text and its fields

מודל זה מצביע על תהליך דינמי, תהליך בו הטקסט, נוצר כל פעם מחדש כתוצאה מההשפעות ההדדיות של שני שדות המחקר. השדה הרחב קובע את מעמדם של נתונים שנאספו בשדה הצר, מדגיש אחדים ומבטל אחרים ואילו השדה הצר מאיר תחומים רלוונטיים המשתייכים לשדה הרחב. שני השדות הם בבחינת הקונטקסט אחד כלפי השני. התוצר, הטקסט, נתון ליותר מאשר קריאה בודדת. הוא מובן בהתייחס לקונטקסט של טקסטים אחרים ולמקומו של הקורא. הדינמיות המאפיינת את ייצור הטקסט מאפיינת גם את קריאתו.

4.2.1 הרחבת גישת המחקר

מודל ראשוני זה הורחב על ידי הכלתה של גישתם של Potteiger & Purinton הקוראים את הנוף כסיפור – Narrative, וכן על ידי עבודתה של Spirn הקוראת את הנוף כשפה. תרומתן של שתי העבודות האחרונות להרחבת מודל החקירה עיקרה בפרשנות של הטקסטים השונים. פרשנות המתייחסת הן לתוצר, והן לשני השדות היוצרים את טקסט זה: השדה הרחב והשדה הצר. פרשנות זו מאפשרת לקרוא את "עולמות הסיפור" של כל אחד מהטקסטים וכן להגדיר את הקונטקסטים והאינטרטקסטים של כל אחד מהם ובכך לתרום להבנת משמעותם. תרומה נוספת של עבודות אלו הינה בהטמעת מושג הרטוריקה לחקירת הטקסט. רטוריקה המתייחסת לכל השדות והתוצרים של העבודה, הן הטקסטואלים והן הפיזיים.

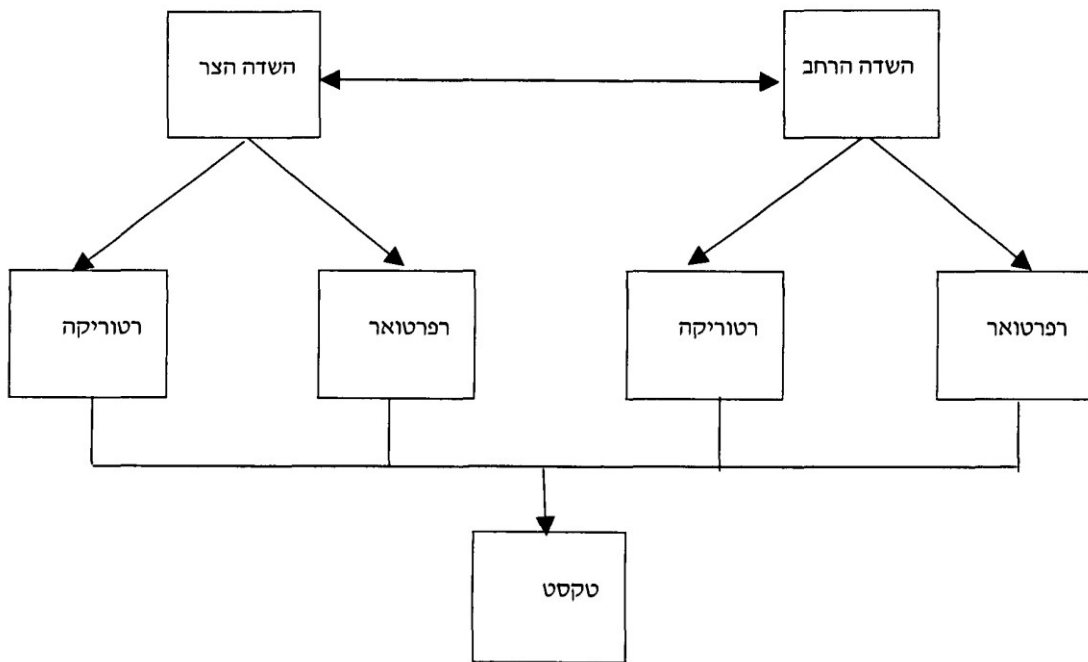
הרחבה נוספת של גישת המחקר מקורה בתיאוריה הסוציו-סמיוטית למחקר התרבות. מתוך תיאוריה זו אומץ מושג הרפרטואר ככלי המתאר את האלמנטים השונים המרכיבים הן את שדות החקירה והן את התוצר-הטקסט. הכלת גישה זו תאפשר את בחינתה של התופעה הנחקרת במסגרת הרחבה של יצירת תרבות.

פרק 4.3 מודל פרשני לייצוג הגינה העברית כטקסט

הגינה העברית הוורנקולרית היא טקסט. טקסט זה נוצר במסגרת השיח התרבותי שצמח בא"י בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 והקיף מערכות חיים שונות כמו חברה, סביבה, אדריכלות, ועוד. טקסט הגינה הוורנקולרית הוא תוצר פעילות גומלין של שני שדות שונים: ה"שדה הצר" העוסק בגינה הוורנקולרית במישרין וה"שדה הרחב" המתייחס אליה בעקיפין. שני השדות מהווים את הקונטקסט והאינטרטקסט של הטקסט הנחקר. מתוכם נגזרים רפרטואר הגינה הפרטית וכן הרטוריקה של הצגתה.

הפרק יפרט את המרכיבים השונים של המודל, יצביע על המקורות השונים של שדות המחקר, וכן יתאר את הדרכים השונות לניתוח המקורות.

תרשים מס 4: מודל לקריאת הנוף כטקסט
 Scheme 4: A model for reading the Landscape as a text

4.3.1 "השדה הרחב" ותכולתו

השדה הרחב, הקונטקסט והאינטרטקסט של תופעת הגינה הוורנקולרית בא"י טרום הקמת המדינה מכיל את ההקשרים הגיאוגרפיים, ההיסטוריים, החברתיים והאידיאולוגיים של התופעה הנחקרת, וכן את התחומים בהם מצויים טקסטים נוספים התורמים לתיאור התופעה. חלק מהנושאים הנם כלליים ואילו האחרים קרובים יותר בתכנם לנושא העבודה. הטבלה מציגה את הנושאים השונים הכלולים בתחום השדה הרחב כאשר המודגשים ידונו במסגרת העבודה. לצידם, נושאים נוספים אשר זוהו כמשמעותיים, אך מחקר זה אינו דן בהם.

טבלה 4: מרכיבי השדה הרחב של הגינה העברית הוורנקולרית
 Table 4: The Inter-textual Field of References for the Hebrew Vernacular Garden

יהדות וסביבה	אידיאולוגיה ונוף	אומנות וגן	תקדימים	תנאים טבעיים	טכנולוגיה
יחס היהדות	מיתוסים של	אומנות הגן	הגינה	אקלים	מיכון
לטבע ולנוף	האידיאולוגיה	בא"י במחצית	הפולשתיאית	מסלע	אינטרודוקציות
דימויי אי"י	הציונית	הראשונה השל	בא"י	צמחייה	
בקרבי היהודים		המאה ה-20	גינות במושבות	טבעית	
בגולה		הגן והשפה	הברון		
		העברית	הגן במקווה		
		הגן והספרות	ישראל		
		הגן והטקס	הגינה		
			הקיבוצית		

4.3.2 "השדה הצר" ותכולתו

שדה זה מכיל את המידע הנוגע במישרין בגינה הוורנקולרית כמקום. השדה מכיל גינות פרטיות בפועל, צילומים ישנים וחדשים, תכניות מקוריות של הגינות וכן מיפויים חדשים, איורים וציורים של גינות פרטיות שנעשו קרוב להקמתן, תיאורים בספרי זיכרונות, בספרות יפה ובעיתונות, רשימות צמחייה, הנחיות ותקנוני בניה. בעוד שחלק מהמקורות מביאים את המידע במישרין, באחרים יש צורך לחלץ אותו מתוך תיאורים כלליים יותר.

4.3.3 הרפרטואר

פירוק השדות השונים למרכיביהם מהווה את רפרטואר הגינה הוורנקולרית העברית. את הרפרטואר ניתן לחלק לנושאים שונים חלקם מרכיבים פיסיים, אחרים מדגישים היבטים תיפקודיים וסימליים. קטגוריות אלו מופיעות בראש הטבלה ומתחתן חלק ממרחב האפשרויות. עושרו ומורכבותו של הרפרטואר נובעים בין היתר מהדיאלוג שבין שני השדות. דיאלוג זה מאפשר קריאה ביקורתית של המקורות השונים ובעקבותיה הבהרות, צרופים ותובנות חדשות.

טבלה 5: רפרטואר הגינה העברית הוורנקולרית
Table 5: Hebrew Vernacular Garden's repertoire

מרכיבים	צמחייה	תבנית	תפקיד	פעילות	ערכים ומשמעות	זהות
-העמדת הבניין	-עצי פרי	-חופשית	-קיום	-הקמה	-משפחה	-אישית
-גינה בחזית	-עצי סרק	-פורמלית	-פנאי ונופש	-עבודה עצמית	-יצרנות	-קהילתית
-גינה אחורית	-פרחים		-קישוט ותצוגה	-עבודת גן	-יצירתיות	-לאומית
-גדרות ושערים	-ירקות		-סמל סטטוס	-אירוח		
				-משחק		
				-לימוד/חינוך		
				-כביסה		

4.3.4 הרטוריקה

לצד זיהוי רפרטואר הגינה העברית יבחנו האמצעים הרטוריים אשר שמשו את יוצרי השדות בהתייחסם לגינה הוורנקולרית. הרטוריקה תיבחן על ייצוגי הגינה השונים בשני השדות: תמונות, תכניות, תיאורים בכתב ורשימות שונות. בחינת הרטוריקה של הטקסט תעשה על ידי זיהוי האמצעים השונים בהם נקטו מחברי הטקסט. המושגים המרכזיים לזיהוי ובחינה הנם: הדגשה, קלימקס ואנטי-קלימקס, אנומליה, מטפורה לסוגיה השונים, אירוניה ופרדוקס.

4.3.5 הטקסט

טקסט הגינה הוורנקולרית העברית, תוצר יחסי גומלין בין השדה הצר והשדה הרחב של התופעה הוא עבודה זו. טקסט זה מהווה תיאור גדוש של התופעה במובן אליו התכוון ק. גירץ בתארו את פעולת האתנוגרף המתעד (גירץ 1973). הטקסט מכיל את הנרטיבים השונים אודות הגינה העברית הוורנקולרית בתל אביב טרום הקמת המדינה כמו גם את משמעויותיהם של נרטיבים אלו בעבור קהלים שונים.

4.4 הערכתו של המודל המוצע לקריאת הגינה הוורנקולרית

אימוץ המודל הפרשני בעבודה זו נעשה משני היבטים עיקריים: היקף המידע הקיים אודות נושא המחקר, וכן השאיפה לייצוג הגינות בהקשר תרבותי רחב.

סקירה מוקדמת של מקורות המידע אודות נושא העבודה העלתה כי המקורות המתעדים את תופעת הגינה העברית הוורנקולרית הנם מצומצמים ביותר בהיקפם. המידע המצוי במקורות אלו הינו מקוטע, אקראי ואינו מהווה תשתית עובדתית רחבה העשויה לשמש בסיס לחקירה שיטתית מסודרת בכלים מסורתיים כמו מחקר היסטורי או מחקר גיאוגרפי. יתר על כן הגוון הרב של מקורות המידע ואופני הביטוי המגוונים של מידע זה הקשו על השוואת המקורות ועל יצירת בסיס משותף לניתוח.

בנוסף, מטרתה של העבודה היתה לייצג את תופעת הגינה העברית הוורנקולרית בהקשר התרבותי הרחב ולא דווקא מתוך הפרספקטיבה המוגבלת של חקר הגינות גופן בלבד. הגינה בספרות, בשפה העברית ובטקסים העבריים היתה לחלק מהמחקר במקביל לגינה כישות פיסית.

מכאן שהגישה הפרשנית היתה הגישה המועדפת לביצוע המחקר. גישה זו אפשרה להתגבר על צימצומו של המידע בכך שפתחה את השערים גם לתחומים פחות מוסכמים כמו לדוגמה תיאור הצמחיה בגן מתוך ספרי זכרונות ויצירות ספרותיות, או השוואת תכניות לקטעי ביוגרפיה. הודות לכך גוף הידע הועשר ויתר על כן, הקשרם של פרטי המידע השונים הודגש מתוך פרספקטיבה תרבותית.

הבחירה בשיטה הפרשנית הציבה מלכתחילה בעיות שעיקרן במשקלם של הנתונים השונים בייצוג התופעה. האם ערכה של תכנית מראשית שנות העשרים שנשמרה זהה לתיאור ספרותי של אותה גינה? האם רשימות צמחיה זהות במעמדן לצמחיה ותיקה הנמצאת כיום בגן? האם כל הנתונים הם בעלי תוקף זהה או ישנם כאלו שהנם בעלי תוקף רב יותר ואחרים איזוטריים. במחקר נבחנו כל הנתונים ועל מנת להמנע מהעדפת האיזוטרי הרי שהנתונים הוצלבו, נבחנו זה לאורו של זה תוך נסיון להבין את מקורותיהם ואת המניעים שעמדו מאחוריהם.

4.5 משימות המחקר

במקביל לפיתוח השיטה ל"כתיבה" או לייצוג טקסט הגינה העברית הוורנקולרית בא"י, נוסחו משימותיו של המחקר. מטרתו הראשונית של המחקר היתה לזהות ולאפיין את כלל טיפוסים הגינות הוורנקולריות שהתפתחו בארץ ישראל מראשית ההתיישבות הציונית ועד להקמת המדינה. מטרה זו נמצאה עם תחילת העבודה כבלתי ישימה בשל היקפה ומורכבותה של התופעה ובשל העדר מקורות מידע מספקים לבחינתה.

אי לכך צומצמה משימתו של המחקר הנוכחי לייצוג טקסט הגינה העברית הוורנקולרית שנוצרה בא"י למן ראשית ההתיישבות הציונית ועד לראשית שנות הארבעים, תוך התמקדות בגינה שנוצרה בתל אביב. במרחב הזמני והגיאוגרפי הזה, נבחנו גינות שונות המאפיינות צורות התיישבות שונות כמו משק העזר העירוני, שכונת העובדים, הבית הבורגני ועוד.

מטרה מרכזית זו תורגמה למשימות שונות:

-זיהוי מרכיבי השדה הרחב של תופעת הגינה העברית הוורנקולרית תיאורם, ובחינת השפעתם על התופעה הנחקרת. משימה זו התייחסה בראשונה אל התופעה בהיבט הארצי ולאחר מכן בהיבט המקומי של העיר תל אביב.

-זיהוי הגינות בתל אביב אשר נכללו במסגרת השדה הצר, אפיונם וניתוחן.

-ייצוג טקסט הגינה העברית הוורנקולרית מתוך עיבוד וניתוח של תוצרי המשימות השונות.

4.6 מקורות המידע

מקורות המידע למחקר זה הנם מגוונים. הרשימה כוללת את המקורות ששימשו לצורך בניית השדה הרחב כמו גם השדה הצר.

טבלה 6: מקורות המידע ללימוד אודות הגינה העברית הוורנקולרית ותכולתם
 Table 6: Sources for studying the Hebrew Vernacular Gardens and their content

סוג המקור	פרוט המקורות	מידע מתוך המקור
ארכיונים עירוניים	ארכיון עיריית תל אביב והמוזיאון העירוני, ארכיון עיריית רמת גן, ארכיון עיריית חולון.	חוקים, תכניות, תקנות בניה, הנחיות שונות הקשורות לגינות, פיתוח ממסדי של גינות ציבוריות, פעילות של יחידים וארגונים ציבוריים למען הגינות. תגובות של אזרחים.
ארכיונים מרכזיים	הארכיון הציוני, ארכיון תנועת העבודה.	תצלומים, גננות בא"י, תרומת ויצ"ו, תרומת תנועת העבודה בעיקר למעונות עובדים ולקרית עבודה.
ספרות ועיתונות ילדים	דבר לילדים ובוסתנאי לנוער, ספרי ילדים שונים שיצאו לאור באותה התקופה.	תיאורי גינות, החינוך לעשיית גינות, סיפורים המדגישים את מקומה של הגינה בחיי הילד, על ערכם של צמחים שונים. ט"ו בשבט ומשמעותו בעבור ילדים.
ספרות ועיתונות מבוגרים	ספרי זיכרונות אודות ראשית תל אביב, סיפורים אודות גינות. דבר הקריה, עיתוני עיריית תל אביב, דבר, דבר הפועלת.	תיאורי גינות כפי שנחקרו בזיכרון, פעילות בגינות, ערכים ומשמעויות הקשורים לגינות או לצמחייה בגן.
ספרות מקצועית	עלון לגן, השדה לגן ולנוף הבניין במזרח הקרוב, הבניין וחברות נוספות בנושא ארכיטקטורה ואומנות שיצאו לאור בתקופה זו.	עקרונות השיח המקומי אודות אומנות הגן והיחס בין הארכיטקטורה ואומנות הגן.
גינות	גינת ביאליק, גינות מעונות עובדים א-ח, גינות בתי הקומות.	צמחייה, סגנון התכנון, חללים מרכזיים, תפקוד.
ראיונות	דיירים	מבנה הגינות, פעילות

חשיבות השימוש במקורות השונים הינה בעשר ובגוון המידע שהתקבל כתוצאה משימוש במקורות אלו. הצלבת המידע שנאסף בתחום אחד יחד עם מידע שמקורו בתחום אחר העשירה את המחקר. יתר על כן, הצלבת מידע ממקורות שונים תרמה לפרשנות ולהבנה עמוקה יותר של הממצאים. לדוגמא, השילוב בין קריאת תכניות הגינות במעונות העובדים וזיכרונות אחת מהדיירות תרם להבנת אופני השימוש בשטח הגינה. השילוב בין הפרוטוקולים של ועדת הגינון של קרית עבודה וזיכרונות התושבים העשיר את סיפור הגינות בשכונה במשמעויות נוספות.

חלק ג. השדה הרחב:

קונטקסט ואינטרטקסט ביצירת

תרבות הגינה העברית הוורנקולרית

חלק זה של העבודה בוחן את הקונטקסט והאינטרטקסט של יצירת תרבות הגינה העברית הוורנקולרית. מכלל ההקשרים השונים של תופעה זו המופיעים בפרק 4.3.1, בוחנים הפרקים הבאים מספר הקשרים אשר הוגדרו כמרכזיים לתופעה: יחס היהדות לסביבה, האידיאולוגיה הציונית והנוף, אומנות הגן בא"י, וכן תקדימים בשדה הגינון בארץ. במקביל, מציגים הפרקים הבאים טקסטים שונים המתייחסים לתופעה ואשר הקריאה בהם תורמת להעשרת משמעויותיה של הגינה העברית הוורנקולרית.

פרק 5: יהדות, ציונות וסביבה

פרק זה בוחן מרכיבים שונים של ההווה היהודית ציונית במטרה לשרטט את המטען התרבותי והאידיאולוגי שהווה את הבסיס עליו התפתחה תרבות הגינה העברית הוורנקולרית.

השאלות העיקריות הנידונות בפרק הן:

-מה היתה תרומתה של המסורת היהודית ליצירת תרבות הגינה העברית הוורנקולרית?

-מה היתה תרומתה של הציונות ליצירת תרבות זו וכיצד השפיע השיח הציוני על יצירתה של תרבות הגינה העברית הוורנקולרית.

יחס היהדות לטבע ולנוף הוא המסד הראשון אותו בוחן המבוא. האמביוולנטיות ביחס לטבע ולסביבה יחד עם נסיבות החיים העירוניות שנכפו על היהודים בגולה, מצביעים על העדרה של מורשת תרבותית שעניינה טיפוח הסביבה ואשר אמורה היתה להכשיר את העולים לארץ לעבודת הגינה.

במקביל נבחן החזון הציוני על ידי בדיקת הדימויים השונים שהיו ליהודים בגולה אודות ארץ ישראל. לצד דימויים שמקורם במקרא או בספרות היהודית, מוצגים דימויי ארץ ישראל כפי שעוצבו על ידי הספרות האוטופיסטית. דימויים אלו יסייעו לשרטוט דמותה הרצויה של ארץ ישראל ומיקום הגינות בחזון זה.

מיתוסים אותם טיפחה האידיאולוגיה הציונית, והדימויים המלווים אותם יחתמו פרק זה בניסיון לברר אילו מרכיבים אידיאולוגיים עלו בקנה אחד עם יצירתה של תרבות גינות פרטיות בארץ. עבודת כפיים, יצרנות, כיבוש הקרקע, וחינוך מהווים אבני יסוד משותפות הן לאידיאולוגיה הציונית המרכזית והן ליצירת תרבות הגינה הוורנקולרית.

5.1 יהדות וסביבה: יחס היהדות לטבע ולנוף

מאז ומעולם גילתה היהדות יחס אמביוולנטי כלפי הטבע. כיצירתו של האל וביטוי לכוחו זכה הטבע לתשבחות כמו בשירת ההלל לטבע בספרי תהילים ושיר השירים "השמים מספרים כבוד אל" (ברלינגר 1969: 11). מאידך, כאשר זוהתה ההערצה לעצים עם פולחן העבודה הזרה, הרי שהמסורת היהודית התייחסה לתופעה בחריפות רבה (ששר 1985: 226). ביסוד היחס האמביוולנטי לטבע עמד המאבק אותו ניהלה היהדות ביווניות שהעמידה במרכז את הערצת הטבע והיופי.

הטבע כמהות חיובית היה זה שניתן להפיק ממנו תועלת או לקח דתי מוסרי. השקפה זו המאפיינת חברות מסורתיות בכלל היתה נחלתן הן של החברה החקלאית שחיה בארץ ישראל והן של החברה היהודית המסורתית בגולה (שטאל 1980). ביטויי ההערכה לטבע במקרא אינם מתייחסים למקום בעל נוכחות פיזית אלא בדרך כלל למרכיבים בדידים מתוך הטבע המהווים מטפורות לערכים נבחרים. כך נכרכו הרימון עם ביטוי השפע, התמר עם הצדיקות, ושבעת המינים עם טובה של ארץ ישראל. הראיה הפונקציונלית של הטבע הודגשה במשמעות הדתית והחברתית של חגי הטבע. ט"ו בשבט, המרכזי שבהם, לא נקבע אלא על מנת להסדיר את מחויבויותיו של הפרט בדיני מעשרות ותרומות (שם). החג כביטוי לחיבה כלפי ארץ ישראל התמסד רק בדורות האחרונים. הטבע כמהות פיזית זוהה במסורת היהודית כמקום סכנה כפי שנאמר בתפילת הדרך: "ותצילנו מכף כל אויב ואורב בדרך", וכמקום פיתוי וסטייה מדרך הישר "המהלך בדרך ושונה ומפסיק ממשנתו ואומר: מה נאה אילן זה! מה נאה ניר זה!- מעלה עליו הכתוב כאילו מתחייב בנפשו" (אבות ג' ז').

שני מושגים המדגימים את יחסה האמביוולנטי של היהדות אל הסביבה הפיסית הם מושג המקום ומושג הגאולה. גורביץ ואורן (1991) טוענים במאמר הסוקר את משמעות מושג ה"מקום" לאורך ההיסטוריה היהודית והישראלית כי בניגוד לחברות ילידיות אחרות המקום היהודי "הוא מחוץ לכל ארץ ומעבר לכל ארץ" (גורביץ ואורן 1991: 19). זו הערכיות הקיימת בין המקום ככינוי האלוהות ובין המקום הארץ ישראלי מכתובה את היחס המורכב כלפי ארץ ישראל וההתיישבות בה. במקביל, מדגים השימוש במושג הגאולה אותה דואליות של משמעויות. עד אמצע המאה ה-19 שמש מושג הגאולה במשמעות מופשטת של הצלה ושחרור כפי שכתבו יהודה הלוי הרמב"ם ואחרים (קרק 1989/90). מאז נכרך מושג הגאולה בקרקע, ואת המשמעות הרוחנית לוותה משמעות פיזית של רכישה ובעלות על קרקעות. ר. קרק הכותבת אודות קרקע ורעיון גאולת האדמה בתרבויות מסורתיות ובארץ ישראל בעת החדשה טוענת כי גם אצל המטיפים לשוב ארץ ישראל מאמצע המאה ה-19 הגאולה הפיסית היא רק שלב בתהליך שראשיתו בגשמי ושיאו ברוחני. ראשית התהליך בקניית קרקע ושוב עליה וסופו בביאת המשיח:

"שעל ידי החל חרמש בקמה בעבודת ישוב ארץ ישראל ישבעו לחם וזה ראשית הקדמת

הקץ" (קאלישר 1863 אצל קרק: 50).

גישות אמביוולנטיות אלו כלפי הטבע והסביבה הועצמו כתוצאה מהתנאים הפיסיים בהם התגוררו מרבית היהודים במזרח ובמערב אירופה ואשר לא אפשרו מגע עם הטבע. בפועל שכנה מרבית יהדות אירופה בעיירות והיתה רחוקה מעבודת האדמה. לדוגמא, במחצית המאה ה-19 היוותה אוכלוסיית האיכרים בגרמניה למעלה משליש מכלל האוכלוסייה כאשר רק 1.4% מהם היו

יהודים (Enis 1998: 30). רובע המגורים היהודי - ה"שטאטל" הצטיין בהזנחה פיזית, בתנאים סניטריים ירודים ובעליבות רבה. רק העשירים שגרו במרכז העיר התהדרו בבית בן שתי קומות ולו לעיתים גינת ירק (Zborowski & Herzog 1952: 61). את ה"שטאטל" חוו דייריו כמחסה זמני בלבד. "הבית" טוענים זבורובסקי והרצוג היה המשפחה ולא המקום הפיסי בו התגוררה. מכאן שלא היה כל טעם בטיפוח המקום הנועד לעזיבה במקרה של גרוש או מוות שהרי חיי העולם הזה הם רק בגדר פרוזודור לעולם הבא. גם בעלות במשך דורות על אותו הבית, לא יצרה תחושת שייכות למקום.

יהודים מעטים במזרח אירופה התפרנסו מחקלאות. מעמד של איכרים יהודיים לא נוצר מפני שחוקית לא יכלו היהודים להיות בעלי קרקע ורק מעטים שכרו קרקעות או שהיו בעלים מתוקף היתרים מיוחדים. גם אלו שהתפרנסו מחקלאות שמרו על זיקה רבה לעיירה והיו קרובים יותר באורחות חייהם ליהודים יושבי הגטו מאשר לשכניהם האיכרים הגויים (שם: 245).

הוויית החיים המנותקת מהנוף ומהסביבה הטבעית מצאה את ביטוייה בספרות התקופה. מנדלי מוכר ספרים תאר את הילד שלמה'לי, בן עירה קטנה במזרח אירופה, החי בלב שדות ויערות ואינו שם ליבו אליהם:

"את טבע הארץ כאן עם מיני צמחייה ומיני חיות ועופות שבה לא ידע שלמה'לי, ..
את תבואת השדה של מקומו לא הכיר, ליער ולאילנות שבו לא התבונן."

מאידך, הטבע אותו הכיר היה זה שעליו נכתב בספרי הקודש:

"דודאים, נטף ושחלת, וחלבנה, כרמים ותמרים ותאנים ורימונים וזיתים, עצי שיטים
ועצי גופר" (מנדלי עמ' ס"ה-ס"ו אצל שטאל 1981: 62).

פירוט בוטני מעמיק זה עומד כנגד בורות רבה בזיהוי הצמחייה המקומית שכונתה רובה ככולה בשם "צ'אציקסי" על ידי הילדים (שמאלי א. 1981: 57). לגינות נוי לא היה מקום בסביבה היהודית הגלותית וכותב שמריהו לויך בזיכרונותיו:

"נודה על האמת: חיבתנו אל הטבע לא עלתה על פי הרוב למעלה מנטיעת גני ירק"
(לויך, 1944 אצל שטאל 1980).

גם העלייה ארצה לא הביאה בהכרח להתייחסות שונה אל הטבע. יעקב שטיינברג, בעמדו מול הדקלים הערופים אשר נגזמו לצורך מילוי מצוות הסוכות, ביקר בחריפות את עיוורונם של היהודים לראות את נופיה של הארץ:

"בוקר רואה היהודי את הדקל המשחר פני שמש, בערב הוא רואה את הכפות
המנפנפות לאיטן ברוח ואולם כל קשר לא נהיה ביניהם: הם לא הכירו איש את אחיו.
הדקל הנאה, הענוג והאמיץ גם יחד, נשאר זקוף ובודד לעצמו, כשהוא מסמל את
המזרח..... חג סוכות הגיע ליהודים יושבי פולין ורייסיין, נחוץ היה לבנות את הסוכה
כדת, לפי המצוות של ארץ פולין ורייסיין ואשכנז, ועל כן הורם המוט המשחית ויסעף
את כפות הדקלים" (דקלים ערופים, שטיינברג יעקב 1964: שד).

עמדה זו מופרכת לפחות בכתביהם של שנים מבחירי המשוררים של ראשית המאה: ביאליק וטשרניחובסקי. חיים נחמן ביאליק בילה את ילדותו בסביבה כפרית ששימשה לו מקור השראה עשיר ועל כך בפרק 9.2. שאול טשרניחובסקי גם כן בילה את ילדותו בכפר.

"בבית קטן, הרחק מן השוק וכולו טבוע בתוך לפופית מרובת גביעים כחולים ו(ב)צבע יקינטון. אנחנו קראנו לפרחים האלה בן פריצים מתפתל." (ערפלי 1994)

נוף גינות זה הדהד בשיר "הכף השבורה"

"...ואפשר מאוד, אשר יפקוד, ובטרם ייפרד, כפר נידח

באפסי ערבות וגן, גם פינת סתרים נשכחה,

גינה-ותלמים בה שנים, שלשה, מאפילות עליהם

ארבע אקקיות נוגות. ושכחי זמן וחליפות

חיים שם חיי דור חולף, ייסוריו וחלומותיו,

נוצרים מסורות- קדומים פרחים עוד נטעו הסבות:

פרג לוחט כאש וציפורן צהוב ורב-בשם

ביחד עם "זקנו של המלך" הדור בארגמן-ניצניו

קני "בן פריצים מתפתל" עולים ונאחזים בגדר,

תולים כוסותם סרבנים, כוס לבנה וכוס של יקינטון,

וסבכי פול יפה עלה ו"בגדי צוענים" מבהיקים,

חלמית זקופה טעונה כוסות צבעונין למינה,

מטלית-מטלית לחוד, קטיפנית גדושת הצבע." (טשרניחובסקי 1907)

במקביל לשינויים ביחס אל הטבע של החברה הגויית, גם החברה היהודית עברה שינויים במהלך המאה ה-19, תחילה במערב אירופה ולאחר מכן גם במזרח. הודות לחינוך המודרני שהתפתח בגרמניה ושם דגש על לימודי הטבע והגיאוגרפיה חלחלו רעיונות אלו גם למסגרות החינוך היהודיות הפורמליות והבלתי פורמליות. טיולים בטבע ופעילות התנועות נוער דוגמת ה"בלאו וייס"-תכלת לבן היו פועל יוצא של המהפכה בחינוך (שטאל 81). כאשר פעילויות אלו היו בבחינת הכנה לקראת הכרת טבעה ונופה של ארץ ישראל הרי שתהליך זה אף הוא.

לסיכום, המסורת היהודית התייחסה לטבע ולסביבה הפיסית באופן אמביוולנטי. הטבע המטפורי זכה להערכה כל עוד נכרך במעשיו של האל הנכון (כאשר נכרך באלוהויות אחרות נדחה). כאשר הטבע היה למהות פיסית, המסורת היהודית התייחסה אליו בחשד ולעיתים אף בשלילה. סביבת החיים של היהודים בגולה, תרמה אף היא ליחס השלילי. מכאן, שתרבות שעיקרה התייחסות לטבע, לנוף, לסביבה ולטיפוחה לא התפתחה בקרב היהודים בגולה. יחד עם זאת, המסורת היהודית טיפחה זיקה לארץ ישראל תוך הדגשת ההיבטים הפיסיים של הארץ לצד

ההיבטים הרוחניים. בכך תרמה המסורת ליצירה של דימויים וסמלים שתארו את ארץ ישראל והיו מושא לחלומותיהם ולגעגועיהם של היושבים בגולה.

הפרק הבא סוקר דימויים אלו ובוחן את השפעתם על יצירת תרבות הגינה העברית.

5.2 דימויי ארץ ישראל בקרב היהודים שישבו בגולה

אוצר הדימויים של היהודים שישבו בגולה אודות נופיה של ארץ ישראל ניזון ממקורות שונים: המקרא, תשמישי הקדושה, הספרות הגיאוגרפית היהודית וכן הספרות האוטופיסטית אודות ארץ ישראל הם המקורות בהם דן הפרק ומתוכם ישורטטו הדימויים המרכזיים של ארץ ישראל. הפרק אינו דן בדימויים אותם יצרו עולי הרגל הנוצרים לא"י ומשלחות המחקר הזרות אליה אשר התפרסמו בעשרות כתבי יד ואלבומים. לדימויים אלו היו היהודים חשופים פחות מאשר לאלו שנוצרו במסגרת הקהילה. כמו כן, אין הפרק עוסק בדימויים אותם שוקה התנועה הציונית להם יוקדש דיון נפרד.

ארץ ישראל המקראית היתה ארץ חקלאית. י. פליקס, שכתב רבות אודות צמחייתה של ארץ ישראל בתקופת המקרא, תאר את נופיה: השפלה והעמקים מכוסים בשדות מזרע, ההרים מדורגים ועליהם מטעים, ופה ושם עצים, שריד ליער קדמון, המשמשים כמקומות פולחן. את הגלעד והבשן מכסים יערות כמו גם את ראשי הרים שלא ניתן לנצל לעיבוד חקלאי (פליקס 1994: 123). בתקופת המשנה והתלמוד גדל היישוב העברי החקלאי ושטחי העיבוד גדלו. ככלל קובע פליקס, ומעמיד עמדה השנויה במחלוקת על ידי ארכיאולוגים וחוקרים אחרים, בתקופות של שגשוג חקלאי משקלו של היער בנוף הארץ היה קטן והוא התפשט רק בעקבות הזנחת עיבוד הקרקע (שם). הד למציאות זו נמצא בתיאורי המקרא.

"ארץ טובה, ארץ נחלי מים... ארץ חיטה ושעורה, גפן ותאנה... ארץ אשר לא במסכנות תאכל בה לחם.." (דברים ח, ז-ט)

תיאורים אלו של ארץ ישראל המקראית היו בעיקר תיאורים ספרותיים אשר לא זכו לייצוג ציורי. ספק אם היהודים אשר ישבו בגולה יכלו לדמות את נופיה של הארץ מתוך התיאורים הפואטיים אשר הופיעו בכתובים ואשר המטפורה והמציאות הארץ ישראלית התערבו בהם. נופיה וטבעה של הארץ זכו לייצוג גרפי רק דרך פריטים בודדים בעלי משמעות מיוחדת מכלל מרכיבי הנוף

והטבע. ארבעת המינים ושבעת המינים, שבהם התברכה הארץ, שמשו בעיטור תשמישי קדושה אך לא יצרו תמונת נוף שלמה של הארץ. למראות מפורטים יותר של ארץ ישראל נחשפו היהודים בגולה דרך ה"מזרח" ו"השוויתיי", שני תשמישי קדושה שנתלו בבית ובבית הכנסת והכילו דימויים מארץ ישראל.

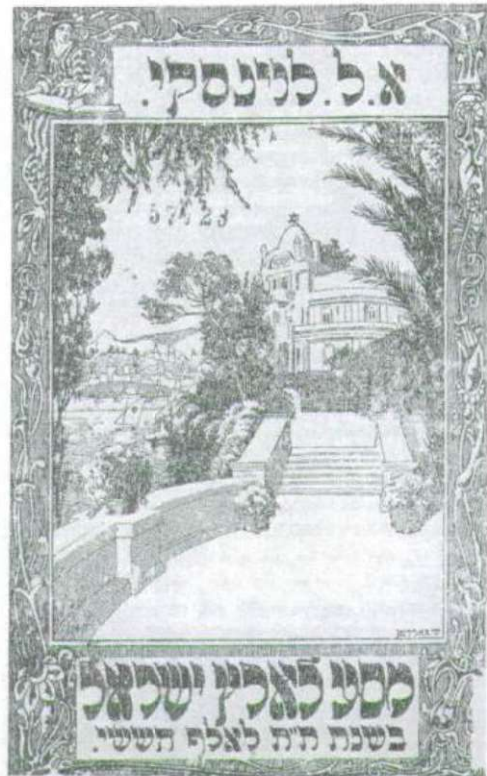
איור 3: מזרח, שנות העשרים (מישורי: 257)
Fig 3: "Mizrach", the 20s.

"המזרח"-מצד זה רוויתי חיים" היה לוח ניר או קלף אשר בקהילות יהודי אשכנז במזרח אירופה ובמערבה נהגו לתלותו על גבי קיר הבית הפונה לירושלים. "השווייתי" היה לוח דומה שתלוי היה על גבי כותל המזרח בבית הכנסת. הלוחות הכילו דימויים של המקומות הקדושים בירושלים ובשאר הערים הקדושות שבארץ (כולל כיפת הסלע) וכן פסוקים מן המקורות. בעוד שחלק מהתיאורים ב"מזרח" היו תיאורים ריאליסטיים של מבנים קדושים בארץ ישראל, הרי שלצידם ניתן לזהות סכמות נפיות מקובלות הממקמות את המבנים המוכרים בנופי המזרח. גבעות מתעגלות, עצי תמר, ברוש וזית יצרו את תבנית הנוף המקובלת של ארץ ישראל. תבניות אלו שימשו גם את האוטופיות השונות שנכתבו אודות ארץ ישראל במרוצת המאה ה-19.

5.2.1 דימויי ארץ ישראל בספרות האוטופית היהודית

"הארץ כולה כמו גן אחד, כמו שדה אחד זרוע ירקות ותבואות שונות. מחלון המרכבה ייראו אילנות ועצי פרי: ברוש תדהר ותאשור ותמר וזית ועצי תאנה ורימון ואתרוג ותפוחי זהב ורימונים ושדי תבואות...כפרים ואחוזות על כל מדרך כף רגל. עשרים ושלישים בתים-הנה כפר. כל בית ובית גן-פרות ופרחים לפניו וגן ירק מאחוריו ושדות סביבו" (מסע לארץ בשנת ת"ת, א. ל. לוינסקי 1882 אצל אלבוים-דרור)

באוטופיות הציוניות, אשר הוּו חלק מההיסטוריה התרבותית של התנועה הציונית, באו לידי ביטוי אידיאות פוליטיות בתיאור רחב של מציאות יומיומית (אלבוים-דרור 1993). המציאות האוטופית הכילה בדרך כלל את נופי העבר ותעיד על כך רשימת הצמחייה וסגנון הצגתה במובאה המצוטטת. לצידם של נופים אלו פרחו ארכיטקטורה מונומנטלית, ניאו-קלאסית אירופאית. היא הכילה דימויים צורניים אירופאיים עשויים בשיש ובזכוכית. כל אלו רוככו על ידי תוספת של אלמנטים אוריינטליים דוגמת כיפות ומגדלים אך ללא הטמעת מרכיבים מקומיים אמיתיים. המזרקות הוּו אלמנט שחזר על עצמו ברבים מתיאורי הבניה האוטופיסטית והבתים כולם טבלו בירק ובגינות פרחים צבעוניות ובשומות.

איור 4: שער ספרו של לוינסקי (אלבוים דרור: 54)
Fig 4: Levinsky's book cover

מתאר בנימין זאב הרצל את גנו של הצייר איזיקס ברומן האוטופיסטי אלטנוילנד:

"מתוך ירקות הדקלים הבהיקו בשיישם פסלים עדינים. בתוך החצר עצמה, בתוך עמדה מזרקת מים באגן רחב, שמימיה המו המיה שבלחש" (הרצל 1902).

הגן והבית הוו שילוב אקלקטי של סגנונות מוסלמים, מערביים ורומאיים, ללא כל חדשנות. חידושי הארכיטקטורה לא מצאו דרכם אל האוטופיה הציונית אלא בהתייחסות אחת אל חידושי הטכנולוגיה. רשת מסילות ברזל כמו גם מערכת חשמל פרושה על פני כל הארץ בחזונו של הרצל ואחרים.

את כישלון של האוטופיות הציוניות לשרטט דימויים חדשניים או מודרניים של ארץ ישראל מסבירה אלבוים-דרור במקורות אשר שימשו את כותבי האוטופיות. הללו התבססו על הספרות האירופית ועל מקורות יהודיים אשר עברו חילון בהתייחסותם לנוף ולסביבה. האסכולות הרומנטית לצד הניאו-קלאסית שמשו כמקור לדגמים של הטבע והסביבה המיושבת כאשר לצידם עמדו לרשות האוטופיסטים תיאורי מסע בארץ ישראל החל מהמאה ה-18 ואילך וכן דוחות מדעיים על טיבה של הארץ. בהשפעת תיאורי נוף ומיתוסים דתיים שעובדו במשך דורות, ובהעדר חוויה בלתי אמצעית של הנוף והסביבה, תארו האוטופיסטים הציונים את נופי הארץ תאור מכלי שני שבוי בפרספקטיבות ספרותיות היסטוריות. נוף האוטופיות הציוניות העתידיות, מציינת אלבוים-דרור היה באופן פרדוכסלי נוף העבר.

5.2.2 דימויי ארץ ישראל בספרות הגיאוגרפית היהודית

עד לראשית התחייה הציונית היתה הספרות הגיאוגרפית היהודית דלה ביותר. לפי א. הכהן (2000), רובה של ספרות זו נכתב ע"י מחברים שכף רגלם לא דרכה מעולם בא"י והם נסמכו בתיאוריהם על מחברים שגם כן לא ביקרו בארץ אלא ניזונו ממקורות שניוניים ושלישוניים. בניגוד לחקירה ולכתיבה של משלחות המחקר ועולי הרגל הנוצרים לא"י ואשר מעט ממנה זכה לתפוצה בקהילות ישראל, לא התפתחה בקרב היהודים מסורת של חקירת הארץ וכל שכן תיעודה. ישראל זאב הורוביץ, מראשוני חוקרי א"י טען שמיעוט ההתעניינות בידיעת הארץ אפיין לא רק את יהודי הגולה אלא גם את היושבים בארץ. מכאן שדימויי ארץ ישראל כפי שהופיעו אצל חובבי ציון התבססו בעיקר על דמיונם של המחברים ולא על הכרות עם נופיה של הארץ (שם).

לסיכום, ליהודים אשר ישבו בגולה היו דימויים חלקיים ביותר של א"י. מתוך התיאורים הפואטיים שבמקרא עלה דימוי פיסי חלקי בלבד של א"י. תשמישי הקדושה התמקדו בפריטים, בסמלים, ובהצגת סכמות תיאוריות בלבד, ואילו הספרות הגיאוגרפית סיפקה תיאורים מכלים שניים או שלישיים שלא זכו להתעניינות ציבורית בדרך כלל. יוצאת מהכלל היתה הספרות האוטופיסטית אשר יצרה אוסף אקלקטי של דימויים שמקורם אמנם במסורת היהודית ובתיאורי המקרא, אך בתוספת השפעות תרבותיות זרות. ככלל, בכל התיאורים הללו הופיעה ארץ ישראל כארץ משגשגת ופורחת, ארץ חקלאית באופייה. רק בכתיבה האוטופיסטית ניתן ביטוי מצומצם לתרבות הגינה כאשר מודלים אוריינטליים היו המרכזיים.

מודלים אלו ואחרים הופיעו בתעמולה הציונית העשירה אשר בקשה ל"שווק" את ארץ ישראל ליהודים שישבו בגולה והתעתדו לעלות לארץ. בכרזות, כריכות לחוברות ולספרים, כרטיסי ברכה, הזמנות ובולים הוצגו דימויים שונים ולעיתים אף סותרים של ארץ ישראל. המאחד את רובם לא היה המציאות הפיסית של הארץ אלא הניסיון לבנות מערכות דימויים שונות עבור המהגרים השונים, איש כפי חלומו (ארבל 1996: 56) דימוייה השונים של ארץ ישראל בתעמולה הציונית והאידיאולוגיה שהכתיבה דימויים אלו ידונו בפרק הבא.

5.3 האידיאולוגיה הציונית ויחסה לטבע, לנוף ולאדם בו.

לאידיאולוגיה הציונית היתה עמדה ברורה כלפי ארץ ישראל, טבעה ונופיה, האדם בארץ ישראל וכל אורחותיו. פרק זה מתייחס אך ורק לאותם היבטים באידיאולוגיה הציונית אשר הנם בעלי זיקה לנושא המחקר. הדיון בהשפעת האידיאולוגיה הציונית על יצירת תרבות הגינה העברית הוורנקולרית מובא דרך הצגת המיתוסים הציוניים המתייחסים לטבע, לנוף ולאדם בו. הפרק סוקר את מיתוס הארץ השוממה, מיתוס הפרחת השממה והשיבה אל הארץ המקראית ומיתוס החזרה אל הטבע ונגזרותיהם תוך הדגשת הקשר בין מיתוסים אלו ותרבות הגינה העברית הוורנקולרית.

5.3.1 מיתוס הארץ השוממה

"המקום היה שומם, אין בית ואף אין סוכה או מלונה במקשה, ואין עץ ואין אדם- רק קוץ ודרדר הצמיחה האדמה סביבותינו. השועלים המרובים במקום השומם הזה השמיעו את יללתם..." (זלמן דוד לבנטין 1882 ממייסדי ראשון לציון אצל גורביץ וארן 1991: 23).

סיפוריו ואיוריו של נחום גוטמן כמו גם תמונותיו של סוסקין המתעדים את ראשיתה של תל אביב, מבוססים על המיתוס כי הולדתה של העיר העברית הראשונה מהחולות, מהשממה. מפות קרטוגרפיות מאותה התקופה כמו גם צילומים ומקורות נוספים מציגים תמונה קצת שונה על סביבתה של תל אביב, שאמנם מצפון לה השתרעו חולות אך מסביבה היתה מוקפת בפרדסים ובשכונות ערביות (Schnell 1997). תל אביב היא רק דוגמא אחת מיני רבות למיתוס שראה את לידתה של ההתיישבות הציונית מתוך השממה. לאו דווקא המציאות הפיסית היא שהזינה מיתוס זה, אלא תחושת הזרות והניכור אותם חשו בני העליות הראשונות כלפי הארץ. תחושה שהועצמה על ידי כישלונם של המהגרים להיקשר למקום החדש ולהפוך לאדם חדש. י. שגל שבחן את תפיסת הטבע והסביבה אצל ראשוני החלוצים בא"י טען כי את מיתוס השממה הזינו מקורות שונים כמו תיאורי ארץ ישראל החרבה במקרא, מוצאם של החלוצים מארצות ירוקות ופוריות יותר, מצבה הירוד של הארץ בשלהי האימפריה העות'מאנית וכן תהליך ההתיישבות הציונית שביכר התיישבות במנותק מהישוב הערבי בארץ על אדמות פנויות ותוך יצירת מערכת קרקעית וכלכלית חדשה לחלוטין (שם: 95-97).

י. בר גל שבחן את ארץ ישראל ודימוייה בתעמולת הקרן הקיימת טען כי מרחב השממה הופיע בתעמולת הקרן הקיימת כאנטייתוה למרחב האידיאלי המיושב.

"ארבעה טיפוסי מרחבים בארץ קבלו מעמד של שממה: ההר, העמקים, המדבר וכל מקום בו גרו ערבים. השממה הוצגה כמרחב עוין, הן בשל גזרות שמים והן בשל פעולות אדם... היא תוארה על ידי צמדי מילים ומטבעות לשון כדוגמת הרים תלולים, מדרונות חשופים, חולות נודדים וכיו"ב" (בר גל 1999: 238).

ככל שמרחב השממה זכה להאדרה ולפירוט כן התעצם רשם פועלה של הקרן הקיימת. מכאן שמיתוס השממה זכה לייצוגים שונים בעבודת הקרן הקיימת על ידי ספורים, מחזות, לוחות משחק ועוד (שם: 240). לתיאור הגרפי של מרחב השממה התלווה בדרך כלל תיאור המרחב עם גאולתו משממתו בבחינת השלמת הניגוד.

5.3.2 מיתוס הפרחת השממה וחזון הארץ המקראית

מתוך מיתוס הארץ השוממה צמח מיתוס הפרחת השממה, בבחינת תיקון וריפוי הקיים. המודלים של התיקון היו המודל המקראי והמודל המודרני של קדמה ושגשוג.

במקרא מופיע מוטיב הפרחת השממה בספר תהילים: "ישם מדבר לאגם מים וארץ ציה למוצאי מים" (תהילים ק"ז לג-ד). ובספר דברי הימים ב' מתואר עוזיהו שבנה מגדלים במדבר וחצב בורות רבים (דה"ב כ"ו י'). ככלל, תיאור הפרחת השממה אינו נפוץ במקרא. ארץ המקרא מתוארת בדרך כלל כארץ פורייה מאז שישבו בה שבטים שונים ועיבדו את אדמתה (פליקס 1992: 309-310). הפרחת השממה על פי המודל המקראי באה לענות על שני צרכים: הצורך לשרטט דימוי פיסוי של ארץ ישראל בעתיד וכן הצורך ליצור זיקה בין העולים ובין מקום מושבם. י. ברגל שבחן את תעמולת הקרן הקיימת, קבע שהשימוש בנוף המקראי בדימוי תעמולת הק"ל נעשה בהעדר דוגמאות עכשוויות למועד פרסום התעמולה. מפעל ההתיישבות היה רק בראשיתו, הישגים בשטח טרם הושגו, ולכן רצוי היה להסתמך על נופי העבר כדי ליצור את דימוי העתיד. ביטוי לתפיסה זו המדגישה את עברה של א"י ואת הפוטנציאל של עתידה, ניתן היה למצוא בספרי הגיאוגרפיה של סוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20 (ברגל 1999: 150).

תפקיד מרכזי נוסף שנועד למודל המקראי היה טיפוח הזיקה לארץ ישראל בבחינת יצירת מקומיות עברית, זיקה שהנוף והסיפור המקראי שימרו בתקופת הגלות. המקרא היה למתווך. פני הארץ נראו כקולאז' של פסוקים, כדף מספר - כמפה מיתית של תולדות המקום. החלוצים חילצו את התנ"ך מחיבוק הדוב של האורתודוקסיה, דלגו מעל מורשת הגלות כדי להתחבר ישירות למקור המקומי, מקור המקומיות. המקרא והארץ היו הצירים שעליהם התרחשה המרידה ביהדות שהיתה בו בזמן גם השיבה אליה (גורביץ וארן 1991: 29).

איור 6: לוח "מזרח" ראשית שנות העשרים (ארבל: 61)
Fig 6: "Mizrach" calander, beginning of the 20s

איור 5: רות המואביה בכרזה משנת 1917 (ארבל: 59)
Fig 5: Ruth in a poster from 1917

"נוכרתי בשמשון הגיבור אשר נלחם פה בפלשתים... נוכרתי בדמי אבותיי אשר נשפכו פה, שאולי על קבריהם פשטתי את אדרתי. אהבה עזה הרגשתי אל המקום... ביתי... הוא המקום הזה, וערשי, ערש ילדותי הוא..." (זלמן דוד לבונטין 1882 ממייסדי ראשון לציון אצל גורביץ וארן 1991: 23).

הדימויים החזותיים שהפיצו מוסדות הציונות היו עשירים ומגוונים. בכרזות פרסומת, כרטיסי ברכה, שערי עיתונים, בולים ועוד, תוארה איי כאידיליה כפרית מקראית של כורמים, יוגבים, רועים, חורשים וזורעים. בניגוד לתשמישי הקדושה שהציגו מבנים דתיים עכשוויים בארץ ישראל, התמקדה האידיאולוגיה הציונית בהצגת ארץ ישראל החקלאית, אשר כמעט ולא ניתן היה לזהות אותה במציאות הנופית של ארץ ישראל במאה ה-19. הדמויות שכיכבו בתיאורים אלו עטו בדרך כלל לבוש מקראי וגם זוהו כגיבורי המקרא.

נופי המקרא ותושביה הפלשתינאים של הארץ זוהו עם המזרח, האוריינט. פן זה של ייצוג ארץ ישראל היה משופע במבנים עטורי כיפות ומינרטים של מסגדים, בצמחייה מקומית שהשולטים בה התמר, הזית והברוש, בדמויות עטויות גלביות ולצידם גמלים, ובעיטורים גרפיים בעלי מוטיבים מזרחיים. השמש שמשה כרקע לתיאורים אלו.

לצד דימויים אלו הופיעו דימויי ארץ ישראל כאידיליה חקלאית מודרנית ובה תיאורים הלקוחים מהמציאות הארץ ישראלית של עבודת אדמה, סלילת כבישים, בניה וחינוך. שדות פרושים מאופק לאופק, מבני משק חקלאיים, מגורים ומגדלי מים היו המוטיבים העיקריים שהופיעו בתיאורים אלו. הדמויות לבושות בבגדי התקופה תוארו על פי רוב בשעת עבודה או פעילות אחרת. בתיאורים אלו נדחק מקומם של המוטיבים המזרחיים לשוליים או שנעלם לחלוטין.

הפרחת השממה זכתה גם לייצוגים עירוניים של קידמה ומודרניות. בתיאורים אלו כיכבו על פי רוב העיר תל אביב והנמל שלה, הופיעו מבני תעשייה, תחנות כוח ובניה לגובה.

ספיח נוסף למיתוס הפרחת השממה היה חזון ייעור הארץ. על אף הניסיון לקשור את פעולות הייעור בנופיה הקדומים של ארץ ישראל, הרי שעל פי פליקס ואחרים יערותיה הטבעיים של ארץ ישראל לא התפתחו מעולם מעבר ליער החורש הים-תיכוני. את שורשיו של חזון ייעור הארץ ניתן על כן למצוא בניסיון להעתיק לאגן הים התיכון את יערותיה של אירופה אליהם התגעגעו המתישבים שבאו מארצות אלו. חזון זה הביא לעליית קרנם של החגים החקלאיים שהתחדשו בא"י. ט"ו בשבט וחג הפרחים- חג הביכורים. דיון בחגים אלו מופיע בפרק 6.3.

מיתוס הארץ הפורחת העמיד במרכז הבמה את האיכר עובד האדמה, שבזיעת אפו ולעיתים אף בדמו קנה בעלות על הארץ. מיתוס זה קשור למיתוס השיבה אל הטבע וידון בפרק הבא.

איור 7 (ימין): כרזה לסרט "חיים חדשים" 1935 (ארבל: 74)
 Fig 7: Poster for the movie "Terre Promise" 1935

איור 8 (שמאל): שער חוברת לילדים (ארבל: 78)
 Fig 8: A cover for a children story

5.3.3 מיתוס השיבה אל הטבע

"כי הטבע הוא לאדם המרגיש והמכיר ממש מה שהמים הם לדג. כי לא רק להשתקפות
 בבואתו של הטבע בתוך נפשו זקוק האדם. זקוק הוא לספירה של הטבע, לחיחה
 המקפת והמאחדת שהטבע, שההוויה אין-הסופית לוחצת על כל נקודה מנקודות גופו
 ונפשו ומכריחה אותו לחיות, להיות אדם ולהיות פרט בפני עצמו." (גורדון 1941: 44)

תפיסת העולם הרומנטית אותה אימצו בני העליות הראשונות הושפעה מתנועות רומנטיות אנטי-
 קפיטליסטיות מערביות ובמיוחד מהתנועה הפופוליסטית הרוסית (Schnell 1997). המפתח לאדם
 החדש היצרני אליו רצו העולים החדשים להידמות, טמון היה לדבריהם בטבע. ראשית החזרה לטבע
 באמצעות העבודה החקלאית התרחשה כבר בימי העליה הראשונה. המתיישבים במושבות
 הראשונות (1882-1884) רכשו אדמות ועסקו בעבודה חקלאית בה לא התנסו קודם לעלייתם. תנועת
 הביליויים חרתה על דגלה את רעיון עבודת האדמה לצד העליה והתחייה הלאומית. על אף כשלון
 התנועה בהתיישבות בארץ, הפכו הביליויים לסמל ולמופת לעבודה עצמית, לדבקות בהתיישבות
 ולעבודה חקלאית (אליאב 1978: 292). גם המתיישבים במושבות הברון עסקו בעיקר בחקלאות תחת
 עיניהם הפקוחות של פקידי הברון. אך את התרומה החשובה ליצירת מיתוס השיבה אל הטבע תרמו
 אנשי העליה השניה שהגיעו ארצה חדורי חזון ואידיאלים. א.ד. גורדון ממנחי האידיאולוגיה

הציונית, ייצג את עמדתם ופיתח אותה בכתביו השונים. במאמרו "האדם והטבע" טען גורדון כי לטבע כוח באיחוד האדם עם סביבתו. לאדם המודרני המנותק מהטבע יש צורך בטבע כמקור לעצמה. מיתוס השיבה אל הטבע הביא להדגשת היסוד הגופני כיסוד מרכזי:

"האדם מרגיש את עצמו בן חורין גמור, חופשי לעצמו, ערום כביום הוולדו ודבק בעצם הטבע בלי אמצעי, בלי קשרים, בלי לבושין, בלי חציצה, חירות עליונה, יחס עליון" (גורדון שם).

מיתוס השיבה אל הטבע העמיד במרכזו לא את האדם המצוי בהרמוניה בלתי מופרעת עם סביבתו אלא את עובד האדמה אשר פועל ומשנה את הטבע. חשיבותו של היסוד הגופני בקשר שבין האדם והטבע הודגשה בראש ובראשונה בפעילות החקלאית. לצידה תמכה האידיאולוגיה הציונית בשורה של פעילויות שונות כמו מסעות מפרכים להכרת הארץ, הפעלת ילדים ונוער בעבודות חקלאיות במסגרת מחנות עבודה או הקמת גינות במסגרת שיעורי חקלאות. התרבות הצברית היללה את המגע הבלתי אמצעי בין הגוף ובין הקרקע הנוצר דרך שינה, הליכה ואכילה על הקרקע (אלמוג 1997: 255).

5.3.4 צמחייה ומיתוס

"כי יש לעץ תקווה אם יכרת ועוד יחליף ויונקתו לא תחדל. אם יזקין בארץ שרשו ובעפר ימות גזעו. מריח מים יפריח ועשה קציר כמו נטע." (איוב י"ד ז'-ט')

לעץ במקרא נודעה חשיבות מרובה ומורכבת. בריאתו ביום השלישי לאחר הפרדת המים ובטרם נבראו בעלי החיים מעידה על היותם של העצים יסוד החיים. האל עצמו היה הנוטע הראשון, והתורה אסרה להשחית כל עץ מאכל אפילו בשעת מצור. כסמל מורכב שימש העץ הנוטע בראש גבעות גבוהות כמקום פולחן לאילי הארץ וכאשר ניטע באפיקים היה לסמל לבטחון וליציבות. בגולה היו צמחי ארץ ישראל ביטוי למרכיבי נופה המקראי של ארץ ישראל אך גם סמלים דתיים המייצגים רעיונות שונים. לדוגמא: הרימון ייצג שפע, שבעת המינים ייצגו את הגלויות השונות, וארבעת המינים הוו ביטוי לטיפוסי היהודים. יהודי הגולה הכירו את צמחית ארץ ישראל מתוך ספרות המקרא ומאוחר יותר גם מתוך ספרי אוסף של צמחי ארץ ישראל אשר הציגו איורים של מבחר מצמחי הארץ לצד שמותיהם בעברית ובלועזית, דברי אגדה, מדרשים ושירה (קצנלסון אצל חבס ושוחט 1947: 69). צמחית הארץ היתה בעבורם בבחינת מטונימי-מטפורה של פרט המייצג את הכלל. חבצלת השרון, שושנת העמקים וצמחים אחרים ביטאו את הגעגועים לנופי הארץ ולא דווקא אך ורק לצמחים הללו.

עם השיבה לארץ ישראל לא פסקו הצמחים לשאת את מטען הסמליות הנלווה אליהם ואף הטעינו אותו במשמעויות נוספות. האידיאולוגיה הציונית גייסה את צמחית ארץ ישראל לטובת טיפוח המיתוסים אודות הארץ (מישורי 2000: 241).-המפגש בארץ עם עולם הצמחייה המוכר מהמקורות תרם לתחושת השייכות והזיקה לארץ. כותב יהושע מרגולין על המפגש עם נופי הארץ המגולם במפגש עם צמחייתה:

"סוף אלול, ואני על מכסה האנייה ההולכת וקרבה אל חופי ארץ אבותיי. עיני נעוצות בפאתי מזרח,....הכרמל בא בים לקראתנו, ועדת עצי תמרים ירוקים עומדים על חוף הים כאילו עדת כהני עליון יצאו בכפיים פרושות לקדם בברכה את הבנים השבים

לחיק מולדתם. שלום לכן, כפות תמרים! מה נכספה נפשי אליכן ממרחקי הגולה! עתה הנה באתי לחרוש ולזרוע, לשתול ולנטוע, ושיחת דשאים ואילנות לשמוע" (י. מרגולין אצל מישורי 2000 : 242).

גם עבור יעקב שטיינברג סמלו הדקלים את המזרח:

"הדקל הנאה, הענוג והאמיץ גם יחד, נשאר זקוף ובודד לעצמו כשהוא מסמל את המזרח, את בני הקדם, את תפארת הדמיון של אלף לילה ולילה..." (שטיינברג 1964 : 7ד)

איור 9: דימוי א"י בכרזה של זאב רבן 1929 (ארבל: 65)

Fig 9: The land of Israel in Raban's poster 1929

לצמחייה נועד תפקיד חשוב בבניית הדימויים השונים של ארץ ישראל: דימויי הארץ השוממה הושתת על דקלים מעטים המיתמרים מעל המישור הצחיח. דימוי ארץ המקרא הכיל את התמר, הזית, התבואות, ארבעת המינים ושבעת המינים, דימוי הארץ השופעת הוסיף על דימויי ארץ המקרא גם עצי סרק פורחים כמו דובדבן.

עץ התמר עליו כותב מרגולין משתייך לקבוצה נבחרת של עצים-מייצגים בעלי חשיבות סמלית רבה המגלמים בתכונותיהם מיתוסים שונים. כך הברוש/ ארז (לפי ה"אגדה") שנטע הרצל במוצא, הזית האלון והאלה ועצים אחרים שהיו בעלי חשיבות סמלית רבה.

לצד המפגש עם צמחית המקרא המוכרת, הביאה העלייה לארץ למפגש עם צמחית הבר שהיתה זרה ונטולת שמות עבריים. זיהוי צמחייה זו, ומתן שם עברי לה היה צעד ראשון בטיפוח המיתוסים סביב צמחים אלו. משוררים כמו טשרניחובסקי, בוטנאים, ומורים לטבע ולגיאוגרפיה קבעו את שמותיהם של צמחי הבר בארץ, וסללו את הדרך להשתלבותם במסכת המיתוסים המקומיים (מישורי 2000 : 261) (ראה פרק 6.1).

5.4 סיכום: הגינה העברית הוורנקולרית, יהדות, ציונות וסביבה

מורשת היהדות, הספרות האוטופיסטית, האידיאולוגיה הציונית והמיתוסים אותם טיפחה מהווים את הקונטקסט והאינטרטקסט של הגינה העברית הוורנקולרית. פרק סיכום זה מדגיש את מקומם של הנושאים הללו במסגרת המחקר וכן את תרומתם לנושא העבודה.

- יהדות, ציונות ויחסן לסביבה כקונטקסט ואינטרטקסט ליצירת תרבות הגינה העברית הוורנקולרית.** יצירת תרבות הגינה העברית הוורנקולרית לא היתה מנותקת מהקשרים פסיים, היסטוריים ותרבותיים. מתוך שלל המרכיבים שיצרו את הקונטקסט של התופעה הנחקרת נבחרו בפרק זה שני מרכיבים עיקריים אשר היו דומיננטיים על פני האחרים בהשפעתם. היהדות היתה המערכת התרבותית השלטת בקרב העולים ארצה, אשר גם כאשר מרדו בה, עדיין הוותה את ה"מטען הגנטי" התרבותי של המהגרים. הציונות, ככוח הדומיננטי בהתיישבות הציונית, הציעה מערכת תרבותית תחליפית אשר באופן ישיר ועקיף התייחסה לכל היבטי החיים וביניהם הגינה הוורנקולרית. היהדות והציונות הן מערכות תרבות העשירות בטקסטים מגוונים החל מכתבי המקרא דרך ספרות החכמה וכלה בטקסטים הויזואליים אותם דאגה התעמולה הציונית להפיץ. יצירה טקסטואלית רחבה זו שמשה כאינטרטקסט שהעשיר את תרבות הגינה העברית הוורנקולרית. הגינות, קיימו דיאלוג עם תיאורי המקרא, עם התיאורים האוטופיסטים של ארץ ישראל ועם כרזות הקרן הקיימת לישראל.
- הרטוריקה הציונית ותרומתה לתרבות הגינה הוורנקולרית.** הרטוריקה היא אחת מכלי היעילים של האידיאולוגיה. דימויה של ארץ ישראל, כפי שעוצבו על ידי האידיאולוגיה הציונית, עשירים בביטויים רטוריים שונים. ביטויים אלו זכו לייצוג נופי מגוון בגינות העבריות כמו לדוגמה בגינות הדידקטיות בהם העצים ייצגו את גיבורי המקרא (פרק 8.4), או כאשר הגינות הו אלגוריות למיתוסים שונים כפי שניתן לפרש את גינות קרית עבודה (פרק 9.6.7).
- המורשת היהודית לא ציידה את העולים לארץ בכלים לטיפול הסביבה הפיסית, אך הורישה להם את הזיקה לאדמת ארץ ישראל, חיבה והערכה לצמחייתה.** זיקה ילידית לעבודת אדמה או להתבוננות בטבע ובנוף לא הורישה המסורת היהודית לבניה. מעט הידע שהביאו העולים ארצה בנושאי טבע ונוף נבע מתוך הכרת המקורות המקראיים ולא מתוך התבוננות בטבע עצמו. יחד עם זאת, שורשיה החקלאיים של המסורת היהודית שימרו את ההערכה לצמחייה ולעבודת האדמה בתרבות היהודית. היתה זו צמחייה כסמל ללא נוכחות פיסית, אך היא היתה נוכחת בתשמישי קדושה, בפרות שנאכלו בט"ו בשבט או בכתובים.
- האידיאולוגיה הציונית בבקשה לברוא אדם חדש בארץ חדשה-ישנה שנתה את יחסם של היהודים אל הסביבה.** המשקל הרב שייחסה המהפכה הציונית לעבודה חקלאית הביאה לשינוי מהותי ביחסם של היהודים אל סביבתם הפיסית. הציונות בקשה לעורר בקרב העולים לארץ זיקה ילידית אל טבע הארץ ונופיה. הללו הפכו ממהויות אבסטרקטיות לממשות קונקרטית עמה התמודדו העולים מדי יום. הציונות בקשה להכיר ולחבב סביבה זו על העולים החדשים ועשתה זאת באמצעים שונים כולל יצירת גינות.

• **האידיאולוגיה הציונית לא התייחסה במישרין לגינה הוורנקולרית אך בעקיפין עודדה אותה.**
 האידיאולוגיה הציונית לא ייחדה מקום מיוחד לגינה הוורנקולרית. לכאורה סתרה הגינה כמה מהעקרונות המרכזיים של האידיאולוגיה הציונית ובהם הדגש על שיתופיות, ובמידה מסוימת על יצרנות וצניעות. גינות פרטיות על פי מודלים שרווחו באירופה והדגישו את הקישוטיות, והאינדוידואליות של בעל הבית אכן היו רחוקות מצויה של האידיאולוגיה הציונית. אך בגינה הוורנקולרית הציונית היו צדדים אשר הכשירו אותה מבחינה אידיאולוגית ואף הביאו לידי כך שהאידיאולוגיה הציונית תעודד את הקמתן של גינות אלו.

הנקודות הבאות מדגישות את המשותף לציוויה של האידיאולוגיה הציונית ולגינה העברית הוורנקולרית והן בבחינת הקדמה לנושאים שייבחנו בהמשך המחקר:

-הגינה הוורנקולרית כשדה יצרני. יצרנות היוותה אחד מעקרונותיה של האידיאולוגיה הציונית. גינת הנוי שהניבה מפרי האדמה ובעיקר ירקות ופרות למאכל נכללה באותם ענפים יצרניים שהאידיאולוגיה הציונית השתבחה בהם. יתר על כן גינת הנוי שסיפקה חלקית או באופן מלא את תצרוכת המשפחה הממוצעת בפרות ובירקות, היתה מקור לגאווה.

-הגינה הוורנקולרית ככיבוש הקרקע ויצירת זיקה בין הגנן ובין אדמתו. כיבוש הקרקע והבעלות העברית עליה היו מטרות מרכזיות באידיאולוגיה הציונית. הגינה הוורנקולרית השיגה עבור בעליה מטרות אלו. אמנם, לא נלוו למעשה הקמת הגינה אותם סממנים הרואיים שלוו את כיבוש הקרקעות החקלאיות והבעלות נקנתה על פי רוב בכסף בלבד ללא קורבנות פיסיים, אך עבור הגנן העירוני היתה בכך בגדר שותפות צנועה במאבק הלאומי.

-הגינה הוורנקולרית ועידוד עבודת הכפיים. את גינתו הפרטית היה אמור בעל הבית העברי לעבד במו ידיו. תמונות של בעלי בתים עירוניים המניפים מעדר או טוריה הוו סכמה מקובלת לתצלום בשנות העשרים והשלושים. לעיתים נלוו אל בעל הבית גם בני משפחה אחרים שעסקו בעבודת הגינון או לפחות נשאו את כלי העבודה הנחוצים.

דוגמא לאישיות ציבורית שבחרה להנציח עצמה הרחק משדה פעילותה הטבעי היא זו של אדריכל העיר הראשון מגידוביץ שהצטלם בפוזה פעלתנית זו בחצר ביתו שבתל אביב. בעבדם את גינתם במו ידיהם, הצטרפו בעלי הבתים העירוניים למעגל הפועלים שבזיעת אפם עיבדו את הקרקע.

איור 10: אדריכל העיר תל אביב מגידוביץ בגינתו (דובשני)
 Fig 10: Megidovitch, the Tel Aviv town Architect in his garden

-הגינה הוורנקולרית כאמצעי לחינוך הנוער. האידיאולוגיה הציונית שמה דגש מרכזי על הכשרתם של בני הנוער לחיי הגשמה חקלאית בישוב הכפרי. טיפוח הגינה הפרטית היווה בגדר שדה לימוד עבור הנערים שאמורים היו ליישם את הידע שרכשו בגינה הביתית בשדותיו של המשק החקלאי. העבודה בגינות גני הילדים, גינות בתי הספר ואלו שהוקמו על ידי התלמידים בעידוד המורים בבתיים הפרטיים, היו בגדר שלבים בתהליך החינוכי אותו עבר הנוער וששיאו בהגשמה חקלאית.

"...אז אף נער ונערה בעיר ימצאו ענג רב בהתקנת גינה ליד הבית, לטפח פרח שתיל וירק, מאלה יקומו לנו חקלאים שלא יכזיבו" (השדה לנוער מס' 1 יוני 1943).

פרק 6: גן-גינה כמרכיבים בתרבות העברית בארץ ישראל

במקביל לבחינת מורשת היהדות והאידיאולוגיה הציונית כשדות בעלי השפעה על יצירת תרבות הגינה הוורנקולרית בוחן פרק זה את שדה יצירת התרבות העברית בהיבטים הקשורים ביצירת תרבות הגינה הוורנקולרית. בראשונה, נבחנת יצירת השפה העברית לגן בבחינת המסד, לאחריה נבחנים מקומם של הגן והגינה בספרות העברית החדשה: ספרות הילדים וספרות המבוגרים. החג העברי ובמיוחד חגי הטבע ט"ו בשבט וחג הפרחים תרמו אף הם ליצירת השיח אודות הגן. חלקו האחרון של הפרק דן בתרבות גן הנוי שנוצרה בא"י בסוף המאה ה-19 ראשית המאה ה-20 והקשריה האירופאיים. בהמשך מתברר היחס בין תרבות הגינה לבין התרבות הארכיטקטונית שנוצרה בארץ. בחינה של מגוון נושאים אלו נועדה לבחון באיזו מידה היתה יצירת תרבות הגינה הוורנקולרית חלק מיצירת התרבות העברית בא"י.

6.1 הגינה והשפה - "שדה השיח"

"מכל מקום, אנו רואים בשמותיהם של החיות העופות והצמחים יצירה רעננה, כוח פועל חפשי, בורא יש מאין, מעין יצירה שמבראשית, שם הרחק על גבול עולמות ועדנים, שמעטה מסטורין (לשון הכתוב) פרוש עליהם" (ש. טשרניחובסקי 1923).

"למען נדע יחד עם הצמיחה הרעננה של החומר החי, שבו אנו מטפלים, אף את צמיחת הניב והשם העברי לתרבות מתחדשת זו של עמנו, השב אל אדמתו וארצו." (צביקה, "עלון לגן" 1944-1945).

יצירת הניב העברי לצמח העשירה את השפה העברית וכן את השדה הרחב של יצירת טקסט הגינה העברית. יצירת השפה העברית היתה ללא ספק אחד המרכיבים המרכזיים של יצירת התרבות העברית. (פולמוסנים אחדים אף טענו כי משמעותה של התרבות העברית היא בתרבות המערבית מתורגמת לעברית (שביט 1980) מכאן שקביעת השמות בעברית לצמחייה ולמרכיבים האחרים שבגן הפכה מושגים אלו לחלק מהתרבות העברית החדשה. יתר על כן הצמחייה שמשמה כמטפורה לשפה. ההקבלה בין צמיחת הצמחייה ובין התפתחות השפה עברה כחוט השני בכתיבה המתעדת את הולדתם של המונחים העבריים לגן. ט"ו בשבט חג האילנות היה גם חגה של השפה העברית ובו נערכו אספות תעמולה של האיגוד להשלטת הלשון העברית בדיבור ובכתיבה:

"ביום זה, בראש השנה לאילנות, יום של שתילה ונטיעה והכרת ערכו של העץ, נתפקד כולנו לטפל בנטע היקר ביותר שלנו, בשפתנו" ("בוסתנאי לנוער" (39) 1935).

"שדה השיח" כותרתו של פרק זה לקוחה מתוך מאמר של י. אבינרי בבטאון ארגון הגננים "השדה לגן ולנוף" שדרש את הפסוק "ויצא יצחק לשוח בשדה" וטען ע"פ חז"ל ואחרים שטיולו של יצחק לא היה טיול סתמי אלא טיול הגות והרהורים בטבע. כפי שאיש השיח - הגן יודע להקשיב לרחש בני טיפוחיו:

"הבה נקווה שהוא ידע להטות אוזן קשבת לא רק לשיח השיח עצמו, כי אם גם לשיח העברי עליו" (אבנרי 1946).

הפרק משרטט בקווים כלליים את תהליך יצירת השפה העברית בגינה. נושא זה המוזכר במקורות ראשוניים ושניוניים שונים, לא נחקר עד כה ביסודיות ואין עבודה זו מתימרת להציג את התהליך בשלמותו אלא להדגיש ציוני דרך מרכזיים.

קביעת שמות עבריים לצמחיית ארץ ישראל וכן לצמחייה הזרה בעברית העסיקה את מחדשי השפה העברית החל מסוף המאה ה-19. מתוך שלשת אלפים מיני הצמחים שהיו ידועים בארץ (אהרונסון 1912: 271) העניק המקרא שמות ל-112 צמחים ומהם לשלשה פרחים בלבד (שושן, שושנה וחבצלת השרון), במשנה נמצאו 230 שמות, ובתלמוד הירושלמי והבבלי-225 שמות בלבד. למותר לציין שלא כל הצמחים שכונו בשם במקורות אלו זוהו בודאות בצמחית הארץ, והערבוביה בשמות הצמחים היתה קימת החל מימי התלמוד (שם). שפת המקורות גם טבעה מכלול רחב ביותר של מושגים גנניים כמו כותרת, צמרת, אמיר, ענף, בד, פקע, ניצן ופרח, ופעולות גנניות כמו גיזום, קיטום, גימום, פיסוג, זירוד וזמירה. מושגים אשר משמעותם המקורית אבדה במשך השנים *לעלון לגנן* (13-14) (1944-1945). קביעת שמות עבריים לצמחי הניי בארץ ולפעולות הגינון היתה חלק קטן מהמאמץ לקביעת שמות לצמחי הבר המקומיים וכן לצמחים הזרים אשר גדלו מחוץ לא"י ותושבי הארץ ביקשו לתרגם לעברית. עבודות חלוציות בנושא נעשו ע"י עמנואל לב שכתב אודות צמחי המשנה (Low, Im) *1881 Pflanzennamen Aramaische*. י. איינהורן שפרסם את ספרו תורת עבודת האדמה בשנת 1910 (איינהורן, א. י. 1910) מנשה מאירוביץ שכתב אודות צמחי ארץ הצבי, וכן אליהו ספיר שכתב אודות צמחי א"י (1911). עבודות אלו זיהו חלק מהצמחים שהופיעו במקורות ואף תרגמו שמות לועזיים לעברית. בעיית התרגום לעברית היתה מורכבת: בארצות שונות ואף באזורים שונים באותה הארץ, נקראו אותם הצמחים בשמות שונים, חלק מהשמות היו בעלי משמעות דתית או פולקלוריסטית מקומית ואחרים הפכו לחסרי מובן כאשר תורגמו באופן מילולי בלבד. לבעיה נדרש המשורר ש. טשרניחובסקי שלזכותו נרשמו כמה וכמה חידושים בשדה זה של קביעת שמות עבריים.

את הזיכריני תרגם טשרניחובסקי מגרמנית, וביאליק קרא לו זכריה. את הפעמונית תרגם טשרניחובסקי מלטינית (*Campanula*) וגרמנית (*Glockenblume*) כמו את שן האריה (*Lowenzahn*). המצאת השם "אמנון ותמר" לצמח הנקרא בלטינית "*Viola tricolor*" היתה תהליך מורכב יותר. כאן השתמש טשרניחובסקי במאפיינים הסמליים של הפרח ובשימושו בספרות השיקספירית והעתיק את המשמעות לתרבות העברית, בהשליכו את תכונותיו המשכרות של הצמח על יחסי תמר ואחיה אמנון. (מישורי 2000: 262)

טשרניחובסקי לא הסתפק בחידושים בשיריו אלא גם עסק בחקירה ובשתדלנות לטובת מיסוד השמות העבריים. הוא פרסם את רשימת הפרחים והצמחים שבכתבי הקודש ב"השפה" וכן פנה במכתב גלוי אל ההסתדרות העברית, בבקשה להקמת ועד מומחים שיערוך מילון של צמחים *השלה* (1910). לשיטתו, יכללו בוועד מומחים לבוטניקה, לערבית, לעברית ולתלמוד, וכן מומחה לבוטניקה המקומית. הועד יבחר 300 צמחים מא"י, רוסיה, פולין, אוסטריה וגרמניה ויקבע להם שמות עבריים (ש. טשרניחובסקי 1910 וכן 1923). הצעתו של טשרניחובסקי עוררה הדים מעל דפי

"השלח", ד"ר א. זארזובסקי טען כי יש להסתפק בתרגום השם היווני או הרומי ולתת לו צורה עברית (השלח כה' (2) 1911). לעומתו צידד האגרונום אהרון אהרונסון בהקמת אותה ועדה אשר לא תסתפק במסגרת המצומצמת אלא תרחיב את היריעה. ("השלח" כו' 1912).

במשך שנות העשרה נעשו עבודות שונות על ידי בוטנאים ואחרים שקבעו שמות עבריים לצמחים שונים בארץ. בין העבודות הללו מאמריו של י.ל. מטמון שתיאר את הצמחים המועילים בא"י ופרסם את רשימותיו ב"החקלאי" (11) 1913, ומאמריו של הראובני שעסק בזיהוי הצמחייה המקראית ("החקלאי" 1916). ועד הלשון העברית פרסם בשנת תרע"ג רשימה של הצמחים המצויים בארץ. את הרשימה ערך חבר ועד הלשון ישראל איתן שהיה מורה לידיעות הטבע בגימנסיה העברית בירושלים. הרשימה הכילה 76 צמחים וכן רשימה של חלקי הפרח בעברית. לצד השמות בעברית הביא המחבר את השם הערבי, הלטיני וכן שמות בשפות נוספות. גם מקורות השם צוינו וביניהם: התלמוד והמדרשים, הספרות שאחרי התלמוד, שמות שחודשו ע"י ועד הלשון, ושמות שחודשו שלא בידי ועד הלשון (איתן 1913). רשימה מפורטת יותר הכוללת גם שמות של צמחים מחוץ לארץ, פרסם ד"ר יוסף קלויזנר בעיתון "שפתנו". הרשימה כללה פרחים וצמחים, ירקות (בעריכת ש.כ. ליפשיץ) וכן אילנות ופרות (בעריכת קלוזנר) ("שפתנו" קובץ ראשון 1923). לצד העבודות החלוציות ששמשו אותו בעבודתו, ציין קלויזנר את ספרי המשוררים והמספרים המפורסמים שאת שמותיהם אימץ. ברבעון "לשוננו" שפרסם ועד הלשון החל משנת תרפ"ח הופיעו בכרך הראשון מאמריו של א. הראובני שדן בשמות צמחי א"י (כפתורי המנורה והתפוחים הכרתיים "לשוננו" א' 1928: 49-52), מחקרים בשמות צמחי א"י (שם: 239-246) וכן "ילקוט צמחים" בחיבורם של פ. אוירבך ומ. אזרחי (1928-1929: 161). בילקוט הצמחים כונסו שמות הצמחים המפוזרים בספרות ובדיבור בא"י. הם כונסו מתוך המקרא, המשנה, התלמוד, והמדרש, מתוך מאמריו של הרה"ח עמנואל לב וכן שמות חדשים שנקלטו בארץ והיו לשמות עממיים השגורים בפי כל ומקורם בתרגום מערבית, ארמית ורומית. לשמות אלו תרמו רבות א. ספיר, וא. הראובני (שם: 160). תרומה נוספת ליצירת שדה השיח ניתן לראות בפעולתה של הועדה למונחי הבוטניקה שבין חבריה נמנו אנשי ועד הלשון והאוניברסיטה העברית. ח.ג. ביאליק אמנם לא היה חבר בוועדה אך השתתף במרבית דיוניה (שם כרך ב')

פעילות זו של ועד הלשון לא נועדה מלכתחילה לענות על צרכיהם של גנני הנוי. הדגש בעבודות הועדות היה על קביעת שמות עבריים לצמחי א"י ולצמחים ששמשו לצרכים חקלאיים. צמחי הנוי היו בגדר נספח לקבוצות אלו.

הכנסתם לארץ של עשרות מינים שונים של עצים, שיחים ופרחים מכל העולם אשר נודעו אך ורק בשמותיהם הלועזיים, הביאה לפניו מצד אנשי הקהילה המקצועית לוועדת הצמחים שעל יד ועד הלשון בבקשה לשיתוף פעולה בקביעת שמות עבריים לצמחי התרבות שבארץ. בראשית שנות השלושים פנו אנשי מקווה ישראל לוועדה שתחווה דעתה על הצעותיה של מקווה ישראל לשמות הצמחים שבאוסף המוסד. בעבודתם השתמשו אנשי מקווה ישראל ב"מגדיר לצמחי א"י" מאת איג וכן ב"ילקוט הצמחים" שהוציא ועד הלשון (עולמי 1931).

ארגון הגננים נרתם למשימה בכינוסו השלישי בשנת 1946, כאשר תבע למצוא את האנשים והמוסדות שיקבעו את המונחים העבריים המתאימים הן לצמחייה והן לעולם הגננות שסביבה.

"שטח זה שלנו, "צמחית התרבות" שדה בור הוא לגמרי אשר טרם עובד וטרם נחרש"
(צביקה 1946).

דוגמא לניסיונות של אישים מקרב הארגון לתרום ליצירת השפה העברית לגן ניתן לראות במאמרו של אבנרי שהציע מתוך עיון במילונים ובמקרא את המושג ירקתן למושג ירוק-עד השגור כיום על ידנו ובעבר נקרא מתמיד ירק. במקום עצי שלכת הציע אבנרי את המושג שלך וכן את המושג אפיל לזנים שמשך גידולם עולה על 120 יום (אבנרי 1946).

6.1.1 הגינה העברית הוורנקולרית והשפה העברית

הגינה הוורנקולרית העברית היתה לחלק מהתרבות העברית כאשר ניתן היה לדבר עליה בעברית על פי אחת ההגדרות למושג התרבות העברית. יצירת השפה אפשרה כתיבה, דיון, שיח. לעובדה כי שפת הגן היתה מטפורה לשפת התרבות היתה חשיבות רבה בהתפתחות השפה. ההקבלה בין הצמיחה הוגטיבית לבין הצמיחה התרבותית טענה את עולם הצומח והתהליכים בו במשמעויות עמוקות. ומכאן שגם הכתיבה אודות הצומח, אודות הגן והגינה היו טעונים במשמעות. בחינת מקומה של הגינה וצמחייתה בספרות הילדים ובספרות המבוגרים תרחיב את הקונטקסט של הגינה העברית הוורנקולרית כחלק מהתרבות העברית החדשה.

6.2 הגינה בספרות

ספרות גנים היתה תימה נפוצה ועשירה בעולם (Hunt 2000: 143-179). גנים בספרות שמשו לא רק כמטפורה לעמדות מוסריות וחברתיות אלא גם כמייצגים את בעלי הגן ותרבותם. הגן בספרות כתיאטרון של זיכרון או אתר התרחשות וירטואלי ביטא מציאות ממשית, ואפשר ללמוד על היבטים שונים של תרבות האדם מתוך תיאוריו בגן (שם). בניגוד לתרבויות מערביות בהן לשירה ולפרוזה המהללות את הגן היה מקום חשוב בקאנון הספרותי, הגן בספרות העברית תפס מקום משני בלבד. בספרות הילדים מקומו היה משמעותי יותר אך בהחלט לא מרכזי. הפרק בוחן את הגן בספרות המבוגרים והילדים. מהו דימוי הגן העולה מתוך קטעי ספרות אלו? מה היו תפקידיו? מה היתה משמעותו בעבור היוצרים אותו והמשתמשים בו וכן מה הידע והלקח (במידה והיה שכזה) אשר ביקשו הכותבים או מפרסמי החיבורים להשיג על ידי הפרסום. תשובות לשאלות אלו עשויות לשפוך אור על משמעותו ותפקידן של הגינות בפועל אשר שמשו כמקור השראה לכתובים או אשר הוקמו בעקבותיהם.

6.2.1 גנים, גינות וצמחייה בספרות הילדים

פרק זה בוחן תיאורי גנים, גינות וצמחייה כפי שהופיעו בעיתוני הילדים "דבר לילדים" ו"בושתנאי לנוער" אשר התפרסמו בשנות השלושים. כמו כן בוחן הפרק ספרי ילדים שהתפרסמו באותה התקופה ובהם היו נושאים אלו מוקד מרכזי של השיר או הסיפור. בחלק הראשון מובאים שלשה סיפורים שלצד תמציתם מודגש תפקיד הגינה/צמחייה בתיאור וכן הלקח אותו ביקש מחבר הסיפור להעביר לקוראים הצעירים. בחלקו השני של הפרק מובאים לקחים נוספים שספרות הגנים בקשה להעביר לקוראיה. ניתוח הספרים נעשה באמצעות זיהוי האמצעים הרטוריים שבהם נקט המחבר לצורך הדגשת המסר שבסיפור.

הגינה כנושא מרכזי, מופיעה בסיפור אותו פרסם זאב (אהרון זאב?) בשנת 1943.

הסיפור : תמר באה עם אביה ואמה מחוץ לארץ והתיישבה בצריף מבודד. מדי בוקר עזבו אותה הוריה ויצאו לעמל יומם. תמר שבקשה לה חברים מבין בעלי החיים בסביבתה, לא מצאה את מבוקשה. רק הסביון שצמח בגבול המגרש היה לה לחבר והיא טיפלה בו בנאמנות. כאשר השלים את פריחתו, בקש הסביון מתמר כי תפזר מזרעיו על פני כל החצר. כאשר נעלם הפרח נעצבה תמר, אך מקץ עונת הגשמים התמלאה החצר בעשרות פרחים, חברים חדשים לתמר.

איור 11: תמר והסביונים (זאב 1934)
Fig 11: Tamar and the Savionim

הסיפור על אודות "תמר והסביונים" מציג בפני הילדים את מחזור חייו של הסביון, אחד מפרחי הבר הנפוצים ברחבי הארץ. אך זהו אינו ליבו של הסיפור. המהות, הינה פרשת המפגש בין תמר ובין הסביון כאלגוריה לתהליך ההתאקלמות וההשתרשות בארץ. תמר באה עם הוריה להתגורר ב"חוץ הגדולי". בניית הבית והצבת הגדר בגבול החלקה קבעו את הטריטוריה

המשפחתית, אך עדיין המרחב הכלוא בה היה בגדר חלל אנונימי (Space). דרך הטיפול בסביון נהפך מרחב זה למקום בעל זהות (Place) אליו חשה תמר תחושת השתייכות. הסיפור הנוקט לשון מאנישה לפרח הסביון, מבוסס על היכרותם המוקדמת של הילדים עם הסביון ועם תכונות הפצת הזרעים שלו. הסביון היה מבין הפרחים הנפוצים ביותר ברחבי ארץ ישראל ומבין אילו היותר מוכרים על ידי ילדי הגן. הסביון נפוץ היה גם באירופה וסביר שהעולים ארצה הכירו אותו גם טרם עלייתם. גם שמה של גיבורת הסיפור נושא משמעויות עמוקות. בניגוד לסביון שפל הקומה והעשבוני, התמר ידוע בזקיפות קומתו ובחוסנו. הוא אחד מהעצים הנזכרים במקרא, לעיתים כסמל להמשכיות ולהתערות בקרקע. במובלע מבקש זאב ללמד את הילדים באמצעות הסיפור על תמר דבר מה אודות חייהם וקשייהם בארץ החדשה אליה הגיעו ממרחק. תהליך ההתגוררות - dwelling

אותו ניסח Heidegger (1971) זכה לביטוי שווה לכל גיל בעיבודו של המחבר. צעד בצעד מתאר זאב את השלבים בהפיכת למרחב למקום. לצד התווית הגבולות הפיסיים של מרחב זה, מתקיימת בו פעילות המטעינה אותו במשמעות, והופכת אותו למקום. ע"י בחירה בסביון המוכר ובחוויה

היומיומית שרבים מילדי הארץ נחשפו אליה הפך זאב את סיפורה הפרטי של תמר לסיפורו של כל ילד וילד אשר חיפש את מקומו בנופה הזר של ארץ ישראל.

איור 12: תמר והסביונים (זאב 1934)
Fig 12: Tamar and the Savionim

יותר משהיתה משופעת בסיפורי גינות, היתה ספרות הילדים משופעת בסיפורים אודות צמחים שונים. חלק מסיפורים אלו עוצב כסיפורי אגדות, אחרים כסיפורים אקטואליים ואחרים כשירים.

בראשית שנת 1931 הוציא ב. צ'יזיק לאור את ספרו "צמחיאל". הספר הכיל 24 אגדות מקוריות על חיי הצמחים בארץ, תמונות וכן תיאורים מפורטים אודות הצמחים. בספרו ביקש צ'יזיק לחבב על הילדים ועל בני הנוער את צמחייתה של הארץ, להכיר להם את תכונותיהם של הצמחים, שימושיהם השונים, ותולדותיהם. תבנית האגדה על פיה סופרו הסיפורים השונים אפשרה למחבר לקשור בין עבר והווה. לצד התוכן הבוטני הציע צ'יזיק גם תוכן היסטורי-מיתי המדגיש את חשיבות הצמחייה בעבר, גוזר גזרה שווה בין עבר והווה ומלמד את הילדים ובני הנוער פרק בהיסטוריה העברית ובנופי העבר של הארץ. ניתוח שנים מבין הסיפורים המופיעים בספר: פרח הנעמן (הכלנית) והצבר, מדגימים רעיונות אלו:

הצבר: בין עצי הארץ שנמו את שנת הצהרים שלהם עלה שיח הצבר שבא מארץ מקסיקו וביקש להתקבל לחברת הצמחים. התאנה בקשה לקרבו בשל פרו אבן קוצניות הפרות שלו גרמו לה להתנער ממנו. הרימון רצה בחברתו בשל גרעיני המרובים אך נסוג בשל היותם קשים, וגם הגפן שחשבה כי תוכל להשען עליו נרתעה בשל קוצניותו. כל העצים הפנו עורף לצבר והגדילו עשות העצים בעלי הקוצים שהכירו ביתרונות הצבר וחששו שמא יתנשא למלך עליהם. נשאר הצבר עומד בצידי הגנים והעצים שלחו את הסיכית למנוע מבעדו להתפשט. וכשראה זאת האדם, החל להשתמש בצבר כסיג לגניו.

סיפור הצבר מעשיר את הידע הבוטני של קוראיו ע"י הצגת תכונותיהן השונות של הצבר, התאנה, הרימון והגפן. כמו כן מפגיש הסיפור את הקוראים עם מושג חברת הצמחים. ברקע מהדהד משל יותם (שופטים ט' ז-ב). התאנה והגפן, המייצגות האופייניות של צמחית הארץ, מככבות בשני הסיפורים. הצבר ניצב איתן ומוצק בדומה ליותם העומד מול העצים בהר גריזים. במוצהר דוחים העצים הקוצניים את הצבר כי "יראים אנו פן תתנשא למלך עלינו" (שם: 26). שפת האגדה מזכירה בצלולה את השפה המקראית אך ההקבלה איננה שלמה, הצבר אינו האטד. אמנם זכה בהכרתו של האדם ובחסותו אך עדיין צמחייתה של הארץ שמה לו סייגים. גם סיפור הצבר הוא אלגוריה. אלגוריה אודות השתלבותו של הזר והשונה בקרב בני הארץ. בין אזרחיה הותיקים של הארץ, נציגים מקרב שבעת המינים (גפן ורימון), מבקש הזר (הצבר) להיקלט. הותיקים, מנסים בתחילה למצוא את המשותף ביניהם ובין האורח אך השונה מפריד ביניהם, מבודד את הזר, ומדכא את התפתחותו. מול קואליציית הצמחים החוששת מפני הזר ומצמצמת דרכיו, ניצב האדם המזהה את יתרונו של הצבר ועושה בו שימוש בהתווית גבולות גנו. הלך אותו מבקש צ'יזיק ללמד את קוראיו הוא בזכות ההתעקשות. על אף שונותו ויחסה של הסביבה אליו מצא הצבר את מקומו בנופה של הארץ וכך ימצא כל אחד ואחד.

פרח הנעמן (הכלנית): בימי מלכי ישראל ישבה בגלגל אלמנה ולה בת היחידה. לאם ולבת היה גן קטן אותו טפחה הבת ובו נטעה מפרחי הבר. גודדי ארם אשר פשטו על הארץ לקחו את הנערה בשבי והיא היתה לשפחתה של אשת נעמן, שר צבא מלך ארם. בגלגל נותרה בוכיה האלמנה ודמעוניה הפכו את פרחי הגן האדומים לכחולים לבנים. חלפו ימים, שר צבא ארם לקה בצרעת ועל פי עצת השפחה פנה לאלישע, הנביא

השומרוני בבקשת מרפא לתחלואיו. טרם יצא השר למסעו בא"י בקשה ממנו הנערה כי יביא לה בשובו פרח מפרחי ארצה. שר הצבא החלים לאחר שטבל בירדן ובעברו על פני גנייה של הארץ זכר את הבטחתו לנערה. בעודו קוטף פרח מאחד הגנים יצאה לפניו אישה זקנה ובדמעות ספרה לו על בתה שנלקחה בשבי. נעמן הבטיח לאשה לחפש את הנערה וכששב לביתו ובידו הפרח והסיפור אודות הזקנה, הכירה הנערה כי הזקנה לא היתה אלא אמה. ההבטחה מולאה, הנערה חזרה לארצה ואמה קראה לפרחי האביב לכלניות בשם פרחי-נעמן (נעמניות) לזכר החסד הגדול שעשה עמה נעמן שר צבא ארם (צ'יזייק 1931: 19-22)

סיפור הנעמניות מקביל במבנהו לסיפור הצבר. אף הוא מקנה לקוראים ידע בוטני: הכלנית בעלת עלי הכותרת האדומים והאבקנים השחורים, פורחת באביב בשדות הבר ובגנים. הידע ההיסטורי והגיאוגרפי הטמון בסיפור עשיר: בימי מלכי ישראל פשטו גודי ארם על הארץ ולקחו בשבי מנערות ישראל. בגלגל ישבו בני הנביאים, והנביא אלישע התנבא בשומרון. הנביא נהג לסייע לאנשים שונים בריפוי תחלואיהם. עבור הצרעת הוא המליץ על טבילה בירדן. גם סיפור הנעמניות הוא אלגוריה אודות הכלנית. הפרח שפרח בגלגל ייצג עבור השפחה הצעירה את הבית אותו חסרה בשביה. לאורך הסיפור, טוען המחבר את הפרח במשמעויות שונות ומגוונות, הוא זה הקולט את דמעותיה של האם הזקנה ומשנה בעקבות כך את צבעיו לכחול לבן, הוא זה הנושא את מסר השחרור מעבדות עבור הנערה, הוא הנערה, "ותגדל הנערה ותיף כפרח האביב, חכלילת לחיים ושחורת עיניים" (שם: 19). הכלנית בסיפור היא סינדוקיה בייצגה את ארץ ישראל, היא גם הופכת לקלישאה כאשר הדמעות הופכות אותה לכחולה לבנה, ולבסוף בתיאור הנערה הינה בגדר פרסוניפיקציה. ציזיק מבקש ללמד את הילדים ובני הנוער לקח כפול בסיפורו. בראשונה, מבקש המחבר מקהלו הצעיר כי בשעה שיפגוש בכלנית, שהיא מן הנפוצים בצמחי הבר של הארץ, ייזכר בסיפור ההיסטורי גיאוגרפי שטווה עבורם. בשנית, הוא מבקש ליצור זיקה בין הילדים ובין הארץ מתוך ההקבלה ליחסי השפחה-הפרח-אדמת מולדתה.

6.2.2 סיכום: על משמעותם של הגינה וצמחייתה בספרות הילדים

סיפורים אלו וגם אחרים שלוקטו מתוך חוברות "דבר לילדים" "בוסתנאי לנוער", וספרים שונים מדגישים את המשמעויות השונות שנכרכו בגינה ובצמחייה. אך לא כל המשמעויות היו תמימות וחרפות מכוונה. העומדים מאחוריהן, סוכני התרבות של ספרות הילדים והנוער ראו בסיפורים כלי חינוכי לעיצוב דמותם של הילדים. דרך סיפורי הגינות וצמחייתם חללה האידיאולוגיה הציונית אל הכרתם של הילדים ועודדה אותם לפעול ולתפוש את המציאות לפי ציוויה של אידיאולוגיה זו. המשמעויות השונות של הגינה וצמחייתה מובאים בהמשך הפרק.

-הגינה כמקום מפלט. בספרות הילדים מופיעה הגינה כאזור תחום, מוגדר, נבדל מחיי היומיום ומסביבתם.

את הסיפור "בתוך הגן" כתב אברהם ריזין ותרגם ח.נ. ביאליק. הסיפור התפרסם בבליותיקה מוריה לבני הנעורים בשנת 1909. בסיפור מתואר המלמד אברהם שלאחר שלקה בלבו ונאסרה עליו המלמדות החל לעסוק בגננות וליתר דיוק בהשגחה על גן בו יכל היה לעשות כאוות נפשו.

"ואברהם מכניס עצמו בדוחק תחת הסכה הנופלת, למקום שאפלילות שרויה שם וריח של עולם אחר נודף. שם הוא מצמצם עצמו ומתקפל וכך הוא שוכב לו במחבואו, נעלם מכל העולם" (רייזין 1909: 12).

-הגינה כמעודדת את תהליך ההתקשרות עם הסביבה (Place attachment).

תימה זו המובאת בסיפור תמר והסביונים חוזרת גם ביצירות נוספות.

פרחי תכלת-י. פיכמן

זה היה בראשית האביב-	רק פרחי התכלת ניחמוני
ואני רק בן שבעה אניבים	רק המה לי רעו כילדים,
ואכרת את בריתי ראשונה	ואדע: הם טובים לי כולם
עם פרחי התכלת החביבים.	ובעצבי רק המה לי נדים.
באביב זה היה, באביב-	ואקלע את פרחי התכלת
ואני אז לבדי בהרים,	מאז בחלומותי החביבים.
רק פרחי התכלת מסביב	באביב, באביב אבקשם-
ראוני בשדות הזרים.	כבר עברו כה הרבה אניבים.
	(מולדת אב-אלול, תרע"ו)

נחום גוטמן שתיאר את ראשיתה של תל אביב, חזר בכמה מסיפוריו על הנחת העציץ במרפסת כאקט הסופי שהפך את מקום המגורים החדש לבית. לדוגמה בסיפור טיול במריצה על פני תל אביב שהתפרסם ב"דבר לילדים":

"בסוף תהלוכת הכנסת הרהיטים היה בא הילד או הילדה עם עציצי הפרחים. טפחו אותם בבתים האפלים שביפו. העמד העציץ על כרכוב המרפסת- והוא היה כנקודה בסוף הפרק... העציץ הירוק ופרחו האדום או הכחול שהיו רק כתם קטן על רקע השממה הגדולה נעשו בכל זאת כמרכז החיים" (גוטמן, 1949: 810)

איור 13: נחום גוטמן, הגינה הראשונה (גוטמן 1949)
Fig: 13: Guttman, The First Garden

קשר מיוחד נרקם בין ציונה רבאו-קטינסקי ובין העץ שנטעה בט"ו בשבט והמשיכה להשקות במשך השנים שלאחר מכן:

"במשך חדשי הקיץ ביקרתי תכופות את עצי, השקתיו, עדרתי סביבו גומה, ובאין רואים גם ליטפתי. לעיתים שוחחתי עם העץ הרך, ספרתי לו הניג ליבי, גיליתי לו

חלומותי, וגבשתי על ידו שאיפות של התערות בארץ ובנופה" (רבאו-קטינסקי
1973: 29).

-גינת הילדים היא בדרך כלל גינת ירק. הגינה בספרות הילדים היא על פי רוב גינה יצרנית בה גדלים ירקות העונה. לצידם ממוקמים לעיתים גם מתקני גן נוספים לבילוי הזמן, אך הדגש הוא על היצרנות.

בן הירק- י. יצחק

יש בגני גן הירק	וסוכה לי בגני,
שאר ירקות בשביל מרק	בואו שמה ואני
סלק יש לחמיצה	אשב אתכם, אנוח קצת,
וגם תרד לקציצה.	פרי גן נאכל ולקיטוח
כל מין ומין בערוגה,	סעודה אני מבטיח
כרובית וכרוב בן זוגה.....	פלח קר של אבטיח.

"דבר לילדים" ג' (16) (1937)

-עבודת הגינה כעבודה מתגמלת

גן ירקות-משה רובינגר

בחצרנו ליד הבית,	כל יום ויום בה ננקשה,
השתרעה לה חלקה ריקה,	בין שתיל ובין שתיל.
כלה עלתה דרדר ושית,	מנת גמולנו לא בוששה,
חרבה ושוקקה.	עלה עלה חיש פרי הגיל.
חרשונה, סקלנוה,	חלקה עלתה דרדר ושית
חלקנוה לערוגות:	בשממת נחלת העם-
עזקנוה, הכשרנוה	הנה הנה ברכה לבית
להצמיח ירקות	ולאומה ביגיע תם.

"בוסתנאי לנוער" ג' (7) (1936)

הרווח המושג בעבודת הגינה הוא נושא החוזר במספר סיפורים. בסיפור ענן וחנן שהתפרסם בדצמבר 1936 ב"דבר לילדים", מתוארת מערכת היחסים בין שני אחים אשר ירשו חלקת קרקע. האחד טרח ועמל, בנה בית והכין גינה ואילו אחיו נהג להתבטל. לאחר שקץ חנן בבטלת אחיו ונקט נגדו בסנקציות, התעשת ענן והחל לסייע לו. הסיפור מסתיים בוידויו של האח: "לא ידעתי אחי כי מתוקה העבודה וכי מתוק שבעתיים לאכול יגיע כפיים." (פישקין 1936) תימה דומה מוצגת במאמר המתאר את ענף גינות הנוי בדגניה. כנגד הדעה המקובלת הרואה בענף מותרות שאין בהם הכנסה, מציג הכותב עמדה נגדית ומפרט את שימושיהם השונים של הפרחים במשק הקיבוצי. "ואיך אתם מתארים לכם את חג הביכורים בלי פרחים והחגים פסח וסוכות בלי פרחים?" (תנחום 1938). המאמר מסתיים בהנחיות לילדים כיצד יש לנהוג בגינת הנוי. בדומה, מספר יצחק את קורותיהן של גינת החורף והמקשה שהכינו הילדים במשק. לאחר שבמשך כל החורף לא עלה בידיהם להלחם

בציפורים שהשמידו כל נבט ושתיל, האיר להם האביב פניו והמקשה הניבה ירקות ופרות למכביר, תרומה נדיבה לקרן הקיימת:

"יום יום אספו את הדלעניים, שקלו, חיטבו, מסרו למחסן ואספו קבלות. יום יום חיטבו את ההכנסות, הוא החלק של הקרן הקיימת..." (יצחק 1936).

-עצים וצמחים שונים כאלגוריות. לצד הגינה בנושא העומד בפני עצמו, ייחדה ספרות הילדים מקום לכתיבה אודות עצים וצמחים שונים. סיפורים אלו כמו סיפורי-אגדותיו של ב. צ'יזיק נועדו ללמד את הקוראים פרק בחייו של הצמח והעץ וכן פרק במורשת ההיסטורית והגיאוגרפית של עם ישראל. בדומה לצבר ולכלנית שנידונו בראשית הפרק, זכו פרחים נוספים שאגדות יקשרו לראשם. א. סלומון פרסם את אגדת הרקפת המצפה לגאולה שראשה שחוח ב"בוסתנאי לנער" (סלומון 1937) ובגרסה מקוצרת בקובץ "פרחי שדה וניר" (שנה לא ידועה).

עץ נוסף (בדומה לתמר) שהאתוס הציוני רומם היה הברוש שנטע הרצל במוצא. העץ שנכרת במאורעות 1929 זכה להנצחה בביוגרפיה של הרצל כמו גם בספרי לימוד שונים בארץ ובגולה, ובסיפורים בעיתונות הילדים. לא במקרה זוהה הברוש שבמוצא עם הארז. לבלבול בין שני העצים שורשים במסורת היהודית אשר העניקה משמעות סמלית של הפרחת השממה ובנין ירושלים לשניים. פעולת הנטיעה של הרצל היתה לסיפור מיתי (מישורי 2000 : 258). בסיפור של לוי קיפניס "הברוש והדגל" מסמנת נטיעת הברוש את תחילתן של פעולות הייעור סביב, והשממה הפכה למקום בו ישכנו ציפורים ועופות. כאשר נגדע העץ העבירו את גזעו הילדים לירושלים ועשו ממנו תורן לדגל שהתנופף מעל האוניברסיטה בהר הצופים. (קיפניס אצל מישורי 2000 : 259) העץ זכה לתחייה בעלת אופי חדש עם התנוססותו מעל למרכז ההשכלה בירושלים. בסיפור אחר ביטויה של התחייה הוא בשבועתם של הילדים "עץ אחד נגדע, עצים רבים ניטע" (מקראה ג, 1937 אצל מישורי שם). נטיעת גינת זיכרון סביב גדם העץ בארזה היתה ביטוי נוסף לתחייתו של המיתוס (ע.כ. 1938).

6.2.3 הגינה בספרות המבוגרים

הגינה הופיעה בספרות המבוגרים בקטגוריות שונות: ספרות זיכרונות, הגינה כאתר התרחשות לסיפור, הגינה בנושא למאמרים פובליציסטיים. מתוך מקורות אלו ניתן ללמוד על דמותן של הגינות ושל בעליהם הגננים כמו גם על משמעויותיהן ותפקידן בחיי הבית. הפרק דן בשתי יצירות ספרותיות בהן הגינה היתה מוקד הסיפור. אזכורים ותיאורים של גינות המופיעים בספרות הזיכרונות או כרקע להתרחשויות נידונים בעבודה זו בפרקים הרלוונטיים. הניתוח מציג את משמעותן של הגינות וכן בוחן את הגינות כטקסט.

-פרק אחד בחייו של אבא והוא הגן מאת רות צרפתי.

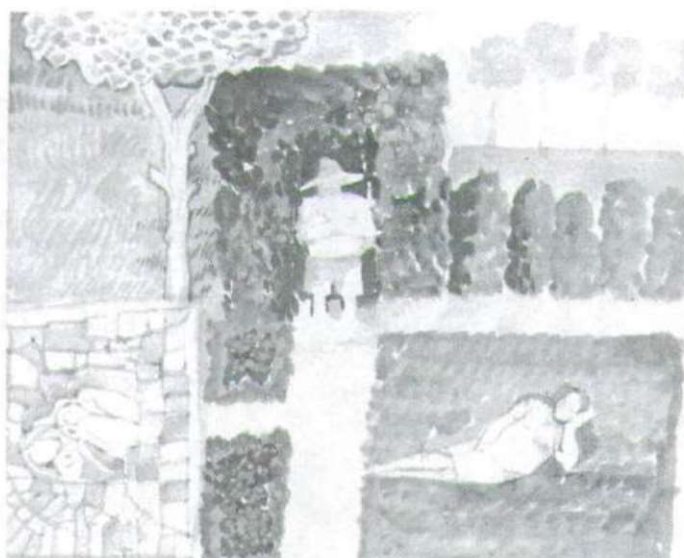
רות צרפתי כתבה ספר לזכרו של אביה ולזכר הגן שיצר האב בשנות השלושים במושב בהדרגה (כפר מעש היום). הגן הוא מרכז הסיפור. הוא מתואר על ידי המחברת ממרחק של כמחצית יובל שנים במילים ובאיורים, ברישומים ובתכניות שונות מעשה ידי האב, ברישומיה של רות צרפתי הילדה, וכן בתצלומי העלים שאספה המחברת מעץ הצפצפה שבגן. שפע מגוון זה של מקורות, מקים לתחייה את הגן הקסום שיצר האב במושבה.

איור 14: צרפתי, פרק אחד מחייו של אבא והוא הגן (צרפתי 1982)
 Fig 14: Zorfati, A chapter in my father's life, the Garden

- הגן כאמנות:

"לתכנן גן", היה אבא נוהג לומר, "זה כמו לצייר תמונה בצבע ובמכחול". ואכן, את כל כשרונו לציור השקיע כאן, בגן, ואת תשוקותיו לצבעים הגשים באמצעות צבעי השיחים, ובהתאמתם אלו לאלו. אבא, שהרבה בצעירותו לרשום ולצייר, המיר מעתה את מכחולו העדין בקלשון חפירה של עובד-אדמה" (צרפתי 1982: 46).

איור 15: צרפתי, פרק אחד מחייו של אבא והוא הגן (צרפתי: 59)
 Fig 15: Zorfati, A chapter in my father's life, the Garden

אביה של רות צרפתי נולד בקושטא בגטו היהודי ועלה ארצה לבדו כנער. לאחר גלגולים מרובים התיישבה המשפחה בפתח תקווה והאב החל לתכנן את הבית והגן במושב הסמוך. בספר מתואר התהליך הארוך והבלתי נגמר של הקמת הגן, הלבטים והחלומות שלו אותן, המשמעויות השונות שייחסו לגן בני הבית השונים וההתרחשויות השונות בגן.

אביה של רות צרפתי היה אמן בנשמתו. את אהבתו ניסה לממש, על אף התנאים הקשים בארץ, על ידי לימוד גרפיקה בגרמניה בהתכתבות. הגן היה לעבודת האומנות המרכזית בחייו, מימושן של הרמוניות הצבעים המושלמות אותן רשם במחברתו, נטע בגן והשקיף עליהן מבעד לחלון הבית. לצבע הכחול היתה משמעות עמוקה בעיניו ואת ריצפת הפסיפס שבמרפסת הכניסה עיטר בדמותה הירקרקת תורקזית של אלילה הודית (שם: 58 ואילך)

יצירת הגן כמעשה אומנות הביאה אותו לעצב בקפידה חלקים שונים בגן כמו שער הכניסה, ספסלי שיש וכדים מעוטרים, מעקות מפוסלים ברכת דגי נוי שאליה נשפכים המים מתוך מסכה מגולפת, ואפילו מערה שממנה נובע מעין, תכנית שלא זכתה להתממש.

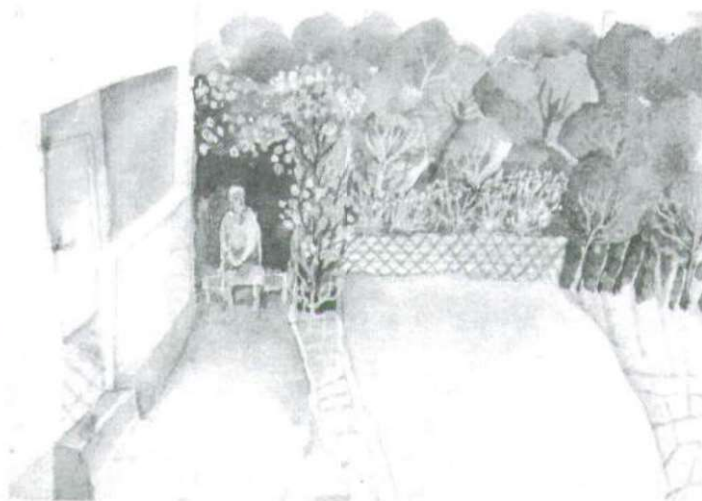
-הגן כשדה יצרני: הגן כמעשה אומנות היה למעשה גן ירק ומטע עצי פרי שהניבו תוצרת חקלאית לתצרוכת המשפחה והרבה מעבר לכך. בין עצי הפרי שנשתלו בגן היו: תנגילו, תנגרין, פומלה, קומקווט, אשכולית, לימון מצרי, רימונים, דובדבן, משמש, מנגו, אבוקדו, אנונה, שסק ואפרסמון. לצדם צמח גן ירק וכן הוקמו לול לאווזים ולתרנגולות. בחצר התגוררו שפנים, יונים ועז. את הגן ניהל האב בקפידה תוך כדי רישום מפורט ביומנו של סוגי הטיפולים להם זקוקים כל עץ ועץ, מועדי ההשקיה, הגיזום והדישון. עץ הדובדבן שהמומחים הטילו ספק ביכולתו לתת פרי באקלימה של הארץ, הניב דליים של פרות (שם: 36). עודפי הגן נמכרו בשוק קטן שהקימה אמה של המחברת בכניסה לגן ואף שימשו לרקיחת ריבות יינות ושימורים שנאספו במחסן הבית בקופסאות פח חתומות.

-הגן כשדה פעילות: גן הבית היה המרחב בו התנהלו חיי המשפחה. את הגן רחב הידיים ראו כל אחד מבני המשפחה באופן שונה וגם פעלו בו באופן שונה. הגן היה לזירה בה התמודדו האב והאם על ניהול אורחות הבית, סדרי חשיבות וערכים.

האב נהג בעיקר לעבוד בגן, תמיד היה עסוק בתכנון, שיפור, המצאה ותחזוקה. מדי יום היה נוהג להגיע אל הגן מספר פעמים כדי להשגיח על המתרחש בו. רשת הזרקורים שפיזר אפשרה לו לעבוד גם בלילה, והנאתו הגדולה היתה לשיר תוך כדי עבודה.

הסבתא שהגיעה מהמושב שבעמק היתה מבלה בגן בטיול ובמנוחה.

"כך היתה פוסעת יום יום בשבילי
הגן, ... ליד כל ספסל היתה עוצרת
כדי לאסוף כוח, מניחה את הכרית
הקטנה על השיש הצונן ומתיישבת
עליה. ובתוך מסגרות של מטפסים
פורחים היינו רואים את דמותה
הכחושה נעה כלולב ופיה חסר
השיניים ממלמל תפילה"
(שם: 43).

איור 16: פרק אחד מחייו של אבא
והוא הגן (צרפתי: 43)
Fig 16: Zorfati, A chapter in my
father's life, the Garden

בשהייתה של הסבתא בבית המשפחה זכה הגן לעדנה. מסגרות התמונות שיצר האב נמלאו בתוכן והספסלים לא נותרו מיותמים. בשבתות נהגה הסבתא לבלות עם חברתה בקריאה מתוך צאינה וראינה על מרפסת הכניסה (שם: 62).

האם ראתה בגן שדה יצרני: שביל הגישה לגן הירק וללולים היה המסלול העדיף עליה ומעולם לא התעכבה לנוח על ספסלי השיש שפיזר בעלה למענה. יום הכביסה החודשי הביא אותה אל צלן של צפצפות הכסף שם התבצעה הכביסה בגיגיות מהבילות. ראייתה המעשית גרמה לכך שפינות החמד שבגן נסתרו מפניה. לצד אתרי הפעילות היא ראתה בגן את ערמות העפר, חומרי הבניה והמכשולים ולא הבחינה בכל אותן שכיות החמדה שיצר בעלה למענה ושהו בעבורו את מהותו של הגן.

לרות צרפתי, אחותה וחברותיהן היה הגן למגרש שעשועים. נדנדה גדולה שהקים האב שמשה עשרה ילדים ברווחה, ארגז עץ שנועד לשמש כמדגרה לאפרוחים שמש כביתה של המחברת לאורך זמן קצר. הגן היה מקום העבודה בעת גיוסי הקיץ.

-הגן כבמה לחיי משפחה:

"כל מה שנחשב בעיני אמא כפרוע ומוזנח, נחשב בעיני לחינו ויחודו של המקום"
(שם: 26)

הגן שימש כבמה עליה התנהלו חיי המשפחה. בגן נפגשו האב וביתו, הוא היה הזירה בה חיזר האב אחר האם:

"את עץ הדובדבן נטע אבא מול חלון המטבח כדי להנעים לאמא את המראה כשתפתח בבוקר את החלון" (שם: 36).

הוא מילא בקבוקים בגרעיני רימונים והציבם על אדן החלון מול האור, ופיזר ספסלי שישי, אגרטי צמחים ופרחים בכל הגן. אך דווקא בגן התגלעו בכל עוזן המחלוקות בין השנים:

"אך אמא טרודה בעיסוקיה בבית ובגן, לא נתנה דעתה על תענוגות אלו וכל מעשיו של אבא נחשבו בעיניה ממילא למעשי שטות הראויים לחמלה" (שם: 42).

יחסם לעודפי הפרי שבגן מדגימים הבדלי גישות אלו: הפרות התגלגלו מתחת לעצים, והאב עיניו קורנות למראה השפע שירד עליו, אך אמא עוד חלקה תפוח יחיד בין האחיות.

בגן נפגשו המחברת ואביה, הוא טרח בהמצאות למענה ולמען חברותיה, הוא גייס אותה לעבודות שונות והיא נרתמה בחפץ לב לסייע לו במימוש חלומותיו. בגן הם הציבו חזית אחת כנגד האם ונוקשותה הבלתי מתפשרת.

-סיכום, הגן כסיפור: בגן אותו יצר אביה של רות צרפתי ניתן לקרוא סיפורים שונים:

- הגן הוא תמצית הגינה הוורנקולרית העברית בה תהליך ההקמה מרכזי ולא התוצר הסופי. גינה שהנה מעשי ידי חובבים המבטאים במעשה ידיהם את שורשיהם ושאפיותיהם, שבמו ידיהם ומהחומרים המצויים בסביבתם יוצרים יש מאין.

-הגן הוא מעשה ידיו של אביה של המספרת, פליט יהודי שהגיע בחוסר כל לארץ מתורכיה ויצר לעצמו "בית" שהוא במקרה הנוכחי גן, גן עדן המממש חלומות ילדות חרף תנאים סביבתיים קשים וסביבה לא אוהדת.

-הגן במושב בהדרגה היה אלגוריה לכיבוש השממה שלאחריה יגיע תור גן העדן.

"אבא לא רק שמצא טעם במראה השממה ועזובת האדמה, שזה מאות בשנים לא ידעה ידי אדם, אלא אדרבה, כאילו התמלא כולו יצר כיבוש למראה פניה, שהיו יבשים, קמוטים ומצולקים. אבא נלחם מלחמה קשה בעשבי הפרא שפשטו כסרטן באדמה. ללא לאות החל הכל מבראשית..." (שם : 33).

לשממה יש דמות בסיפור, פניה יבשים ומצולקים, ואחריתה המובטחת, גן עדן:

"הן אבא הבטיח לנו בוסתן פלאים, מעין "גן עדן", כל עץ למינהו... אבא חזר והבטיח לכולנו שלכשיניב הגן פרות שוב לא נתיגע בעבודה קשה. כל אחד מאתנו ישכב פרקדן תחת עצו וגפנו, יפתח את פיו לרווחה והפרי הכשל יפול ישר אל תוכו... מפעם לפעם אף היה מבשר לנו שטווסים ואילות יהלכו חפשיים בין העצים..." (שם : 33).

הגן כגן עדן הוא פן אחד מיני רבים לרוח המקרא המהדהדת בסיפור. המספרת מתארת את החיים בגן תוך אזכור של סיטואציות תנכיות. בטפחה את גור התנים ביחד עם התרגולות בקשה רות צרפתי לקיים את חזון הזאב והכבש. כאשר הצילה את התיש משחיטה, חשה כאילו מעשה העקדה התרחש לנגד עיניה. יחסיה עם הנחשים בגן, על אף היותם נחשים בלתי ארסיים, טעונים באותה איבה קדמונית בין האשה לבין הנחש.

המאבק על השליטה בגן בין האם והאב הוא מאבק בין הסדר, התועלת והיעילות בהם דגלה האם ובין גישת האב שזיהתה את החן בכל אותם שטחים בלתי מטופלים בגינה, שראתה ביצירה על לבטיה ותהפוכותיה את העיקר.

"בית חלומות" וכן "ביתו של הגביר" כונה הבית, אך למעשה קובעת רות צרפתי היה הבית צנוע וגם חלקים מהגינה היו שרויים בעזובה רבה.

"והיו הבית והגן כיצירה בלתי גמורה, שפע של רעיונות שלא הגיעו לכלל הגשמה" (שם : 26).

האומנם? בידיה של רות צרפתי היתה הגינה הכפרית לאתר קסום וייחודי.

- "חצי בית או פרח החול הלבן" ו"שלכם באהבה, אבטיח..." , שני ספורים מתוך הקובץ "אלמני הקש הצהובים" שושנה שרירא (1979).

בספרה המתאר ילדות באחת משכונותיה הצפוניות של תל אביב בסמוך לשפת הים, מתארת שושנה שרירא את הבתים בהם התגוררה ואת הצמחייה שלוותה את אותם הבתים. בשני ספורים תופסת הצמחייה מקום מרכזי: "חצי בית או פרח החול הלבן" ובסיפור "שלכם באהבה, אבטיח..." הסיפור "חצי בית או פרח החול הלבן" בנוי משני חלקים הנבדלים זה מזה בתכנם ובעיצובם. חלקו הראשון של הסיפור עוסק בבניית הבית ובתלאות תהליך הבניה. חלקו השני מוקדש למקומה של החבצלת הלבנה התרבותית בחייה של המחברת. עשיית הגינה היא החוליה המקשרת בין שני החלקים:

"ואז הובאה אדמת החמרה ושתלנו שני ברושים, קזוארינה ודליות. לאחר מכן באה החבצלת-הלבנה-המתורבתת בגינה בתווך. האיביסקוס והפטוניות הופיעו לאחר מכן.

לא נועצנו בגנן ולא שאלנו פי איש. נטענו את הגפנים בלא לדעת זמנן ועיתות השתילה. למי נחוץ גנן מומחה ומי זקוק לשאול את פיו? ראשית, הוא עולה ממון רב. שנית, תחי החובבנות הקדושה. כולם חובבים. אז למה לא נהיה גם אנחנו חובבים?" (שרירא 1979: 75).

החבצלת הלבנה המתורבתת היתה הפרח האהוב ביותר על המחברת מבין כל פרחי הגינה. בפרח התגלמו חייה, גלגולי העונות, זיכרונות החגים, תולדות המשפחה ותולדות העם. הפרח היה לסמל מורכב בעל פנים חדשות המתגלות מאפיזודה לאפיזודה.

יחסים דומים פיתחה המחברת עם האבטיח בסיפור, "שלכם באהבה, אבטיח...". בסיפור מתוארת ילדות בבית שעל גגו יער אלונים נכרי דמיוני, במרתפו הטחוב מחסן תפוחי אדמה וזיכרונות קשים, ובאמצע קופסת שימורים ובה אבטיח צמוק.

בשני הספורים מייצגים חבצלת החוף המתורבתת והאבטיח הצמוק את מערכת היחסים המורכבת של המחברת עם סביבתה.

-החבצלת והאבטיח והכמיהה להשתייכות אל נופה של הארץ

"אבטיח זה, הפרי הגדל בחול היה-ארץ ישראל (שם: 17).

"ואמרנו: עכשיו אני חבצלת. חבצלת השרון. השומרון. הירקון. החבצלון... (שם: 76).

בשני הצמחים בהם בחרה המחברת להוולד, להתגלגל, יש מהיסוד המקומי. שניהם צומחים בחול המאפיין את ימי ראשית תל אביב ועומד בניגוד לחמרה המובאת אל הגינה והיא בבחינת אדמה זרה. שניהם בעלי זיקה מקומית, האבטיח בזכות עצמו והחבצלת בזכות קרבתה לחבצלת הבר. בהזדהות עם הצמחים בכלל יש מהכמיהה לשלוח שורשים להשתייך למקום. אצל ש. שרירא השתייכות זו היא אמביוולנטית. מחד גיסא, היא מזהה במפורש את הצמחים עם ארץ ישראל. מאידך גיסא, ההשתייכות היא מסויגת. החבצלת היא תרבותית ולא מקומית והמחברת מדגישה זאת. האבטיח נידון לחיים מוגבלים בקופסת שימורים דחוסה שאינה מאפשרת לו לשלוח שרשים באדמה המקומית וכן לינוק ממי התהום.

-החבצלת התרבותית ויצירת התרבות בארץ

"רצינו להיות צמחי חול כמותם. היה בהם מן העדות ומן המחשבה, שאפשר לשבת בשפלת החוף על שפת הים, בעצם החול הזה ולהיות לבנים ויפים, ענוגים וריחניים" (שם: 76).

המחברת בחרה להזדהות עם החבצלת התרבותית הלבנה, הענוגה ומרובת הלשוניות, ולא עם פרח הבר המקומי אותו היא מתארת כבעל לשונות קצרות, מגושמות, פרומות ודבוקות כרגלי בר-אווז (שם: 80). בבחירה זו היא מצביעה על בחירה תרבותית, על רצון לייחוד ולהתבדלות, לצמוח מהחול המקומי, אך לא להשתייך ללבנט, להתנער ממנו ולשמור מנהגים "אירופאים"-תרבותיים:

"אפשר להיות יופי מעודן, לבן, צח ונקי אפילו בחול הגרגירי הזה הנדבק לידיים. אפשר להשען על עלים ירוקים, ארוכים, דקים, מלאי מהל והדורים למראה אפילו יושבים בתוך ערמת חול עלובה. אפשר, אפשר בהחלט" (שם).

-האבטיח כשלילת הגולה. האבטיח המצומק שנבט בקופסת השימורים שבמרפסת גדל בין שני עולמות: על גג הבית השתרע יער נכרי ובמרתף הוטמנו תפוחי האדמה.

הגג-ישם היה נטוע בלבנו יער של עצי אלון עבי גזע, המשתרע על פני "ורסטאות" רבות. והוא רווי תדיר מים וגשם, אפילו בימות השרב של האביב והסתו כאן... בעיבורו של אותו היער היה בנין בודד, בית עץ שריח עץ מנוסר שלו היה מתחרה במלחת הים שלנו... כי סב בנו ישב באותו בנין בודד והיה ממונה על היער מטעם בעליו... (ישם: 239 ואילך).

המרתף- גדול וטחוב ובו טמנה האם את פחדיה, ובתווך בקופסת פח בחרה המחברת להוולד, לידה שניה בחול המקומי, בצפיפות של קופסת הפח אך ללא מורא היער הנכרי ותהומות הייאוש שבמרתף.

-החבצלת כסמל מורכב. בסיפור "חצי בית או פרח החול הלבן" הופכת החבצלת לסמל מורכב המייצג שלבים שונים בחייה של המחברת. רשימה חלקית של המסומלים על ידי החבצלת כוללת:

-הילדים אשר הכניסו רגליהם לחול, פרשו ידיהם כלפי מעלה, פרעו שערותיהם והכריזו על עצמם כחבצלות (ישם: 76).

-ההורים הפרח מסמרטט מתקרח כמו האב הגוסס.

-הנביאים לשונות החבצלת כלשונות הנביאים, הנבואה הנחבאת בתוך החבצלת והיא לבנה וזכה כמו החבצלת עצמה.

-המקרא החבצלת כאחד משלשה הפרחים הנזכרים במקרא: חבצלת השרון, השושן והשושנה.

-הבית החבצלת כהרחבה של הבית, הבית נצמד אל החבצלת ולא החבצלת אל הבית והבית נקרא בית החבצלת.

-החבצלת ויום הכיפורים, ריחה הממלא את הבית פריחתה למועד החג, ריח הצום שמיני עצרת ושמחת תורה.

6.2.4 סיכום: על משמעותם של הגינה וצמחייתה בספרות המבוגרים

ספרות המבוגרים המתארת את גינות שנות השלושים מאפשרת הצצה אל חווית הגינה של גננים חובבים ובעלי גינות. חווית השהיה בגן כפי שהיא מתוארת על ידי הכותבות השונות, רות צרפתי, שושנה שרירא וכן אסתר ראב ("שושנים" ו"הריקנות שהיתה מסביב" מתוך "גן שחרב" 1983) היא בראש ובראשונה חוויה חושנית. חוויה שאת חותמה נושאות המחברות בגופן ובתודעתן. מעבר לכך מציגים הסיפורים את הגינה והצמחייה שבה כמוקד של חיי הבית ושל חווית הקיום. תיאוריה הריאליסטיים של רות צרפתי כמו גם הפנטסיה של שושנה שרירא מציגים את הגינות וצמחייתם כאלגוריות וכסמלים מורכבים. הגינה לעולם אינה אך ורק גינה אלא הינה מטפורה לגן העדן המקראי או האירופי. היא מבטאת את המתח בין ארץ ישראל והגולה ובין בני הבית השונים. אצל ברש בסיפור "גננים", שגם הוא מבוסס על מעשה שהיה, הגינה אותה מטפחים האחים קליגר היא סמל לבנין הארץ בין שתי המלחמות (ברש 1952). בסיפור מודגש המסר האידיאולוגי על פני החוויה הבלתי אמצעית של יצירת הגינה (טוקר 1985: 105).

עשר המשמעויות והתכנים שסיפורים אלו קשרו לגינות ולצמחייתם מלמד על חשיבותן של סביבות אלו עבור בעליהם, ועבור האחרים.

מסגרת תרבותית נוספת אשר הדגישה את מקומה של הגינה ועבודת הגננות היתה מערכת החגים והטקסים שחודשו עם השיבה לא"י. בראש חגי הטבע עמדו ט"ו בשבט וחג הפרחים אשר בשניהם נודעו לגינה ולגננות תפקיד מרכזי.

6.3 הגן כחג, על חידושם של חגי הגן: ט"ו בשבט ושבועות

יצירתם של חגים חדשים או חידושם של חגים שנזנחו במשך השנים הארוכות בגולה היו שני ביטויים נוספים של יצירת התרבות העברית החדשה בארץ ישראל. הכלתה של הגינה במוקד החגיגה או בשוליה, מצביעה על מקומה במסגרת יצירת התרבות המקומית. מבין החגים העבריים, ט"ו בשבט ושבועות היו החגים העיקריים שבהם הטבע והחקלאות היו מוקד החגיגות. אך בהתיישבות העירונית, החגיגות לא נערכו בטבע וגם לא בשדות החקלאיים אלא בתחומי הישוב כאשר הגינות מהוות את תחליפיהם של השניים. הפרק סוקר את התאזרחותם של ט"ו בשבט וחג הפרחים-חג השבועות בקרב הישוב בארץ, תוך הדגשת מקומה של הגינה והצמחייה בהגדרת מטרת החג ומנהגיו.

מיתוס הפרחת השממה זכה להדגשה בטי"ו בשבט. סביב החג התפתחה מערכת חינוכית ענפה שהדגישה את ההיבטים הערכיים של הנטיעה. בשעורים, במסכתות, בתהלוכות, בספרות ובעיתונות הילדים, ובעיתונות הכללית והמקצועית זכה החג להבלטה מרובה.

6.3.1 ט"ו בשבט

ראשיתו של ציון ט"ו בשבט כראש השנה לאילנות בנוהג מימי המשנה והתלמוד להתחיל את איסוף המעשרות לאילן החל ממועד זה שבו מתחילה עונה חקלאית חדשה של צמיחה ולבוב. בגולה צוין ט"ו בשבט כיום לאכילת פרות האילן ובעיקר שבעת המינים כביטוי לגעגועים לארץ ישראל. במאות ה-15 וה-16 הובא החג לא"י על ידי מגורשי ספרד ופורטוגל. הללו העניקו לו צביון קבלי:

ליקאת מאביב: כפרות הקידוניהם עלים פרחים חזותיים במינם.

אכילת הפרות הפכה להשתתפות בשמחת הקוסמוס על פיריונם של העצים וצעד לקראת הגאולה. סעודת הפרות נערכה בטקס שנקרא "סדר ט"ו בשבט" שנקלט מאוחר יותר בקרב עדות נוספות (אריה-ספיר 1997: 120 א'). בעוד שהמודל לחידוש החג ע"י המתישבים בארץ היה המנהג האירופאי של נטיעת עצים ב-1 למאי, הרי ששורשיו העבריים של החג רק הודגשו. ט"ו בשבט היה לאחד הסמלים של יצירת הקשר המחודש עם אדמתה של א"י והיה לחג טבע לאומי (שם)

איור 17: "בשדות הקרן הקיימת עולים פרחים מיוחדים במינם" (בוסתנאי לנער 1935)
Fig 17: "Special flowers in the KKL fields"

בראש היזמה עמד ההיסטוריון, הסופר והמחנך זאב יעבץ אשר פנה בשנת 1888 לברון רוטשילד והציע לו לחדש את ט"ו בשבט כחג לימודי "ולערוך בו ברב חן והדר את העצים, הנטעים, השושנים והפרחים" (ברלוביץ 1989: 4). הברון לא השיב, אך יחד עם תלמידיו יצא יעבץ בחורף 1890 לטעת עצים בחוצות זיכרון יעקב. במושבה נתקיים שבתון אותו היום והתושבים חילקו משלוח מנות איש לרעהו מירקות גינותיהם. נטיעת עצים ושתילים הפכה לחלק מרכזי של החג משעה שהסתדרות המורים אימצה את המנהג בשנת 1907 (שם).

בתל אביב שרק נוסדה, היה ט"ו בשבט לחג מרכזי המבטא התערות בקרקע. פרק 8.5.4.1 מוקדש לתיאור חגיגות ט"ו בשבט בעיר תל אביב.

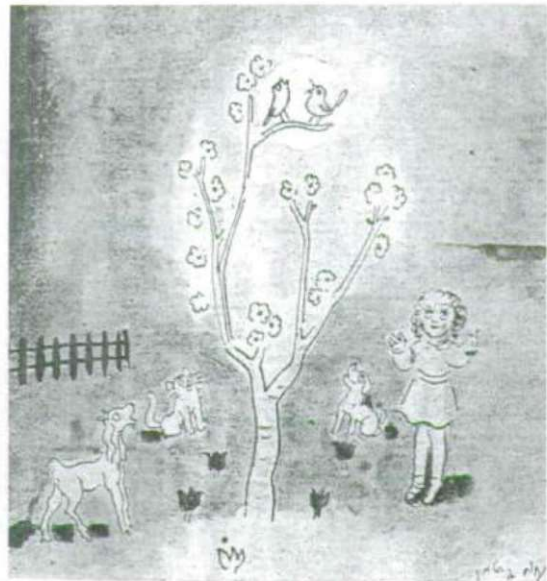
ט"ו בשבט זכה להתייחסות מיוחדת בספרות ובעיתונות הילדים. החל משנת 1912 הוא צוין ב"מקראות בן עמי", שהיה מספרי הלימוד הנפוצים באותה התקופה בארץ (שחר 1994). שירים וסיפורים מיוחדים לט"ו בשבט החלו להופיע מאותה התקופה ואילך והם הלכו והתגבשו למסכתות חג בהם נטלו חלק בעיקר ילדי בתי הספר. מעורבותה של הקרן הקיימת בטקסי הנטיעה העשירה את רפרטואר השירה והדקלום, אך גם הסיטה את הדגש מפעולת הנטיעה בה יכלו להשתתף רק מספר מוגבל של ילדים אל הטקס המילולי בה נטל חלק ציבור רחב (שחר שם). רפרטואר השירים, הסיפורים, המחזות והציטוטים מהמקרא כלל מספר תימות מרכזיות:

הקבלה בין האילנות ובין הילדים. הילדים היו לאילנות והאילנות לילדים. כותרת התמונה בעמוד זה הינה: "בשדות הקרן הקיימת עולים פרחים מיוחדים במינם..." ("בוסתנאי לנוער" אי' (40) (1935)

מאידך האנשת האילנות היתה תימה נפוצה בשירים ובסיפורים רבים. (בהפקד עץ, "דבר לילדים" בי' (19) 1937, מעשה בעץ אקליפטוס, שם חזון העצים "דבר לילדים" ד' (13) 1937).

הקבלה מוחלטת בין השנים מופיעה בסיפור התאומות.

"אילנה קטנה והשקדיה גדולה. אבל שתיהן בנות שש. אילנה נולדה בט"ו בשבט והשקדיה נולדה בט"ו בשבט. אבא שתל את השקדיה ביום הולדה של אילנה. אבא מביט באילנה ובשקדיה ואומר: שתי הבנות שלי, שתי התאומות שלי." (לאה גולדברג 1938)

איור 18: "התאומות" (לאה גולדברג 1938)
Fig 18: The Twins

הקבלה זו בין הילדים והאילנות אפשרה את העתקתן של תכונות אנושיות-"ילדיות" מהילדים אל האילנות ולדוגמא: שמחה, כאב, צער, גדילה והתפתחות. וכן העתקתן של תכונות "צמחיות"

מהאילנות אל הילדים ולדוגמא: גדילה, פריחה, השתרשות, כריתה-מות. ההקבלה יצרה אמפתיה הזדהות וסופו של התהליך ביצירת קרבה גדולה בין השנים.

-הקבלה בין העצים ובין העם: העץ כקרובן. מאורעות 1936 ועקירת העצים שלוותה אותם השפיעו על חגיגות ט"ו בשבט 1937. בטקס הנטיעות בקרית עבודה נישא "יזכור לאילנות", ובי"חזון העצים", מסכת בשלוש תמונות, מאת ש. שפאן תוארה כריתת העצים כטבח. בחוברת "דבר לילדים" תואר משפט האילנות ובו ניצבו בפני האל העצים אשר נגדעו בידי ישמעאל (לשון הכתוב). סופו של המשפט בהבטחת האל להצלת העצים:

כי כאשר בראתי את אלה,
ואתכם,
כה, נשבעתי, ארפא פצעיהם.
וציוויתי לשמש יומם, ולילה לטל,
ולגשם ולרוח,
ועניתי את האדמה-
והאדמה תענה אתכם,
והגזיע כל שרש גזוע, וכל גזע מסועף יעניף,
וכל ענף יוריק ועשה את פרו.
ומלאה ארצכם עצים מוריקים
כגלים הכחולים לים מכסים." (מלצר 1937)

בקטעים אלו מופיעים העצים כבני אדם. (בהוראות הבימוי ל"חזון העצים" נכתב על העצים: "ואחריהן קריאות כאב אנוש ויללה"). אך ההקבלה במקורות אלו היא בין העצים כגוף קולקטיבי ובין העם. פרעות 1936 איימו על היישוב על הציבור כולו, והבטחת הגאולה לעצים היתה בבחינת הבטחת גאולה לעם.

ט"ו בשבט כמבשר האביב. תימה זו מוצגת בשירים ובסיפורים המדגישים את ט"ו בשבט כחג הטבע, ראשית תחילתו של האביב.

לקראת אביב

מכל עץ ושתיל	הוא בא רענן,	כל ילד היום
הוא ניבט,	ירוק ותכל	עם אמו ואביו
תור האביב-	להאיר ולהדשיא	יענדו סרט חג
יום ט"ו בשבט.	עירום סלע וחול.	לקראת האביב

אברהם ברוידס "דבר לילדים" ד' (15) 1938

וגם אצל לוי קיפניס, העצים והאביב "דבר לילדים" ב' (19) 1937.

ט"ו בשבט היה לחגם של הגננים ובעתונות המקצועית זכה החג להתייחסות מיוחדת.

"לט"ו בשבט, לחג הנטיעה, ברכת הצלחה לכל הגננים הנוטעים בכל פינות הארץ- יהי רצון וזכה לראות את השתילים הרכים מעלים נוף ועוטפים את ישובינו בצלם הטוב ובשפע גווניהם" ("יעלון" (5-6) 1944).

ט"ו בשבט הווה הזדמנות לכותבים ב"עלון לגנן" וב"השדה לגן ולנוף" לחרוג ממתכונתו המקצועית, טכנית של העיתון ולשלב בין הפרקים המעשיים גם הרהורים ומחשבות על משמעותו של הגן המתחדש בא"י וקשריו עם מורשתה וטבעה של הארץ. כבר בלשון הברכה, ברכת יהי רצון שמקורה בתפילה, באה לידי ביטוי התייחסות מיוחדת זו. תימה זו הרואה בט"ו בשבט ביטוי לקשר בין עבר ועתיד זכתה לפיתוח ייחודי ע"י צ. הר זהב במאמר הפותח את גיליון ט"ו בשבט של שנת תשי"ו. במאמר הקביל הכותב את מחזור העונות של האילן למחזור חייה של האומה בעבר ובעתיד. מתוך התבוננות בבלבובם של האילנות בט"ו בשבט למד הר זהב על העתיד המזהיר הצפוי לאומה לאחר מוראות מלה"ע השניה.

"וברוך חג זה של הטבע, שתורה ודוגמא הוא לנו, והוא מראה לנו בעין, שדבריהם של הנביאים אמת, והבטחתם לנו מתחילה להתקיים ועתידה עוד להתקיים במלואה" (הר זהב 1946).

שנה לאחר מכן קשר ש. שלום בין השלמת נטיעת הארץ ובואו של המשיח.

בט"ו בשבט

מעיר אל עיר מכפר אל כפר	בחמישה עשר בשבט
נשא הוא קל כנפים,	בבוא אביב אלינו-
חוקר בגיא, בודק בהר,	יורד מלאך, פנקס ביד,
עובר ביעף את המדבר	רושם כל ציץ, כל עץ, כל בד,
ושב אל השמים.	וכל נטעי גנו.

וכשהפנקס יהיה מלא
עץ וציץ ושיח,
כשהמדבר יהפך שדה
וכל ארצנו גן רווה-
יופיע המשיח.

(ש. שלום 1947)

בשנת 1947, אירועי הקמת מדינת ישראל דחו את מקומו של הזרם הדתי מיסטי בהתייחסות לט"ו בשבט. חזון הגאולה הציונית זכה להתייחסות בתיאור הנדר שנדר נ. תרדיון למורהו שלא זכה לראות בהקמת המדינה. נטע נאמן קרא בלבו המחבר לבוהיניה שנטע באותו ט"ו בשבט בחצר הקיבוץ, זכר למורהו אייזיק נאמן. (תרדיון 1948)

6.3.2 חג הפרחים- חג השבועות

חג הפרחים נחוג לראשונה בא"י בירושלים ועיקרו הדגשת עולם הטבע ולצידו מכירת פרחים ואיסוף תרומות למען הנוקמים. בעוד שראשיתו של החג נעוצה היתה באירופה וכפי שמצטטת נ. אריה-ספיר

"חג חדש לגמרי, בלי מסורה, חג אירופאי טהור שהתאזרח בעולם הגדול והולך ונשנה משנה לשנה" (האור ג' בסיוון תרע"ב אצל אריה - ספיר 1997: 149).

הרי שברבות השנים נקשרה משמעותו של החג עם חג השבועות המקראי. לאחר שבירושלים לא נקלט החג, הוא התאזרח בתל אביב למשך שנים אחדות שלאחריהן הפך טקס הבאת הביכורים לטקס המרכזי בחגיגת השבועות. על חגיגות חג הפרחים בתל אביב ראה פרק 8.5.4.2.

מהות חג הפרחים על פי נ. אריה ספיר היתה בחיבור בין הטבע שהודגש על ידי השימוש בפרחים והפך הלאומי שביטוייו בסרטי הכחול-לבן אותם ענדו המשתתפים. בטקס אשר נערך בתרע"ד נוספה לחגיגת ההתרמות ההמונית גם תהלוכה ובה שיחזור של הבאת הביכורים למקדש. הבאת הביכורים הלכה ותפסה מקום מרכזי בחגיגות השנים הבאות כאשר לחגיגות בתל אביב הובאו יבולי כל הארץ. הקרן הקיימת פדתה יבולים אלו והטקס הדתי שנערך בעבר בירושלים ירד לתל אביב והפך חילוני. את מקומם של כהני המקדש, תפסו בנות העיר העוטות לבן שקיבלו לידיהם את הביכורים (אריה - ספיר 1997).

6.4 סיכום, התרבות העברית החדשה והגינה הוורנקולרית

השפה, הספרות והטקס היו מערכות תרבות שבהן הגינה הוורנקולרית התאזרחה ותפסה מקום.

- **השפה היתה הבסיס לשיח**, לחילופי מידע להיכרות עם צמחי הנוי ושימושיהם. היא גם שמשה אמצעי לכתיבה אודות הגינות הוורנקולריות והצמחים שבהם.
- **שפת הגינה כמטפורה להתפתחות השפה העברית**. אך יתר על כן, ההקבלה בין התפתחות השפה העברית ובין התהליכים הוגטיביים עברה כחוט השני בכתיבה אודות יצירת השפה העברית. ט"ו בשבט, כחג השפה העברית היה סמל לקשר. שפת הגינה היתה מטפורה לשפה העברית ומכאן חשיבותה.
- **שפת הגינה כמטפורה להתערות בארץ**. ברמה הלשונית למושגים הקשורים בתהליכים הוגטיביים היתה חשיבות גם מעבר ליצירת השפה. ההתערות בארץ נמשלה להתבססות הצמחיה, ומכאן למימוש המטפורה בעשייה היתה הדרך קצרה. שירה של רבקה אלפר שהופיע בקובץ המוקדש למסקי הפועלות מדגים תימה זו:

"מי יתנני עתה כגבעול ירקרק

המשלח בשחור שורשים,

ואוכל אף אני כמוהו לדבוק

ברגבים שחורים ושחומים."

(אלפר 1946)

לספרות הילדים ולספרות המבוגרים היה תפקיד שונה ביצירת תרבות הגינה העברית הוורנקולרית.

- **ספרות הילדים, שהיתה זידקטית במהותה, ראתה לה למטרה לעודד את החיבה לצמח ואת יצירת הגינות על ידי הילדים**. ע"י סיפור אגדות, סיפורים היסטוריים וסיפורים אישיים ביקשו הסופרים השונים לקרב את הילדים אל הטבע, אל הצומח ואל עשיית הגינות.

- **ספרות המבוגרים תרמה להרחבת השיח אודות הגינה.** רוב ספרות המבוגרים נכתבה מאוחר להקמת הגינות ומתוך ריחוק של מקום וזמן מאותן גינות קסומות. הגעגועים והנוסטלגיה הטבועים ביצירות אלו אמנם טשטשו את חשיבותם של הסיפורים כמקור אמין לתיאור הקמת הגינות, אך לא פגמו בהדגשת משמעויותיהן. אדרבא, ממרחק זכו המרכיבים המהותיים של הגינות להארה ולהטעמה ללא קשר למציאות האובייקטיבית. בכך תרמו יצירות אלו להרחבת השיח אודות הגינה הוורנקולרית ומשמעויותיה עבור בעלי הגינות ובני משפחותיהם.
- **הטקס כגילום המטפורה.** חגיגות ט"ו בשבט וחג הפרחים נועדו לחזק את המטפורה באמצעים חזותיים שונים כמו המסכת, ההצגה, התהלכה והפעילות הסמליות כמו זו של הנטיעה.

6.5 יצירת הקהילה המקצועית

יצירת התרבות העברית בא"י כרוכה היתה ביצירתם של ממסדים שקיומם איפשר את יצירת רפרטואר התרבות ואת הפצתו (שביט 1999: 1). לכאורה, תרבות ורנקולרית אינה זקוקה לממסדים שכאלו על מנת לפרוח. למעשה, נוכחותה של תרבות ממסדית - קנונית חשובה להתפתחותה של התרבות העממית. בהעדר רפרטואר תרבותי קנוני הרי שיחסי הגומלין בין התרבות הוורנקולרית והתרבות הקנונית אף סבוכים יותר. חלקו הראשון של הפרק עוסק אם כן בבניית הממסד שאומנות הגן וטיפוחו היו במרכזו. ממסד זה נבחן דרך יצירת הקהילה המקצועית, התארגנותה ועיקרי השיח בהם עסקה. לסיכום נבחנת מקומה של תרבות הגינה הוורנקולרית ביחס לתרבות קנונית זו.

גננים ומתכנני גנים פעלו בארץ החל מראשית ההתיישבות הציונית ואף עוד קודם לכן אך לכלל גיבוש קהילה מקצועית לא הגיעו עד למחצית שנות העשרים. תיאורי התקדימים בהם פגשו המתיישבים בארץ ואשר יפורטו בפרק הבא מעידים על פעילותם של גננים ואף מתכנני גנים במוסדות הדת הנוצריים, במושבות הטמפלרים, באחוזות הבהאים ובחצרות בעלי הממון המוסלמים בערים יפו, חיפה וירושלים. גם סביב ההתיישבות היהודית התרחשה פעילות גננית. במושבות הברון הועסקו גננים צרפתיים שהדריכו את המתיישבים בחקלאות, טיפוח גינות נוי בחצרותיהם והשפיעו על הקמת גינות על ידי שאר המתיישבים. בבית הספר מקווה ישראל שהוקם בשנת 1870 על מנת להכשיר את היהודים לעבודה חקלאית, נמנו ארבעה מתוך אחד עשר תלמידי המחזור הראשון על הלומדים גננות. גננות באותם הימים כללה לא רק גננות נוי אלא גם הוראת המקצועות החקלאיים בכלל.

הניסיון הראשון להתארגנות מקצועית של גננים נעשה בירושלים, עם הקמתה של אגודת חובבים לגננות בשנות העשרים. על חברי האגודה נמנו בעיקר פקידים בריטיים ובין פעולות הארגון ניתן למנות תערוכות של פרחים וירקות פעמים מספר בשנה וכן תחרות שנתית של גינות נוי ליד בתי מגורים (וסטר 1992: 249-250).

דחיפה משמעותית ביותר ליצירתה של הקהילה המקומית היתה עלייתם ארצה של בוגרי בית הספר העברי לגננות אשר באהלס-גרמניה (Israelitische Gartenbauschule Ahlem). בית הספר שנוסד בשנת 1893 במטרה לחנך בני נוער יהודים לעבודות הגננות, הכשיר עד 1932 יותר מ-400 נערים (Enis 1998). בוגריו הראשונים וביניהם יחיאל סגל, שלמה וינברג-אורן וחיים לטה עלו ארצה מיד לאחר מלח"ע הראשונה. תרומתם של השלשה היתה מכרעת. יחיאל סגל (1886-1962) עבד

בראשית שנות העשרים בעיריית תל אביב ובמסגרת תפקידו עסק בנטיעות בעיר וכן בתכנון גינות לבתים פרטיים כמו בית ביאליק ובית אוסישקין (ראה פרק 9.2). שלמה וינברג-אורן (1891-1955) עסק עם עלייתו ארצה בעיקר בהוראה, בתחילה במקווה ישראל ולאחר מכן בנהלל. בראשית שנות השלושים חזר וינברג-אורן לתל אביב הקים משרד תכנון ופעל להקמת בית ספר לגנות דוגמת בית הספר באהלם. מבין עבודותיו הרבות נשמרו מעט וביניהן גן ביתו של ד"ר חיים ויצמן ברחובות. מורשתו של וינברג-אורן נשמרה בלמעלה ממאה תכניות לגנים קיבוציים ועירוניים ובכתביו המרובים שהתפרסמו בעיתונות המקצועית של אותם הימים *"הטבע והארץ"*, *"השדה"*, *"עלון לגן"* ו*"השדה לגן ולנוף"*. חיים לטה (1905-1988) עסק בשנותיו הראשונות בישראל בהקמת גנים באזור טבריה ובאקלום של צמחי נוי ושל עצים טוב-טרופיים שונים. פרסם למעלה מ-500 מאמרים בספרות המקצועית.

לבד מ-17 מבוגרי אהלם שעבדו בגנות בשנת 1928, עלו ארצה בשנות העשרים והשלושים גם בוגרים של בתי ספר אירופיים מקצועיים נוספים כמו יצחק קוטנר שלמד בשוויץ, אלפרד וייס ומאיר ויקטור שלמדו בברלין, ויחיאל פלדי שלמד בבלגיה. בתום שנת 1933 נוסד בתל אביב ארגון הגננים בתל אביב והסביבה. הארגון שם לו למטרה לחזק את הצד המקצועי של עבודות הגנות, להסדיר את השאלות הטכניות – כלכליות – מקצועיות של הגנות וכן להפיץ את החיבה לצומח בין שדרות העם הרחבות ובין הנוער. את כל אלו שאף הארגון להשיג באמצעות ספריה מקצועית, הרצאות ודיונים, תערוכות ושעורי ערב. הארגון מנה כמה עשרות חברים ובראשם יחיאל סגל, שלמה וינברג-אורן, מאיר ויקטור ואחרים. ברבות הימים הצטרפו אל הארגון גם שתלנים והארגון שנה שמו לאגודת הגננים והשתלנים בתל אביב והסביבה. בפועל, עסק הארגון בעיקר בבעיות עבודה ושכר ולא התקיים לאורך זמן (בן ערב 1981: 36). חלף עוד כעשור שבמהלכו הלכה והתבססה גנות הנוי בהתיישבות העובדת. היקף העבודה בה, והמערכת הארגונית שתמכה בה הביאו להקמת הארגון המקצועי הראשון שאיחד את הקהילה המקצועית.

במרץ 1943 נערך הכינוס הראשון של ארגון הגננים בהתיישבות העובדת במקווה ישראל בהשתתפות 100 חברים: 80 מהם אנשי משקים ו-20 מהעיר ומהמושבות. על אף ימי המלחמה והשפל הכלכלי בארץ, היתה היענותם של הגננים והמתכננים מרשימה ביותר. מטרת הארגון כפי שהוצגו בקול הקורא לגנני ההתיישבות העובדת היו צנועות:

"ריכוז חומר על הנעשה במקצוע בכל משק (השטחים, השקעות, התכנית וכו')."

הקמת מדור ב"השדה" שירוכזו בו מאמרים וניסיון בשאלות הגנות לכל ענפיה, טיפול בספרות מקצועית והפצתה.

ארגון סמינר לימודי שיעסוק בבעיות היסוד של הגנות בעולם וניסיון הגנות בארץ."
(צעדים ראשונים, סיכום מתוך כנס הגננים במקווה ישראל 1943)

המטרות הצנועות תורגמו עד מהרה לפעילות נמרצת: נקבע תקנון לארגון המבוסס על התקנון הרגיל לארגונים המקצועיים שע"י הסתדרות הפועלים החקלאיים שבתוכו הוטמעו המטרות המיוחדות לארגון ונקבעו מוסדות הארגון הכוללים כינוס שנתי של כל החברים, מועצה, מזכירות, ועדת הדרכה, ומערכת ביטאון. כמו כן נקבעו מיסים שנתיים. ביוני 1943 הופיע לראשונה העלון

הראשון ובספטמבר נערכו הקורס הראשון וכן הסמינר שדן בתכנון הגן בהתיישבות העובדת. קשרים ראשונים נרקמו עם הגננים העירוניים, וביוני 1944 הוחלט על הקמת סקציה לגננים בעיר ובמושבה.

6.5.1 ספרות מקצועית

אחד מצעדיו הראשונים של ארגון הגננים היה הוצאה לאור של עלון אשר נועד למלא את החסר העצום בידע מקצועי הן בקרב בעלי המקצוע והן בקרב הקהל הרחב. ספרות בעברית בנושאי גנות כמעט ולא התפרסמה בארץ עד לשנות הארבעים. מתכננים וגננים שעלו ארצה הביאו עמם לא פעם את ספריותיהם האישיות, אך התאמתם של ספרים אלו למציאות הארץ-ישראלית היתה מצומצמת ביותר. עד להוצאתו לאור של העלון לגן במחצית 1943 יצאו לאור בעברית פרסומים ספורים אשר היה בהם כדי להעשיר את הידע בנושא הגנות.

"על הצומח של ארץ ישראל" מאת פרופ' אלכסנדר איג יצא לאור בשנת 1927 ע"י ההסתדרות הציונית, המכון לחקלאות ולמדע הטבע, תחנת הניסיונות החקלאית. בספר, סקירה של צמחיית הארץ לפי טיפוסים אקולוגיים. תחת הכותרת "צמחי התרבות" תיאר איד את התבואות וגידולי השדה, עצי הסרק כמו האקליפטוסים, אורן ירושלים, הברוש והאזדרכת וכן תיאור הירקות הגדלים בארץ (איג 1927).

"הגינה העירונית" מאת א. פלדמן עורך הירחון *'הטבע והארץ'*, יצא לאור בשנת 1929. מטרת הספרון לפי עדות המחבר, היתה בעיקרה לעזור לאדם העירוני לסדר את גינתו. בשפה בהירה, ללא כל יומרה מדעית, הציג המחבר את תוצאות ניסיונו בן ה-15 שנים כמורה לעבודת הגינה בבית המדרש למורות ולגנות. הספר הכיל את הרציונל להקמת גינה עירונית, תאור התנאים להצלחת הגינה, הוראות לגידול ירקות חורף וקיץ וכן הוראות לגידול פרחים ועצי נוי (פלדמן 1929).

"השדה" כתב העת לענייני חקלאות החל להתפרסם בשנת 1920. בין מדוריו השונים התפרסמו מדי פעם ולא באופן סדיר מאמרים שונים בנושאי גנות: עיקר המאמרים הוקדשו לגינת הירק ואילו מיעוטם לגינת הנוי. לדוגמא: ד. זיידנברג דווח על תערוכת הפרחים באנגליה *'השדה'* י"ט 1938: 82, (ש. וינברג כתב אודות תערוכת החברה העברית לגנות *'השדה'* י"ט 1938: 539-540). ש. ד. יפה התפעל מתערוכת הגינות והתוצרת של ויצ"ו *'השדה'* ח' 1928: 379-380. בשנת 1944 נטלה על עצמה מערכת *"השדה"* את הוצאתו לאור של ביטאון ארגון הגננים *"השדה לגן ולנוי"*. במקביל המשיכו להתפרסם בירחון *"השדה"* מאמרים שונים בנושא גינת הנוי.

"הטבע והארץ" בעריכת א. פלדמן היה כתב עת לנושא מדעי הטבע בכלל ולחקירת טבע הארץ והגיאוגרפיה שלה בפרט. ראשית פרסומו של הירחון היתה בשנת 1932. מאמרים שונים בכתב בעת הוקדשו לדיון בנושאי גנות. לדוגמא: דווח על תערוכות פרחים *'הטבע והארץ'* ה' 1938: 349, *"הטבע והארץ"* ו' 1940: 198, דווח אודות התחרות לתכנון גן מאיר והויכוח שבעקבותיה (הלוי, *"הטבע והארץ"* ב' 1933-1934: 105-110, וינברג, שם: 238, 1936: 13, 292, 370), וכן תיאורי צמחים שונים, פעילות של משתלות ועוד.

"אוצר הצמחים" בעריכת ב. צ'יזיק החל להופיע בשנת 1938. האנציקלופדיה, "מכלל ליגבות ולגונות" כהגדרת המחבר נועדה לחקלאי, לגנן, לתלמיד, למורה ולכל חובבי הטבע. במתכונת של חוברות המסודרות לפי סדר האלף בית התכוון צ'יזיק לתאר את ה"מצמחה" (לשון הכתוב-flora)

איור 19: אוצר הצמחים בעריכת ב. צ'יזיק
Fig 19: Plants Treasure by Tzizik

של ארץ ישראל ושל הגידולים בעלי החשיבות לכלכלת הארץ. החוברות שרכזו ידע אנציקלופדי ממקורות רבים זכו להערכה מקצועית רבה, ועם הוצאת החוברת השנייה זכה צ'יזיק בפרס ביאליק מטעם עיריית תל אביב לשנת 1938. עד ליולי 1948 הוצאו 34 חוברות במסגרת האנציקלופדיה ולצדן חוברות נושאיות מיוחדות כמו אלו שתארו את ירקות הגינה או לחילופין את אלוני א"י וסביבותיה (צ'יזיק 1965: 60) תרומתן של חוברות אלו לא היתה ישירה ליצירת תרבות הגן בארץ ישראל, אלא עקיפה בלבד.

בידיעון שהפיצה עיריית תל אביב הופיע החל ממצצית שנות העשרים מדור קבוע שענינו הוראות לטיפול חודשי בגינת הנוי וגינת הירק.

משתלות שונות הוציאו לאור פרסומים שכללו את שמות מיני הצמחים למכירה וכן מידע נוסף. משתלת הגן הבוטני במקווה ישראל הוציאה לאור בשנת 1925 רשימה מפורטת של כ-85 מיני עצים, שיחים, דקלים ופרחי נוי לנטיעה. משתלת עין חרוד פרסמה החל משנות העשרים קטלוגים מפורטים. הקטלוג משנת 1940 כלל חלק מעשי וחלק עיוני ובו סקירה של תחומים רבים וביניהם גפנים, עצי פרי נשירים, עצי הדר, עצי פרי סוב-טרופיים, עצי יער, צמחי נוי, ורדים, פרחים, צמחי בית, קקטוסים ודקלים. הקטלוג זכה להערכה רבה בעיתונות התקופה "ההשדה" כי (1940: 266-267).

"מגדיר לצמחי ארץ ישראל" מאת א. איג, מ. זהרי ונ. פינברון יצא לאור בשנת 1931 בהוצאת החברה להוצאת ספרים שעל יד האוניברסיטה העברית (איג, זהרי ופינברון 1931). הספר היה המגדיר הראשון של צמחי ארץ ישראל אשר נכתב בעברית והוקדש בלעדית לארץ ישראל.

"מבוא לגיאובוטניקה בא"י" מאת ד"ר זהרי יצא לאור בשנת 1944. הספר שענינו הקשר בין הצמחייה ובין אזוריה השונים של הארץ, דן בנושאי הבוטניקה, האקלים הקרקע וצמחי התרבות העיקריים הנפוצים בארץ. "העלון לגנן" המליץ בחום על ספר זה בעבור העוסקים בגננות (לרמן 1944: 8).

מעיון בתכנם של מקורות אלו ניתן לומר כי רק חלק מזערי מהם עסק במישרין בגננות הנוי ובעיצוב גנים (פרקים בספרו של פלדמן, מאמרים בחוברות "השדה"). רב החומר שנכתב עסק בתיאור צמחייתה של ארץ ישראל כאשר התיאור כלל גם את צמחית הבר וגם את צמחית התרבות ללא הבחנה בין גידולים חקלאיים ובין גידולים לנוי. (הכללה זו באה לידי ביטוי גם בדיון אודות התפתחות השפה העברית העוסקת בצמחייה ואשר לא הבחינה בתחילה בין צמחית הבר וצמחית

התרבות). מגמה זו של כתיבה אודות צומח א"י כללה ענף שלם של כתיבה שעניינה תיאור צמחית הארץ והקשריה לספרות היהודית כמו לדוגמה ספריהם של עמנואל לב ואהרון אהרונסון, פרסומיהם של איג, הראובני ואחרים, וכן מחקרים אודות א"י שיצאו לאור בשפות שונות ע"י חוקרים כדוגמת (1884) Tristram, (1932-3) Dinsmore ואחרים.

ביוני 1943 הופיע לראשונה עלון מס' 1 בהוצאת ארגון הגננים. ההתחלה היתה צנועה, ללא שם, שוכפל העלון במכונת סטנסיל וחולק פעם בחודש בין חברי הארגון. במאי 1944 כונה העלון בשם "עלים לגן" ואילו החל מהחברת שלאחר מכן, אומץ השם "עלון לגן". מטרתו הראשונה של העלון היו מצומצמות: לצור "מגע חי" בין החברים בעבודתם, להדריך בעבודות הגן ולשמש צינור קשר בין חברי הארגון.

איור 20: "עלון לגן"
Fig 20: The "Bulletin for the Gardener"

מערכת "השדה" שהוציאה לאור חוברות שונות בנושא חקלאות, הסכימה להוציא לאור את העלון כדו ירחון החל מיוני 1944 תחת הכותרת "השדה לגן ולנוי". החידוש הביא בעיקר להגדלת תפוצת העלון בקרב מנויי "השדה" שנושא הגיון לאו דווקא היה קרוב ללבם קודם לכן. העלוניס שמרו על מתכונת אחידה על פי רוב כשהכתבות בהם התחלקו בין הנושאים הבאים:

-פרקטיקה: פירוט העבודות הסדירות בגן לפי חודשים, אגרוטכנולוגיה ומיכון, הנחיות לבניית אלמנטים בגן, מזיקים ומחלות, שאלות ותשובות.

-תכנון ובקורת: תכנון, דווח מגנים, צמחייה מקומית ומיובאת.

-נושאים כלליים: דווח מפעולות הארגון, שתלנות ובוטניקה, ושונות.

במקביל לפרסום העלוניס פעל ארגון הגננים לריכוז הידע בנושאי גנות כך שיעמוד לרשות החברים. ביולי 1944 יצאה לאור "ביבליוגרפיה לגנות, צמחי נוי וייעור" המבוססת על כרטיסיית בית גורדון שבעמק הירדן. הביבליוגרפיה הכילה למעלה מ-300 ערכים המחולקים לצמחי נוי, אמנות הגן ועצי יער ויערנות. כן נתבקשו חברי הארגון להעביר למזכירות רשימות של ספרים מומלצים בלועזית ו"השדה לגן ולנוי" א' 1944: 33). בישיבת מזכירות הארגון שנערכה באוגוסט 43 הוחלט על הקמת ספריה ע"י הארגון ואף הוקדש לכך תקציב. ראשון, העמיד י. קוטנר את ספרייתו לרשות הארגון ("עלון" (3) 1943).

הספרייה המרכזית שליד המרכז החקלאי עמדה לרשות חברי הארגון ורכשה ספרים באנגלית וברוסית והתכוונה לאפשר לחברי הארגון להשאיל ספרים אלו וכן כתבי עת ו"עלים לגן" (7) 1944).

6.5.2 הקהילה המקצועית ויצירת תרבות הגינה הוורנקולרית

עד קום המדינה התגבשה בארץ קהילה מקצועית של העוסקים במלאכת הגננות ועיצוב הגן. הקהילה היתה מבוססת על בעלי המקצוע בהתיישבות העובדת ועל עמיתיהם בהתיישבות העירונית ומנתה למעלה ממאה חברים חלקם גננים, חלקם גננים אדריכלים, וחלקם בעלי מקצוע חסרי הכשרה פורמלית. הקהילה היתה מאורגנת תחת המטריה הרחבה של הסתדרות הפועלים החקלאיים, והנהיגה מערכת מאורגנת של השתלמויות, סיורים, ופרסומים. הקהילה נהלה דיאלוג עם קהילות בעלות עניין משותף כמו מוסדות מחקר חקלאיים ובוטניים, עיריות ומוסדות ציבור ודחפה להעלאת הנושאים שבתחום פעילותה כמו מתן שמות עבריים לצמחית הבר והתרבות של הארץ. הקהילה תרמה ליצירתה של התרבות הקונונית שמרכזה הגן בא"י, אך בה בעת גם להתפתחותה של התרבות הוורנקולרית שקיימה עמה מערכת של יחסי גומלין.

- **פעילות הקהילה המקצועית התפשטה מההתיישבות העובדת להתיישבות העירונית וממנה אל הגננים החובבים.** לפעילות במסגרת הארגון היו השלכות גם על הגננים החובבים. ידע שנצבר תחילה בקרב חברי הקהילה המקצועית, הפך לנחלת הציבור. מיני צמחים שיובאו ארצה ואוקלמו במשתלות שונות הפכו לנפוצים בין גננים חובבים.
- **הקמת גינות על ידי הגננים המקצועיים השפיעה על גינות סמוכות שטופלו על ידי החובבים בלבד.** גינת ביאליק לדוגמה שהאדריכל-גן יחיאל סגל היה מעורב בהקמתה זכתה בשל בעליה לחשיפה ציבורית גדולה. היא פורסמה בגלויות ומאות פקדו אותה מדי חודש וללא ספק שהושפעו ממראה עיניהם.
- **דיונים שהתקיימו בקרב הקהילה הדהדו בציבור והביאו להתפשטות השיח.** דוגמה לכך ניתן לראות בתחרות הפומבית לתכנון גן מאיר שהתקיימה בראשית שנות השלושים ושהשתתפו בה אישים מקרב הקהילה המקצועית וגם מחוצה לה. תוצאות התחרות עוררו דיון סוער בקרב הקהילה המקצועית, דיון שהתפשט מעל דפי עיתונות התקופה גם בקרב הציבור הרחב (לדיון בתכנון לגן מאיר ראה פרק 8.3).
- **הקהילה המקצועית התייחסה במישרין לשאלות שהעסיקו את הגננים החובבים.** דוגמה לכך ניתן למצוא בויכוח שהתנהל בין האדריכלים - גננים וינברג וסגל אודות הגינה בשיכון העממי כפי שהתפרסם ב"השדה לגן ולנוף" ב' (4) 1947. ככלל תרמו ביטאוני ארגון הגננים ובעיקר מדורי השאלות בהם להתייחסות חברי הקהילה המקצועית לשאלות של הגננים החובבים. מעבר לעובדה שקהילה מקצועית פעילה עודדה את פעילותם של הגננים החובבים, לתכנון של הדיון בקרב הקהילה המקצועית היתה השפעה על התפתחות תרבות הגינה הוורנקולרית. הפרק הבא סוקר את תכנון של השיח המקצועי.

6.6 השיח המקצועי

על השיח המקצועי שהתפתח בארץ במחצית הראשונה של המאה העשרים ניתן ללמוד מתוך עיון בפרסומים השונים של ארגון הגננים, במאמרים שהתפרסמו בעיתונות התקופה אודות נושא הגינון ונושאים קרובים אליו וכן מתוך התבוננות בגינות ובתכניות לגינות שהוצעו ע"י אדריכלים - גננים ואחרים. עיקריו של השיח נסובו סביב הסוגיות הבאות:

-הגן בארץ ישראל: גן עברי או גן מערבי.

-הגן בארץ ישראל: אומנות או אומנות.

-על מעמדו של הגן.

-עיקריה של בקורת הגן.

סוגיות אלו היו כרוכות זו בזו ותוכניהם לעיתים חופפים. הסוגיות אף הובילו לדיונים בסוגיות נוספות כמו השימוש בצמחייה מקומית לעומת צמחייה מיובאת, הסגנון הפורמלי לעומת הסגנון הטבעי. פרק זה יעמוד על התכנים העיקריים של כל אחת מהסוגיות תוך הדגשת השפעת השיח המקצועי על הגינה הוורנקולרית בסיכום.

6.6.1 הגן בארץ ישראל: גן עברי או גן מערבי.

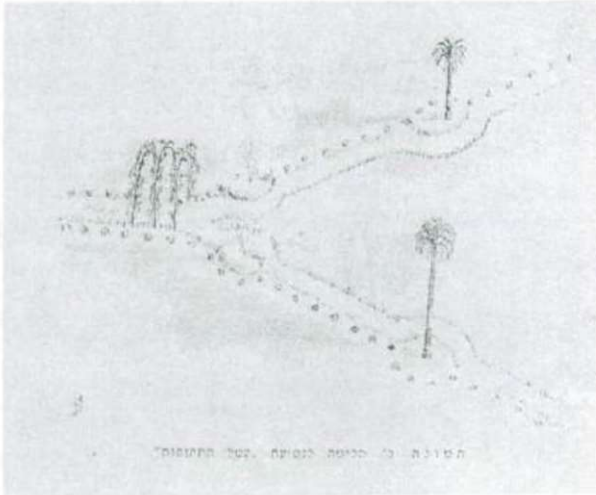
הויכוח אודות אופיו הרצוי של הגן בארץ ישראל היה למרות חשיבותו הרבה ויכוח סמוי שלא התבלט מעל דפי העיתונות המקצועית. את שתי הגישות העיקריות לגן בארץ ישראל ניתן להגדיר כגן עברי ולעומתו גן מערבי.

האדריכל - גן ש. וינברג-אורן, ה"אקדמי" מבין הכותבים בעיתונות המקצועית, טען בהקשר לסגנונו של הגן הקיבוצי, כי רעיון ואידיאולוגיה אינם מספקים להצמחת סגנון חדש, ויש להישען על מסורות מערביות ועל הרפרטואר הקיים של הגן המערבי, הפרטי והציבורי ולהתאים את המקובל לצורכי המציאות של החברה. ("השדה לגן ולנוף" א' (1) 1945). באופן הברור ביותר הביע וינברג-אורן את עמדתו בהרצאה בכנס היסוד של ארגון הגננים בשנת 1943:

"אין צורך לצור את הגן הא"י על יסוד גישה "לאומית" מצומצמת, כלומר לחלום על גן שיהא בנוי רק על "שבעת המינים". הגיע זמן להשתחרר ממושגים אלה המצמצמים את אפשרות ההתקדמות בשטח אומנות הגן" (כנס היסוד של ארגון הגננים 1943).

לעומתו הציעו כותבים אחרים רפרטואר חליפי המבטא את הרוח היהודית ואת רוח המקום הארץ ישראלי. הבולט מבין התומכים בגן העברי היה הצייר אהרון הלוי אשר זכה בראשית שנות ה-30 בפרס הראשון לתכנון גן מאיר, הגן הציבורי המרכזי בתל אביב. להשקפתו, "הגן הציבורי הראשון בעיר העברית הראשונה" (כניסוחו) צריך לשקף את האוצר הבוטני של ארץ ישראל (לשון הכתוב) אך לא בדוגמת גן בוטני מדעי אלא פינת נוי שקטה ומגוונת של טבע מקומי. הלוי בקש להציג את הטבע המקומי על ידי חלוקת הגן לתאי שטח קטנים המייצגים נופים טבעיים ומלאכותיים מנופיה של ארץ ישראל, ובהם צמחייה, סלעים ואבנים מכל קצות הארץ. הגן נועד לשמש כמעבדה בטבע לתלמידים ולמורים לצד שימושו כשטח פנאי לתושבי העיר. לא הצמח הבודד וכן לא האפקט האומנותי עמדו לנגד עיניו של הלוי בעת תכנון הגן, הוא היה מעוניין בתמונת הנוף הרומנטית והאידיאלית שמקורותיה בתרבות העברית הקדומה. ב. צ'יז'יק, הציב כנגד המודל המערבי את המודל

העברי שעיקריו גן העדן, הגינה והביתן כשלשה טיפוסים של גנים שהופיעו בשירה העברית העתיקה וכן בגננות העכשוויות. שלשת המודלים הללו הביאו אותו לקביעת רפרטואר מיני הצמחים במקווי המים לסוגיהם "עלון" (12) 1941).

ציז'יק אף הציע אלמנט גנני ייחודי שמקורו ב"שער החרסית" שהיה בבית המקדש ותפקידו לשמש כשער לתקופות דרכו תזרח השמש בין דצמבר ליוני "ההשדה לגן ולנוף" אי (3) 1946). השקפה דומה הביאה אותו לזהות סמלים יהודיים בגן ולהציע דרכים לשילובם בתכנון.

איור 21: שער החרסית (צי'ז'יק 1946)
Fig 21: A temple gate by Tzizik

גישה המגשרת בין תרבויות ומחלצת את הייחודי לתרבות העברית המקומית הציג י. קוטנר במאמר שראשיתו סקירה היסטורית של אופן הצבת פסלים בגן המערבי, וסופו בהצעה לשלב פיסול של אומנים מקומיים בתכנון הגן וכן לראות במוזאיקה ובהצבת כדים בגן שני היבטים מקומיים ייחודיים לארץ ישראל ("השדה לגן ולנוף" אי (5) 1946).

- הצמחייה הטבעית - מקומית מול הצמחייה המיובאת בשימוש בגן הנוי.

אחד ההיבטים המרכזיים בדיון אודות אופיו של הגן בארץ ישראל היה הדיון אודות מקורה של הצמחייה בגן. בעוד שמצדדי הגן העברי ראו בצמחייה המקומית את הבסיס לצמחית הגן המקומי, חסידי הגן המערבי ראו בצמחייה המיובאת את השלד. הויכוח אודות הצמחייה בגן נבע מטעמים פרקטיים ואידיאולוגיים כאחד. הקושי לתרבת את מיני הבר של הארץ ולעשות בהם שימוש גנני אינטנסיבי הכתיב את הפניה אל צמחית התרבות של הארצות הסמוכות. אך השיקולים הפרקטיים היו מלווים גם בשיקולים נוספים. הגן המערבי המועדף ע"י וינברג אורן ואחרים בקרב ארגון הגננים היה מעצם הגדרתו גן בעל צמחייה מערבית (וינברג-אורן 1943). לעומתם, מצדדי הגן העברי ראו בצמחייה המקומית את הביטוי המרכזי של המקומיות הארץ ישראלית. בכך נסמכו על השקפות שרווחו באותה העת באירופה ואשר קשרו בין הגן הטבעי ובין הגן הראוי לגרמניה או לאנגליה (ראה משנתו של וילי לנגה כפי המוצגת בפרק 2.3.2, או טיעונו של רובינסון האנגלי לטובת המינים המקומיים ואלו הראויים לביות ע"י האנגלים).

ארגון הגננים במשקי העובדים ראה בקיום קשרים עם ארצות חוץ ואקלום צמחים חדשים בגן הנוי את אחת ממטרותיו הראשונות (סעיף 6 בתקנון). טיפוח המינים המקומיים נעשה במובלע בסעיף שלאחר מכן שקרא ל"דאגה לשמירת שרידי הגננות והיער בארץ בתוך תכנית הנטיעה וע"י שיתוף עם המוסדות המתאימים" (שם). ואכן, מעט מאוד נאמר ונעשה במסגרת ה"עלון לגנן" "ההשדה לגן ולנוף" לטובתה של הצמחייה המקומית. (מתוך שלושה עשר מאמרים שעסקו בנושא הצמחייה ב"עלון לגנן" תשעה עסקו בצמחייה מיובאת ורק ארבעה בצמחייה המקומית. בחוברות

"השדה לגן ולגן" היחס היה אף מובהק יותר: עשרים ושמונה מאמרים דנו בצמחייה מיובאת כנגד חמישה מאמרים שנושאים הצמחייה המקומית). הצמחייה המקומית לדידם של מרבית הכותבים בעיתונים הללו היתה בגדר תוספת לשלד הגן ה"מיובא". אורן-וינברג הציג את כליל החורש עם הקידה השעירה, מורן החורש והרותם ומתחתיהם צמחי בצל ופקעת כפינת-חמד מקורית ארץ ישראלית "עלון לגן" (7) (1944) גם י. גולניצקי הציג סכמה לפינת צמחי בר בגן הנוי "השדה לגן ולגן" בי (4) (1947). מאמרים כגון הרקפת בגן "עלון לגן" (8) (1944) וכן פרחים אזרחי הארץ "עלון לגן" (9) (1944) מחזקים מגמה זו של התייחסות לצמחית הארץ בגדר של צמחייה אקזוטית הראויה לפינה ייחודית בגן אך לא כצמחייה המרכזית בו. כנגד תפיסה זו יצא כבר בכנס היסוד לארגון צ. מילר שקרא להשתמש בעצי הארץ בעת קביעת העץ הדומיננטי בגן הנוי ולא לאמץ עצים מיובאים (מילר 1943). גם א. ויס שיצא כנגד מבחר הצמחים המוצע ע"י המשתלות השונות קרא לשימוש בצמחית הארץ והארצות הסמוכות היוצרות חברת צמחים כבסיס להעשרת מגוון המינים במשתלות "השדה לגן ולגן" א' (4) (1946). גישתו אשר הציגה את המינים "האזרחיים" (לשון המאמר) בהקשר של חברת הצמחים, הביאה גם את וינברג-אורן לתמוך בגישה ואף לפרט את המינים המבטיחים (שם). את השקפתו על הגן המקומי וצמחייתו פרש ויס בספר שכתב אך לא הוצא לאור (אניס בע"פ).

את התומכים הנלהבים ביותר בשימוש בצמחייה המקומית בגן העברי ניתן למצוא בין המתכננים שלא היו מקרב הקהילה המקצועית: א. הלוי שהיה צייר וזכה בתחרות לתכנון גן מאיר (ראה פרק 8.8.3) ואפרים וחנה הראובני שהיו חוקרים בוטניים והציגו תכניות לגן צמחי המקרא ורז"ל (ראה פרק-8.8.4.2). הללו בססו את תכניותיהם על מינים מקומיים כמו התמר, הזית, האשל, הרימון ואחרים, וכן טרחו לנסות ולזהות בצמחית הארץ מינים שהוזכרו במקרא ובספרות רז"ל אותם ניסו לשלב בגן. לעובדה שלא השתייכו לקהילה המקצועית, ושיקולים אומנותיים ואסתטיים לא עמדו לנגד עיניהם כשיקולים מרכזיים, היתה השפעה מכרעת על תכניותיהם.

6.6.2 הגן בארץ ישראל: אומנות או אומנות?

האם יצירת הגן בארץ ישראל היתה בבחינת יצירת אומנות או אומנות, ספיח לפעילות חקלאית? שאלה זו חשובה במיוחד בהקשר לגינות הוורנקולריות שהתפתחו בארץ, אך גם בהקשר של התפתחות הגנות הממוסדת. עיון בעיתונות המקצועית שפרסם ארגון הגנים כמו גם בהתייחסויות שונות לנושא בכתבי עת אחרים, מגלה כי דווקא בעלי ההכשרה המקצועית והאומנותית מקרב חברי הקהילה המקצועית לא ראו ביצירת הגנים בתקופתם (עד ראשית שנות הארבעים) מעשה אומנות. ש. וינברג טען עם הוצאתו לאור של "העלון לגן" (3) (1943), שיש לדחות את הדיון האומנותי עד לאחר שיסודות המקצוע יתבססו ובכך שם את הדגש על אומנות הגן ולא על אומנותו. י. סגל טען כי המקצוע נשלט בידי החקלאים השופטים בתחרויות תכנון (ראה מקרה גן מאיר), והקובעים את עתידן של התכניות לגנים בתל אביב (גינת נחלת בנימין). אך עמדה ביקורתית זו של שנים מבחירי הקהילה המקצועית היתה חריגה בשיח המקצועי. י. סגל אמנם דבק בעמדתו ונמנע ממעורבות בויוכחים פומביים אודות אומנות הגן אך ש. וינברג שהיה עורך "העלון לגן" ומהכותבים הבולטים בעיתון אותגר ע"י מאמרו של צ. מילר, שביקר את עמדת האדריכל קאופמן בדבר ה"פורמליזמוס הקר והדוקר בגן" "עלון" (2) (1943) ומאז הציב את הדיון באמנות הגן בא"י במרכז העיתון. עמדה זו הפכה להיות העמדה המרכזית של חברי הקהילה המקצועית למרות שגם קולות אחרים מצאו להם ביטוי מעל דפי העיתונות המקצועית ובמסגרות אחרות. שוורצמן לדוגמה ראה בהיבטים החברתיים

את הנושא המרכזי של הגן בארץ ישראל ("עלון לגנן" (10) (1944) והראובני את הנושא הלאומי (תכנית לגן הנביאים ורז"ל, ראה פרק 8.8.4.2).

6.6.2.1 ראשית הדיון אודות אומנות הגן בארץ ישראל

מתי החל הדיון המקומי אודות אומנות הגן קשה לקבוע בהעדר ספרות מתעדת. רוב החומר בכתובים, כפי שהעיד פרק 6.5.1 שדן בספרות המקצועית, סיפק בעיקר ידע טכני לטיפול גינת הירק בעיקר ולצידה גינת הנוי. על דמותן של הגינה הפרטית וזו הציבורית בתקופה שלפני הקמת ארגון הגננים ניתן ללמוד מהספר הגינה העירונית (פלדמן 1929) וכן מהדיון שהתעורר סביב הקמת גן מאיר בראשית שנות ה-30.

"רשם היופי (מגינת הפרחים) צריך שיתקבל מהפרחים והצמחים ולא רק מהערוגות"
(פלדמן 1929 : 75).

בדבריו אלו יצא א. פלדמן כנגד העמדה שראתה בסידור ערוגות בצורות מורכבות בעלות מבנה גיאומטרי או סמלי את עיקר התכנון. קווים פשוטים, רבגוניות בשימוש בצבעי צמחי הנוי, גוון בשימוש בצמחים רב שנתיים וחד שנתיים וכן אימוץ צמחים אשר כבר הוכיחו את עצמם כמתאימים לשימוש בארץ, אלו היו עקרונות השימוש בצמחייה על פי פלדמן. בספרו, תרגם פלדמן עקרונות אלו להנחיות טיפול בהירות לכל אחד מהצמחים השונים.

התחרות על תכנונו של גן מאיר, שהתקיימה בראשית שנות השלושים, היתה הראשונה מסוגה בארץ ועוררה ויכוח סוער בקרב הקהילה המקצועית. תכניתו של הצייר והחוקלאי הלוי אשר זכתה במקום הראשון בתחרות עוררה בקורת נוקבת מעל דפי עיתונות התקופה בשל ערכיה האומנותיים. שלמה וינברג-אורן שילח בהלוי את חיצי בקורתו מעל דפי "הטבע והארץ". בהציגו עצמו כד"ר, גן – אדריכל מדופלם, ולו ניסיון בן 25 שנה, תקף וינברג-אורן את תכניתו של הלוי מצד אומנות הגן ומצד התאמתה לשימושים המוצעים. הוא ראה בתכנית תמימות גמורה (לשון הכתוב) וחוסר הבנה של הטעם ורוח הזמן "הטבע והארץ" ה' (2) (1933). במאמר תגובה של הלוי והערות נוספות של וינברג-אורן התמקד הויכוח בשאלות שעניינן סמכות הטעם האומנותי בידי מי? מה ראוי להיות היחס בין הטבע והגן והאם ניתן ליצור רומנטיקה בשטח מצומצם כמו גן מאיר. שאלות אלו המשיכו לעמוד במרכז הדיון באומנות הגן גם כאשר נוסד ארגון הגננים מקץ עשור וביטאונו הווה במה להצגת עמדות, דיון וויכוח מפרים.

6.6.2.2 הדיון אודות אומנות הגן בשנות הארבעים. (עלון לגנן, השדה לגן ולנוף ועוד)

"הגננת הנה אמנות. היא אמנם אמנות שימושית, נראית יום ליום, לעין, אינה נחבאת בחדרי תערוכות ובאולמות תיאטרונים אבל יוצרת בתוך החלל הגדול של המרחב, הטבע לכל גווניו, את הרמונית הצורות, הגוונים והצלילים שכל אמנות משתמשת בהם ליצירותיה. האור, הצל, הצבע, הצורה, הנוף, התנועה, הבלבוב, הפריחה, והשלכת-הנש האלמנטים הנצחיים של אמנות הציור, הפיסול, השירה והריקוד" (צמח, "עלון" (5-6) (1944).

"סידור הצמחייה נעשה בהכרה על יסוד חוקי הציור ובדעת או בלי דעת על עקרונות המוסיקה השואפת להרמוניה ויוצרת וריאציות וריטמוס ולפעמים ביטוי של קונטרסט כמוסבר לעיל. בגן מטיפוס כזה ישנו הנושא העיקרי (הדומיננט) וישנם נושאים צדדיים.

כל צמח מהעץ ועד הפרח הנמוך והדשא המשתרע על פני השטח - צריך להיות מסודר על פי עקרונות אלו" (ש. וינברג, "עלון לגנן" (3) 1943).

ההכרה כי הגננות היא אמנות לוותה את תפיסתם של מרבית האדריכלים-גננים שפעלו בארץ, בעיקר אלו שרכשו את השכלתם באירופה (סגל, אורן-וינברג ולטה, בוגרי ביה"ס העברי לגננות באהלם, קוטנר שסיים ביי"ס לגננות בשוויץ ואחרים). הללו הדגישו את העקרונות האומנותיים בעיצוב גניהם ואף פתחו החל מחוב' 8 (1944) את כל אחת מחוברות "העלון לגנן" בדיון אודות היבט אומנותי אחר של הגן. אומנות הגן תפסה מקום חשוב גם ב"השדה לגן ולנוף" ממשיכו של העלון. בממוצע, הופיע מאמר אחד בנושא האומנות בכל אחת מהחברות. (חמישה עשר מאמרים בחמש עשרה חוברות של "העלון", לעומת ארבעה עשר מאמרים בחמש עשרה חוברות של "השדה לגן ולנוף"). נושא הדגל בתפיסת הגן כאמנות היה ש. וינברג-אורן שניהן כאחד מחמשת חברי מערכת הביטאון למן היווסדו. ככותבם ומתרגמם של רוב המאמרים בתחום, (שמונה מאמרים מתוך חמישה עשר בנושא ב"עלון לגנן" ושבעה מתוך ארבעה עשר מאמרים בנושא ב"השדה לגן ולנוף") פרש וינברג-אורן את משנתו הסדורה. העיקרון האומנותי המרכזי לגן העברי היה לדעתו ביצירת הצל. כאמון על החינוך האירופאי, הדגיש אורן-וינברג בכתביו את חשיבותו של הלימוד האקדמי כשלב מרכזי בחינוכו של האדריכל-גן ואת ההשענות על המסורת ועל המקובל בתחום "עלון לגנן" (8) 1944). העקרונות המרכזיים עליהם חזר היו חשיבות הדומיננט בתכנון הגן, יצירת רשם המרחב, טיפוח הגן הטבעי, וכן אספקטים אומנותיים בתכנון כמו הרמוניה, ריתמוס ושווי משקל. לחיזוק תוקף טענותיו נהג וינברג לתרגם מאמרים שונים שעסקו במישרין או בעקיפין בתמיכה בעמדותיו. לדוגמא, מאמרו של ו. לנגה בנושא הדומיננט בגן "עלים לגנן" (השם במקור) (7) 1944), מאמר מתורגם מאנגלית על האופי של הסגנון הטבעי בגן "השדה לגן ולנוף" א' (3) 1946), מאמר אודות הגן היפני "השדה לגן ולנוף" א' (6) 1946) וכן מאמר שענינו סידור פרחים באגרטל כמודל לעיצוב הגן "עלון לגנן" (15) 1945).

- הסגנון הפורמלי מול הסגנון הבלתי פורמלי או הטבעי

תפיסת הגן כמעשה אומנות הולידה שורה של דיונים מעל דפי העלונים כאשר המרכזי שבהם היה הדיון אודות הסגנון הראוי לגן בארץ ישראל: הסגנון הפורמלי לעומת הסגנון הטבעי. הויכוח לא היה מקומי בלבד אלא שיקף חלוקי דעות שהיו קיימים בעולם באותה התקופה. שני המודלים שעמדו במרכז הויכוח היו הגן הפורמלי ולעומתו הגן הטבעי כמייצגים שתי עמדות פילוסופיות מנוגדות. בחירת המודל לעיצוב גני הארץ היתה אם כן לא רק בחירה סגנונית אלא גם בחירה שנבעה מעמדות יסודיות שקשרו בין הגן לבין תפקידיו ומשמעותו עבור הישוב בארץ.

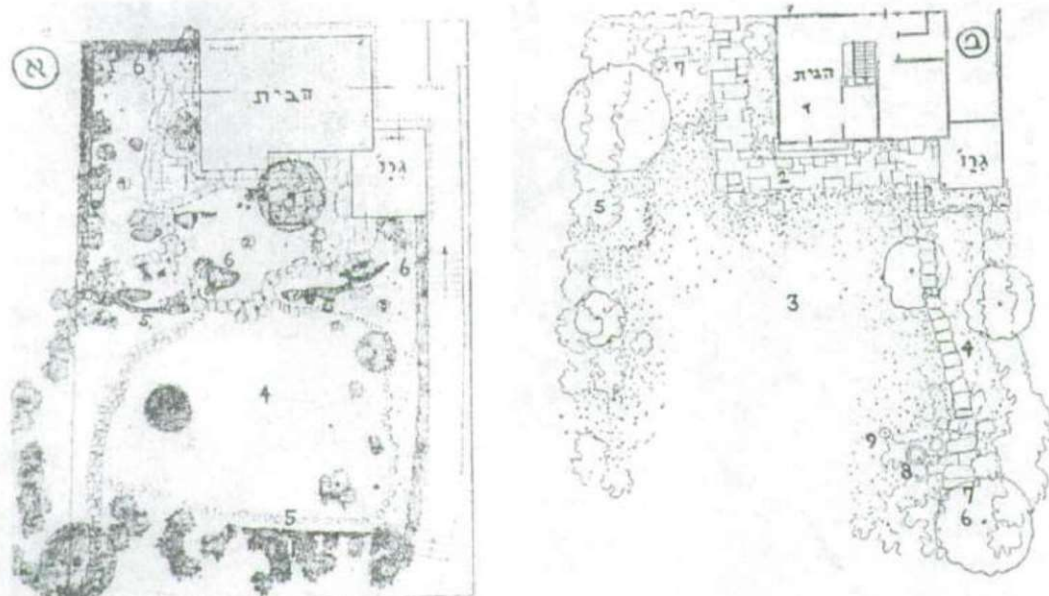
תמצית הויכוח הופיעה מאוחר, במאמר אותו עיבד מאנגלית ש. וינברג-אורן "השדה לגן ולנוף" א' (3) 1946). המאמר הציג את הגן הטבעי כאנטי-תזה לגן הפורמלי והגדיר את מרכיביו מתוך תיאור הגן הפורמלי.

רפרטואר הגן הטבעי	רפרטואר הגן הפורמלי
סגנון רומנטי, לב, אוסף של תמונות, בריאת הטבע שהאדם הוסיף עליה.	סגנון קלסי, שכל, תמונה בודדת, יצירת האדם המקפיא את הטבע.
קווים קשתיים, ציור הנוף הנוצר חשוב יותר מאשר השרטוט. ביטוי בחזון או בציור הנוף.	צורות גיאומטריות, קווים ישרים או קווים גיאומטריים, יחס מדויק בין גדלים וצורות שביטוי בתכנית.
אין סימטרייה אלא שווי משקל סמוי.	סימטרייה ושווי משקל בולטים לעין.
"צירים המפתחים ומרכזים את השטח פיתוח וריכוז טבעי".	שלד של ציר ראשי וממנו צירים משניים מצטלבים שמטרתם ליצור שטחים מובדלים.
חשיבות לצמחייה (המטרה) והתכנית משנית.	חשיבות לתכנית (המטרה) כאשר הצמחייה מחזקת אותה.
נטיעת פרחים באופן טבעי, אוסף של מינים שונים.	גדרות גזומות, נטיעת עצים ברווחים שווים, פרחים חד צבעיים, חד מיניים.
שטח תלול וגבנוני.	שטח ישר או שטחים אופקיים.
הדומם מוצג באופן טבעי, ברכת מים, פסלים מוצנעים.	הדומם מוצג באופן ארכיטקטוני כמו ברכת מים, מזרקה, שעון שמש.

מאמר מסכם זה שיקף יותר מכל את השינוי בעמדתו של וינברג כלפי סגנון הגן הקיבוצי ורצונו לאשש את עמדתו החדשה ע"י הסתמכות על מקורות אירופאיים. שורשיו של הויכוח נעוצים היו בראשית ההתיישבות בארץ כאשר השדרות הפורמליות כמו אלו במקווה ישראל, בעתלית ובישובים אחרים, הוו את האלמנט הנופי הדומיננטי בתכנון. השדרות, שאפיינו את מרבית תכניותיו של קאופמן לקיבוצים, הוו חלק בלתי נפרד מהסגנון הארכיטקטוני אותו אימצו הקיבוצים בשנות ה-20 וה-30. (אניס ובן ערב 1994 : 136). כנגד מגמה זו יצאו בראשית שנות הארבעים מתכננים שונים ובראשם ר. קאופמן בעצמו. הלה ראה בפורמליזם בגן הקיבוץ סתירה לרוח חיי הקיבוץ ולאידאולוגיה שלו. מאמרו שפורסם בביטאון "בשבילי התכניקה" (1942) עורר את קהילת מתכנני הגנים והגננים לתגובות שונות. צ. מילר טען כלפי קאופמן כי הגן הפורמלי הוא ביטוי של תרבות ואומנות להם ראויים תושבי הקיבוצים כמו תושבי הערים "יעלון לגן" (2) (1943). לעומתו, טען וינברג-אורן במאמר תמיכה נלהב בקאופמן, כי המגמה הטבעית היא זו המשקפת את אורח החיים המודרני הנשען על אומנויות הציור והמוסיקה "יעלון" (3) (1943). שלש שנים מאוחר יותר חידד וינברג את תמיכתו בגן הטבעי על ידי הבאת מאמר מעובד מגרמנית שענינו הגן היפני "השדה לגן ולגן" א' (6) (1946). י. קוטנר בחר לדון בסוגיה דרך הפרקטיקה של נטיעת השדרות. כסמל הבלתי מעורער של הסגנון הפורמלי, הציע קוטנר חלופה המבוססת על עקרונות הגישה הטבעית "יעלון לגן" (12) (1944). מאמרים אחרים בתחום שמרו על המסגרת האקדמית של הדיון. י. שוורצמן תרגם מאנגלית פרק מספרו של ק. טונרד בו הגדיר את הגן המודרני כגן רציונלי העומד בין האקספרסיוניזם הסנטימנטלי של הגן הפראי ובין הקלסיציזם של הגן הפורמלי (טונרד בתרגום שוורצמן "יעלון לגן" (13-14) (1944). בקריאה דומה יצא א. שמידברג שטען כי הקו הישר הוא זה

שמבטא את רוח המודרנה ו"השדה לגן ולגן" ג' (2) (1948). הויכוח בין הסגנון הפורמלי והסגנון הטבעי לא נשאר בתחום הקיבוץ אלא התרחב גם לתכנון הגינה העירונית הפרטית. ש. וינברג הציג שתי תכניות שהופיעו בתערוכה בחו"ל לקוראי "השדה לגן ולגן" בלוי ההמלצה הבאה:

"חן מיוחד להם לגנים אלה, הודות לזה שויתרו כאן על קוים גיאומטריים ובניה ארכיטקטונית יקרה. הם חטיבות טבע מעובדות באמנות מעולה" (וינברג 1946 ב' (1))

איור 22: שתי תכניות לגנים זעירים (וינברג 1946)
Fig 22: Two schemes for small gardens

6.6.2.3 אומנות הגן בארץ ישראל ואומנות הגן המודרנית

האם האדריכלים-גננים שפעלו בארץ החל מראשית שנות העשרים ראו עצמם כחלק מקהילת מתכנני הגנים הבינלאומית? האם ראו בתכניותיהם ביטוי לרוח תקופתם? וינברג-אורן שנשא בתואר "גרטנמייסטר"-אמן גנים מוסמך מבית הספר הגבוהה לגנות בדרזדן ראה את עצמו כמייצג את רוח תקופתו בתכנון גנים (אניס ובן ערב 1994: 194). בבקרתו על גן מאיר שתכנן הלוי האשים את האחרון בתמימות וטען כי "הגן צריך לבטא את הטעם וההשקפה של הזמן, בו יוצרים אותו" ("הטבע והארץ" ב' (5) (1933). היכרותו עם מחשבת התכנון של זמנו הביאה אותו לתרגם מכתביו של אדריכל הנוף הגרמני Lange שהטיף ליצירת הסגנון הלאומי של הגן הגרמני המבוסס על צמחית בר מקומית ושימוש בחברות צומח על פי עקרונות מדעיים ו"עלים לגנן" (7) (1944). גישתו של Lange זכתה להערכה בארץ ואומצה בלי שהמתכננים יהיו מודעים להשלכותיה. אניס ובן ערב (1994) טוענים כי אדריכלי הנוף הראשונים שהגיעו ארצה (סגל, וינברג, לטה, קוטנר וויס) תכננו בשנות ה-30-40 גנים בסגנון ארכיטקטוני. גנים בסגנון זה הוצגו לראשונה בתערוכות גניות בגרמניה (דיסלדורף 1940, דרמשטד 1905 ומנהיים 1907) הוו את הסגנון המקובל באותה העת בעולם (אניס ובן ערב שם: 132). כוון אחר להשפעת רוח התקופה על התכנון בארץ היה התפשטות רעיונות הסוציאליזם בגרמניה והשלכותיו על התכנון הפיסי. Koenig Maasz, ו-Migge ייצגו בעבודותיהם

בגרמניה רעיונות סוציאליסטים. כתביהם, על פי אניס ובן ערב, היו מוכרים לאדריכלים הגננים המקומיים והם עשו בהם שימוש. במקביל טוענים השנים להשפעתם של הארכיטקטים האנגלים שפעלו בארץ בתקופת המנדט, ואשר הציגו את גישת הגן הטבעי כמודל מועדף (שם: 135).

עיון בחוברות ה"עלון לגני" ו"השדה לגן ולנוף" מזהה התייחסויות מגוונות לאומנות התקופה. התקופה המודרנית המאופיינת בדגש על יעילות הביאה את א. שמידברג להמליץ על הקו הישר והעיבוד המכני של הגן. למסקנה זו הגיע הכותב מתוך בחינת יחסה של הארכיטקטורה המודרנית אל קונסטרוקציה הבטון והקו הישר ("השדה לגן ולנוף" ג' (2) 1947). גם י. קוטנר, ששימש כמורה במקווה ישראל ונהג להציג את הפרספקטיבה הרחבה של אומנות הגן בפורומים שונים ראה בגן המודרני שנוצר אחרי מלח"ע הראשונה כגן המכוון אל המטרה והתועלת. מתוך חוסר כסף וזמן נדרש הגן להשיג מקסימום יופי במינימום אמצעים (קוטנר 1943: 29). התייחסות להיבטים החברתיים של התקופה המודרנית תבע י. שוורצמן בפתח הכינוס השני של ארגון הגננים שנערך ביולי 1944. לטענתו, הגן צריך לבטא את רוח השינויים החברתיים ובעיקר אלו שהתחוללו ברוסיה בה נעשה ניסיון להקים משטר חיים כלכלי וסוציאלי חדש.

"חיי החברה שלנו הנבנים על פרינציפים חדשים צריך שיהיו מלווים יסודות פרינציפים חדשים גם בשטח הגננות כבכל שטחי חיי הרוח והחומר שלנו" (שוורצמן 1944).

שוורצמן יצא כנגד האסטטיקה וההרמוניה של המעמדות העליונים המכתיבים את עיצוב הגן וקרא לאסטטיקה אחרת שכמובן אינו מפרט מהי. רמז לגן העתיד הוא מוצא בדבריו של החוקר תורת הגננות (לשון הכתוב) ק. טונרד:

"הגן של מחר - לא יהיה יותר כחלקה הפרטית המגודרת של היום - כי אם יחידה שלמה בנוף הרחב, מנוהלת ומוחזקת לטובת הכלל" (שם).

6.6.3 על מעמדו של הגן

"כיצד אדם נעשה גן?"

יום אחד הוא שותל בעצם ידיו פרח אחד, ואותה שעה נח עליו הקסם. אותה שעה חודרת מעט אדמה דרך שרטת שבעור או בדרך סמויה מן העין לתוך הגוף וגורמת להרעלה או דלקת. בקיצור, האדם מקבל "קדחת הגן" (צ'אפק, מצוטט ב"השדה" ט"ז 1935: 54).

"בין המשוגעים לדבר היו בעקר נשים" כותבים אניס ובן ערב בתעדם את הגנים הקיבוציים. הללו יזמו את הקמת ענף הנוי במשקים, עסקו בו לאחר יום עבודה מלא בענפים אחרים או במסגרת חלקית ביותר של מספר שמיניות מיום העבודה (אניס ובן ערב 1994: 196). אך גם הגברים שעסקו במקצוע הגננות לא זכו להערכה מרובה. הם נאלצו להתמודד עם מרכזי הענפים האחרים בתחרות על המשאבים המצומצמים של הקיבוץ, להתמודד עם בעיית המחסור במים, אמצעי ההשקיה, בעלי החיים שפלטו לחלקות הגינון וחברי הקיבוץ שראו בגינון בזבוז "עלון" (3) 1943). חברי הקהילה המקצועית ביקשו לשפר את ידיעותיהם של העוסקים בגננות ולהעלות את קרנם בקרב חברי הקיבוצים והעיר. בארגון השתלמויות, סיורים, ופעילויות משותפות ביקשו לפתח תחושת גאווה

מקצועית והכרת ערך בקרב חברי הקהילה. י. סגל הגדיר את יסודות תורת הגננות בעבור חברי הקהילה המקצועית:

-יסודות בחקלאות: תורת הקרקע, זיבול, גידול צמחים, נטיעות, טיפול וכו'.

-יסודות בטכניקה של ביצוע: מדידות, קריאת תכנית, סימון תכנית, בניה גננית, ריצוף וכו'.

-יסודות באמנות הגן: שימוש נכון בצמחים וצירופם, שאלות פרופורציה, הארכת זמני פריחה וכו'. (סגל 1953: 59-63)

6.6.4 עיקריה של הביקורת המקצועית

התגבשות הקהילה המקצועית הולידה את הצורך בקביעת קריטריונים מוצקים לביקורת מקצועית. ראית הגן כאומנות חיזקה צורך זה והביאה כותבים שונים לנהל ויכוח ער מעל גבי העיתונות המקצועית בסוגיה זו. הצית את הויכוח ח. לטה שטען במאמר "איך להסתכל בגינה" כי התרשמות בלתי אמצעית מביקור בגנים היא יסוד הלימוד של הגן המקומי "עלים לגן" (7) (1944). מערכת העיתון, שהוסיפה הסתייגות בסוף הכתבה, הביאה לפרסום מאמרו של ש. וינברג- העורך בפתח העלון הבא. לטענתו, אליה הצטרף א. אנגלהרדט, החינוך והידע הנם הבסיס ל"טעם הטוב". הללו הם תוצאה של מסורת ארוכת שנים החסרה בארץ. על הגן להכיר את הכללים האסתטיים המקובלים לפני שיפתח בביקורת ועל כן אחת ממטרות הארגון היא לדאוג להכשרת אותם גנים - חינוך לטעם בגנות הנוי ("עלון לגן" (8) (1944), ועוד, כיצד להסתכל בגינה "עלון לגן" (9) (1944). עמדה מפשרת בנושא הביקורת הציג י. סגל בתגובה לביקורת חריפות שפורסמו ב"השדה לגן ולנוף". הלה ביקש לפשר בין הביקורת בעלת הסטנדרטים האומנותיים הגבוהים ובין המציאות המקומית - הרהורים על בקורת "השדה לגן ולנוף" ב' (5-6) (1947).

הדיון אודות הביקורת היה חשוב להתפתחות השיח המקומי. הוא הציב בפני קוראי העיתון, חברי הארגון ואחרים, עמדות שונות לבחינה. במישרין ויכוח זה לא השפיע על הגינה הוורנקולרית אלא דרך השיח אודות אומנות הגן בארץ ישראל.

6.6.5 הגינה הוורנקולרית והשיח המקצועי אודות הגן

לשיח המקומי אודות הגן בארץ ישראל היו שותפים חברי הקהילה המקצועית, אישי ציבור ויוצרים שונים. תחילתו "המתועדת" של השיח היתה בסוף שנות השלושים כאשר הקמת ארגון הגנים, התבססות הקהילה המקצועית והופעת ביטאונה העשירו את השיח המקומי והביאו להתפשטותו בקרב הציבור הרחב. עיקריו של השיח נסובו על היבטיה השונים של סוגיית הגן הראוי לארץ ישראל. גן מערבי או גן עברי ייחודי, גן שהוא נגזרת של העשייה החקלאית המשגשגת בארץ או נגזרת של העיסוק באומנות. סוגיות אלו הביאו את השיח לעסוק בשאלות של סגנון וצמחייה הראויים לגן בארץ ישראל וכן לדיון בדמותם של אלו העושים במלאכת הגן והמבקרים אותה. שיח זה היה הקונטקסט והאינטרטקסט המיידים להתפתחות הגינה העברית הוורנקולרית. תרומתו לביסוס המודל של עבודה זו ולתכניו מוצגים בפרק מסכם זה.

• **השיח המקצועי כקונטקסט ואינטרטקסט של הגינה העברית הוורנקולרית.** יותר משהשפיעו מורשת היהדות והאידיאולוגיה הציונית על הגינה העברית הוורנקולרית, השפיע השיח המקומי על גינות אלו. הגינות שניטעו היו בגדר מודלים להתייחסות, הויכוחים מעל

דפי העיתונות המקצועית והאחרת היו נחלת חלקם לא רק של חברי הקהילה המקצועית (הויכוח אודות גן מאיר התנהל מעל דפי "עיתון עיריית תל אביב" ו"הטבע והארץ"), והפרסומים השונים היו בגדר אינטרסקסטים.

- **עיקרי השיח המקצועי היו גם נחלתם של הגננים החובבים.** גם אם לא תמיד היו מודעים לכך, גננים חובבים התלבטו בסוגיות שהעסיקו את השיח המקצועי. האם להעדיף את צמחית הארץ או את המוצע במשתלות היתה סוגיה פרקטית שלפחות חלק מהגננים החובבים התלבטו בה (ראה גינת ביאליק). הדיון הציבורי בסוגיות אלו ואחרות סייע לבעלי הגינות הוורנקולריות לקבוע עמדה. השיח המקצועי הכתיב קאנון מסוים ובעלי הגינות יכלו לאמץ אותו, לדחותו או לאמץ חלקים ממנו.
- **הגינה הוורנקולרית לא היתה בגדר מעשה אומנות אך התהדרה בניחותות האומנות.** בסוגיית הגן כספיח לחקלאות או מעשה אומנות קרובה הגינה הוורנקולרית יותר לעשייה החקלאית מאשר לזו האומנותית. אך יחד עם זאת עצם הדיון בהיבטים האומנותיים של הגן תרם להשראה ולהתייחסות אל הגינה ברובד נוסף שאינו פרקטי בלבד.

הצגת הגינות הוורנקולריות בפרק 9 תאפשר בחינה מעמיקה יותר של יחסי הגומלין בין אומנות הגן הקנונית ובין אומנות הגינה הוורנקולרית.

6.7 אומנות הגן ואומנות הבניין

בעוד שאנשי המקצוע ביקשו לראות באומנות הגן אומנות לכל דבר, לא כך ראה זאת הממסד האומנותי בארץ. חלקה של אומנות הגן נגרע מכל דיון אומנותי שהתנהל אותה תקופה מעל דפי העיתונות. גם האדריכלות לא זכתה לאותו מעמד כמו הספרות, המוסיקה והתיאטרון (ראה את חלקם המצומצם של מאמרים בנושאי אדריכלות בחוברות "גזית" לדוגמא), ובכל מקרה, הדיון באדריכלות לא כלל התייחסויות לסביבה בה מוקמו הבניינים. גנים הוצגו כרקע או כחזית למבנים אך ללא כל התייחסות בכתובים. בולטת ההתעלמות בתיאור פרויקטים בהם לגן היתה חשיבות רבה כמו מעונות עובדים. תכנית המעונות שהוצגה בכתב העת "גזית" כללה חלק קטן ביותר מהגן שבפועל הווה את ליבו של מתחם. ("גזית" ב' (5-6) 1934).

עיון בכתבי העת המקומיים המוקדשים לארכיטקטורה מאותה תקופה מציג תמונה שונה אך במעט. על יחסי הארכיטקטורה ותכנון הגן עד למחצית שנות הארבעים בפרק הבא

העיתונות המקצועית הדנה בארכיטקטורה לא ראתה בשטחי החוץ המקיפים את הבניין או בגנים סביבו נושא שראוי להתייחס אליו. תצלומי בתים שהוצגו בעיתונים אלו נעשו על פי רוב בסמוך להקמה, בשעה שהמגרש עדיין היה שומם. האכזבה מחוסר השתלבותו של הבניין העברי בנוף היתה נחלת בעלי מקצוע רבים. הללו תהו על הפער בין הבניה המקומית הערבית המשתלבת באופן הרמוני עם סביבתה ובין הבניה העברית המתנכרת אליה (אבין ב' בנין וחרושת" 1927). אי לכך, כאשר ב-1934 פורסם מאמר בנושא 'הגינה העץ ובנין ערים' ב"בנין במזרח הקרוב" ביטאון חוג האדריכלים, היה זה חידוש מרענן. במאמרו, יצא א. שטולצר בקריאה לתוספת ירק לעיר העברית.

"פני עיר האבן יכולים גם לחייך. על כן יותר מקום ויותר הבלטה לירק, יותר עצים לעיר העברית!" (שטולצר 1934).

מעשית, יצא שטולצר נגד הגינות הצרות שבחזית הבית אשר אינן קושרות בין הבית ובין הרחוב במתכונתן הקיימת. הוא הציע לתחום את המגרשים בגדרות נמוכות ולטעת בין המדרכה והבית, פרחים, דשא או שיחים כדוגמת הנעשה באנגליה ובגרמניה (שם).

למאמרו של שטולצר לא היו ממשיכים. הדיון ביחסי הארכיטקטורה ואומנות הגן בעתונות המקומית המתין עד לשנת 1937, כאשר הופיעה חוברת של "הבנין-עיתון לארדיכלות ולבנין ערים" המוקדשת לגנים ולוילות. את האירוע תיאר האדריכל-גן יחיאל סגל בגדר "ימי המשיח":

"והנה פצצה! לגנים נותנים מקום בעיתון של ארכיטקטורה שגבהו האומנותי קיים זה כמה שנים. כמוכן שזה צעד גדול של התקדמות בחיים התרבותיים שלנו ויראה לקהל את הקשר החזק והבלתי נפרד שיש בין הארכיטקטורה והגנים זאת אומרת, שגם גנים מהווים ארכיטקטורה של המרחב וזה בודאי יעזור להרחיק את השפעת החקלאות מהם, שכבודה במקום אחר" (סגל 1937: 30-31).

פרק הגנים בחוברת שמנה 6 דפים בלבד, כלל לבד ממאמרו של סגל גם מאמר אודות הירק בעיר ובבית, סקירת הגנים בארץ ושני מאמרים אודות מצבות בא"י. קריאה ביקורתית של החוברת מגלה שהשמחה היתה מוקדמת מידי ולידי דיון מהותי ביחסי הגומלין בין שני המקצועות לא בשלה השעה. משתתפי החוברת למעט י. סגל לא נמנו על חברי הקהילה המקצועית. ש. ברקאי שכתב אודות הירק בעיר ובבית היה אדריכל וזוית הראיה שהציג היתה ארכיטקטונית. א. הלוי אמנם זכה בתחרות עבור תכנון גן מאיר, אך היה צייר. מאמרו - 'גנים בארצנו' שעסק בעיקר בגן הצרפתי ובגן האנגלי הציג השקפה שמרנית ומיושנת שוודאי לא שיקפה את המגמות המודרניות שרווחו באותה העת באירופה (הלוי, ברקאי, שם).

שנות הבניה ההמונית שבין 1930-36 לא קדמו את מקצוע תכנון הגנים. לדברי סגל כבר באותה התקופה התקשו בעלי המקצוע להגיע לרמת שכר מקבילה לשאר אלו העוסקים בבנין. על פי רוב נהגו גננים להופיע בפני בעלי הבתים כאשר בידיהם ספר תצלומים מחוץ לארץ. למותר לציין כי התוצאות לא עלו על פי רוב בקנה אחד עם התצלומים (סגל 1953: 61).

רק במחצית שנות הארבעים זכה החלל הציבורי בשיכון להתייחסות כוללנית המשלבת בין הארכיטקטורה ובין אדריכלות הגנים. בכנס אשר הוקדש לבעיית השיכון המאורגן דן מ. וינרוב בבעיות הטיפול בחלל הציבורי של השיכון. לטענתו, יש להסתמך על כמה הנחות בסיסיות בעת תכנון חלל הרחוב על מנת ליצור רושם נעים, אסתטי ואחיד לשכונה. פורפורציות נאות לבית לגדר ולגן, פשטות במבנה האלמנטים, חזרתיות מוגבלת וכן התייחסות לאלמנטים שכנים ייצרו חלל ציבורי נאות. הגינה בחזית הינה חלק מחזות הרחוב ויש לטפל בה באופן אחיד (וינרוב 1944).

בניגוד להתיישבות העירונית, בהתיישבות העובדת אדריכלים ומתכנני גנים שמו דגש מיוחד על יחסי הגומלין בין השטחים המבונים ובין השטחים הפתוחים. ש. וינברג - אורן ראה בעקרונות חלוקת השטח, יצירת הרמוניה וקונטרסט, שמירה על חוקי פורפורציות וכו' עקרונות משותפים לאדריכלות הבניה ולאדריכלות הגנים *"השדה לגן ולנוף"* א' (2) 1946. מה חשוב יותר הגן או התכנית האדריכלית, על כך נחלקו הדעות. וינברג-אורן הציב עמדה חד משמעית בזכות הגן:

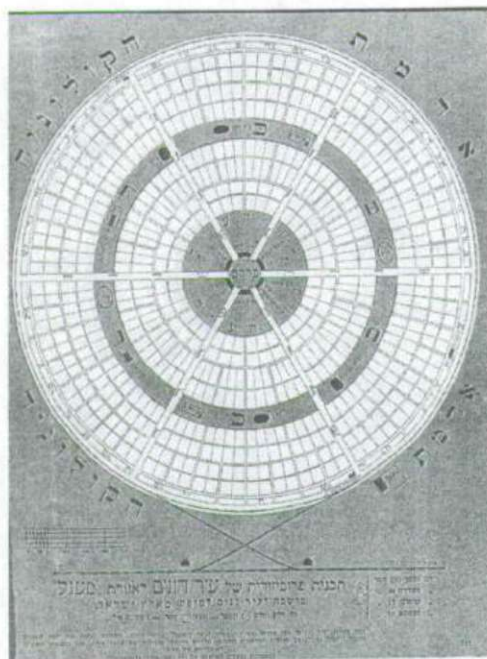
"אני מתחשב באדריכלות, אבל לדעתי לא הבתים הם הקובעים. הנוף הצומח צריך לבלוט ולא הבית. אבל צריך להיות קשר אמיץ בין הבית ובין הגן אחרת אין לגן דמות

של אורגניזם שלם. אנשי המקום המוסמכים צריכים להוות את דעת הציבור כולו. כל זמן שלא תהיה עבודה משותפת בין יוצר תכנית הגן, האדריכל ואנשי המקום המוסמכים לא תהיה עבודה שלמה" (וינברג-אורן 1943).

ההכרה בחשיבות העבודה המשותפת עם האדריכלים הביאה לניסוח מטרתו השניה של הארגון: "תיאום תכנית הנטיעה עם תכנית בנין הנקודה והתנאים המיוחדים לאזור" (צעדים ראשונים 1943). הנושא גם עלה לדיון בסמינר לשאלות תיכון הגן התיישבות שנערך בספטמבר 1943. בסמינר, השתתפו האדריכלים ר. קאופמן, ז. רכטר ואורי, באי כוח אגודת המהנדסים והארכיטקטים. ז. רכטר הרצה אודות הגן והבניין, הקשר האורגני בין הגן והבניין וביטוי בתקופות שונות, הגן כהמשך לבית, הבניין והגן כאלמנטים הצומחים מתוך צורות החיים וסגונם, כיצד לצור עבודה הרמונית בין האדריכל והגן ("עלון" (4) 1943). מסקנות הסמינר היו כי יש לתבוע שיתוף פעולה בין אדריכל הנקודה והגן-אדריכל לשם יצירת תכניות נטיעה ובנין הרמוניות ומשלימות. על המוסדות המיישבים לשתף את הגן-אדריכל בביקור במקום ובכל תכנית יש לסמן את הקווים העיקריים של תכנית הנטיעה. הנחיות אלו נועדו לשפר את המצב בפועל בו מתכנני הגנים התבקשו להכין את תכניותיהם בשעה שמתווה היסוד של הישוב כבר היה מוכן.

6.7.1 רעיון עיר הגנים בארץ ישראל

רעיון עיר הגנים של Ebenezer Howard ואשר-נסקר בפרק 2.3.3 הווה מודל אידיאלי עבור ההתיישבות הציונית בא"י (כץ 1997: 352). המודל, אותו הציג Howard בספרו Garden Cities of Tomorrow (1898), נועד לחבר את יתרונותיהם של העיר והכפר, תוך השארתן של הקרקעות בבעלות ציבורית. עקרונות אלו תאמו את מגמות הגופים המיישבים בארץ, אשר ניסו להפוך את החזון למעשה.

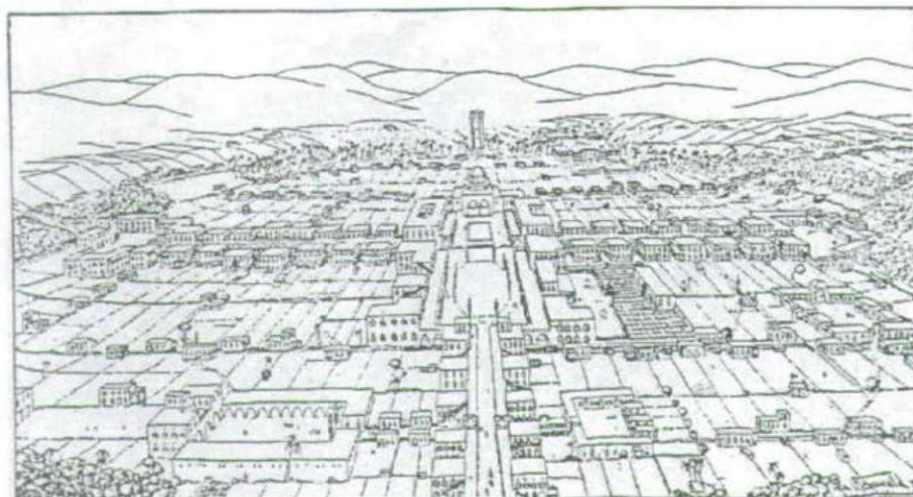

אישים שונים ניסו לעניין את הגופים המיישבים בתנועה הציונית בהקמת ערי גנים וביניהם דוד טריטש, ארתור רופין, נורמן בנטוויץ, ואחרים. הסופר יהושוע רדלר פלדמן הציע להקים בירושלים בשנת 1913 עיר גנים שתפתור את בעיית הצפיפות בעיר ותמיר את חיי התושבים בעיר בחיים של קרבה לטבע (טל 2000: 152). יעקב אטינגר, האגרונום ומנהל מחלקת הקרקעות של הקק"ל, ביקש לייסד בשנת 1920 את "חברת ערי גנים בארץ ישראל" אשר תקום לאו דווקא בהקשר עירוני (שם). ביטוי פיסי למתכונת עיר הגנים בארץ ישראל ניתן למצוא בהצעתה של קבוצת המעגל מורשה משנת 1917.

איור 23: עיר גנים לפי קבוצת המעגל בורשה (כץ 1997)

Fig 23: The Garden City (the circle group Warsaw)

בשנת 1919, לרגל יום הולדתו השבעים של מקס נורדאו החליט הוועד הפועל הציוני על הקמת עיר גנים בארץ אשר תשא את שמו של המנהיג הציוני. האדריכל אלכסנדר ברזולד לווה את התכנית ברישומים ובתיאור מילולי שהתבסס על חזונו האוטופי של הרצל בחיבורו אלטנוילנד. התכנית בשלה לכדי הוצאת חוברת לאיסוף תרומות בלבד והרעיון נגזז (טל 2000 : 152-162).

איור 24: תכניתו של ברזולד לעיר נורדאו (Tal 1995)
Fig 24: Nordau Scheme by Berwald.

שתי תכניות המבוססות על רעיון שכונת הגנים הוצעו עבור חיפה בשנת 1919. האחת, על ידי אלכסנדר לוי שתכנן שכונה של בתים טוריים ולהם גנים אחוריים. והשנייה, על ידי פריץ קרונברג שתכנן שכונה המבוססת על מבנים קומפקטיים כאשר בגבה של כל יחידת מגורים גן ששטחו כ-300 מ"ר. ערכן של שתי התכניות לפי ג. הרברט הוא בחדירתם של המונחים 'עיר גנים' ו'שכונת גנים' לטרמינולוגית התכנון המקומית שמאוחר יותר הבשילה לכדי תכניות מעשיות (Herbert & Sosnovsky 1986: 10).

בפועל רעיון עיר הגנים זכה למימוש במתכונת מצומצמת של שכונות גנים (בדומה לאירופה), אשר הוקמו בערים שונות. אחוזת בית נבנתה כפרבר גנים ובעקבות הצלחתה נבנו שכונות דומות בחיפה (הרצליה-1909), בטבריה (קרית שמואל –תחילת שנות העשרים) ולאחר מכן גם בירושלים (תלפיות 1922, רחביה 1924 וקרית משה 1925). גינות פרטיות היו חלק בלתי נפרד מתכנון של שכונות הגנים. באחוזת בית מותר היה לבנות רק על פני כשליש המגרש ובירושלים הבתים מוקמו במרכז המגרשים כאשר שטח רב נותר לגינות היות וגדלי המגרשים נעו בין 600 מ"ר ל-3 דונם (קרק ואורן נורדהיים 1995 : 205).

על אף שרעיון עיר הגנים נולד באנגליה, מודל עיר הגנים שנבחן בארץ ישראל היה זה שפותח בגרמניה (Tal 1995: 66). פרנץ אופנהיימר מהפעילים בפיתוח המודל היישובי של ארץ ישראל היה מראשי תנועת עיר הגנים בגרמניה, ויחד עמו שהו ולמדו בגרמניה עד לסוף מלחמת העולם הראשונה חלק ניכר מהפעילים בתכנון ההתיישבות הציונית כמו אלכסנדר ברזולד, ריכרד קאופמן, יוסף לוי, לוטה כהן ואחרים (שם).

6.7.2 הגינה הוורנקולרית והתכנון האדריכלי

התכנון האדריכלי בארץ ישראל עד קום המדינה, ובמיוחד זה שבמגזר העירוני, התמקד בעיקר במסות הבנויות ופחות בשילובם של שטחים פתוחים במערך התכנון. אי לכך, תשומת לב מועטה ביותר אם בכלל ניתנה לשילובן של גינות ורנקולריות במערך זה. רעיון עיר הגנים שקנה לו אוהדים רבים בארץ הווה בסיס חשוב להקצאת שטחים לגינות אלו, כפי שניתן להסיק מהשטחים שיועדו לגינות באחוזות בית ובשכונות הגנים האחרות שקמו בארץ. על העדרה של התייחסות לחלל החוץ בתכנון שכונות ומבנים ניתן ללמוד הן מהביקורת שנמתחה על כך והן מתוך קריאה ביקורתית של המקורות שכן התייחסו לצמחייה ולחלל החוץ במסגרת הכתיבה הארכיטקטונית. מקורות אלו לא הוסיפו מעבר להצגה סכמתית של תפקידי הצמחייה בעיר ובחלל העירוני ונמנעו מדיון בשילוב בין התחומים הסמוכים. מכל האמור לעיל ניתן להסיק כי האדריכלות העירונית יצרה מקום מצומצם בלבד לגינה הוורנקולרית ותרומתה היתה מוגבלת. יוצאת דופן היתה החשיבה התכנונית שמאחורי הקמת משקי העזר וכן סביב הקמתם של מעונות העובדים כפי שיפורט בהמשך. בשני מודלים אלו של התיישבות חלל החוץ היה בעל משמעות חברתית וכלכלית שלא נבעה מתוך שיקולים ארכיטקטוניים בלבד.

6.8 סיכום, הגינה העברית הוורנקולרית והתרבות העברית החדשה

תכליתו של פרק 6 היתה לבחון את מקומה של הגינה העברית הוורנקולרית במסגרת מערכות התרבות השונות שהתהוו בארץ למן ראשית ההתיישבות הציונית ועד לקום המדינה. מערכת תרבות הגן היתה המערכת הראשונה לאורה נבחנה הגינה. קיומה של קהילה מקצועית ושיח מקצועי הוו את המסגרות בהם לגינה הוורנקולרית היתה אפשרות להתפתח. תרומתן של מסגרות אלו היתה בתחומים הבאים:

- הקהילה המקצועית של הגננים ומתכנני הגנים השפיעה על החובבים על ידי דוגמאות חיות של גינות שהוקמו על ידי בעלי המקצוע, על ידי פרסומים בעיתונות מקצועית ועיתונות שהיתה זמינה גם לחובבים שלא מקרב חברי הקהילה, ועל ידי יצירת שיח ציבורי ער בנושאים שהעסיקו הן את הקהילה המקצועית והן את החובבים.

המקום שיועד לגינה הוורנקולרית במסגרת התרבות הארכיטקטונית שנוצרה בארץ היתה המסגרת השניה לבחינת התופעה. במסגרת זו התברר כי:

- הגינה הוורנקולרית היתה למרכיב בארכיטקטורה לא מתוך טעמים אומנותיים או אסתטיים אלא כאשר לגינה היה תפקיד במערכת הכלכלית של השכונה הנבנית (ראה תכניות למשקי עזר פרק 9.6) או בשעה ששרתה צרכים אידיאולוגיים (מעונות עובדים וקרית עבודה 9.5, 9.6).
- שני תפקידים אלו היו קשורים בזיהויה של הגינה הוורנקולרית עם החקלאות והאידיאולוגיה שטפחה אותה ולא עם האומנות שאנשי הקהילה המקצועית שאפו לחבר אותה אל עשית הגינות המקומיות.

הפרק הווה בגדר קונטקסט ואינטרקסט ליצירת הגינות הוורנקולריות אשר תפורטנה בפרקים הבאים. הוא שרטט את המסגרת הארגונית והתכנית (לשון תוכן) של פרויקט הגינה הוורנקולרית וכן הציג את הטקסטים השונים שנכתבו במקביל לכתיבת הגינות ואשר השפיעו על יצירתן.

פרק 7: תקדימים, גינות בארץ ישראל טרום וראשית ההתיישבות הציונית

על אף הדגשת דימויי השממה על ידי התעמולה הציונית כמו גם בתיאוריהם של צליינים וחוקרים אירופאים (טווין 1972), פגשו העולים לארץ במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 גינות נוי וגנים פורחים. אתרים אלו לא היו רבים, וגם לא תמיד מרשימים אך הם הוו מקור להשפעה. לעיתים, היתה זו השראה בלבד, כמו הגן אותו יצרו אנשי דגניה בהשפעת הבוסתן הבהאי על גדות הירדן (אניס ובן ערב 1994: 21). לעיתים, שימשו הגנים המקומיים מקור להענתקה או להתייחסות ביקורתית. מכל מקום, גינות אלו שימשו בבחינת מודלים לגינות אשר יצרו העולים. מטרת פרק זה לסקור מספר מודלים מרכזיים של גינות אותם פגשו העולים לארץ ולזהות את רפרטואר הגינות הללו. בהמשך העבודה תיבחן מידת הטמעתו של רפרטואר זה בגינה העברית הוורנקולרית.

בשלהי תקופת השלטון העותומני ובראשית ימי השלטון הבריטי התפתחו בארץ גנים שונים אשר היו ל"ראשיתה של גננות הנוי בא"י" על פי יוסף בן ערב (בן ערב 1981: 22). היו אלו גינות הטמפלרים במושבותיהם שבשרון ובגליל, גינות שנטעו הבריטים בירושלים, גינות הבהאים סביב חיפה וגינות שהתפתחו סביב מוסדות הדת הנוצריים במקומות שונים בארץ. השפעתם של זרים היתה המכנה המשותף לכל הגינות הללו: אירופאים או פרסים שהעתיקו והתאימו מסורות מארצות מוצאם לתנאיה של ארץ ישראל. לצדן של גינות אלו היו בארץ גם גינות מקומיות שטפחה האוכלוסייה הפלשתינאית המקומית וגינות שטיפחו יהודים במושבות הברון ובמקווה ישראל. האחרונות הושפעו גם כן ממסורות אשר מעבר לים.

הפרק יתמקד בארבע מבין גינות אלו: הגינה הפלשתינאית המקומית, גינות מושבות הברון, גינת מקווה ישראל והגינה הקיבוצית.

7.1 גינות פלשתינאיות

"אכן מי יוכל למשל לטייל בגני יפו בלי להכיר מיד בשפעת הצמחייה הנודפת ריחות ניחוח פינה של ארץ מובטחת זו, כפי שהיא מתוארת בתנ"ך? עצי לימון, תפוז ורימון ריחניים מערבים שם יחד את עלוותם, את פרחיהם ואת פרותיהם באי סדר שיש בו איזה קסם. עצים רבים נושאים בו בזמן פרות בשלים ופרחים שזה עתה הנצו, תקוות פרות חדשים..." (גרין 1868 (1982: 10).

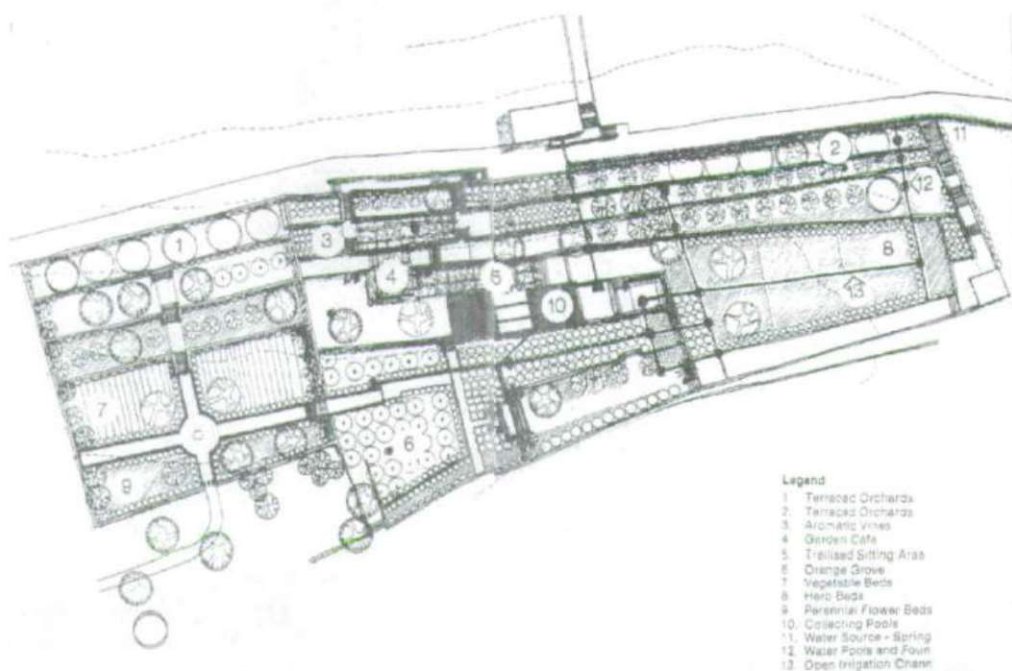
איור 25: ואדי סיח (Greenstein, Hill, Saragossi)
Fig 25: Vadi Ein Siach

תיאורו של התייר הצרפתי ויקטור גרן הציג את הגינה הפלשתינאית במלוא יופייה והדרה. תיירים אחרים, המעיטו בהתלהבותם מהגינות המקומיות:

"נסיבה אחת בלבד נשכחת לפעמים, והיא המצב המוזנח והפראי שבו נשארו גני עדן אלה" (ואן דה-ולדה 1851-1852 1965 : 601).

גינת הבוסתן הפלשתינאית היתה יותר מכל גינה אחרת בארץ ישראל, הגינה המקומית. אמנם גם גינה זו היתה נתונה להשפעות מחוץ לארץ ישראל כמו מסורת הגן המוסלמי, ייבוא של מיני עצים ושיחים מחוץ לגבולות הארץ והשפעתן של גינות נוצריות ואחרות בא"י, אך בהשוואה לגינות האחרות, היתה הגינה הפלשתינאית הגינה המקומית. תקופת השלטון העותומני וההידרדרות הכללית של ארץ ישראל, נתנו אותותיהם גם בגינות הפלשתינאיות, המתוארות פעמים רבות כחרבות באיורי עולי הרגל. (אמנם מסורת ציורי הנוף ביכרה את הצגת הנופים המקומיים כחרבות רומנטיות, אך אישוש לכך שהגינות היו חרבות ניתן למצוא בתיאורי עולי הרגל כמו זה המוזכר בראש הפרק).

ניתוח שרידי גינות פלשתינאיות כמו הבוסתן של משפחת חיאט בשיפולי הכרמל, בוסתנים בנחל המעינות ליד ירושלים, תיאורים בכתב של בוסתנים אלו ואחרים וכן עבודת מחקר של אדר. נוף ע. ברוידא מדגישים את המאפיינים לגינות הבוסתן הפלשתינאיות.

איור 26: ואדי סיח תכנית הבוסתן (Greenstein Hill, Saragossi 1987)
Fig 26: Vadi Ein Siach Garden Plan

גינות הבוסתן היו מוקפות על פי רוב בחומה אשר גדרה בפני זרים הן את הכניסה והן את המבט לתוכו של המתחם המשפחתי. לא פלא אם כן שרוב תיאורי עולי הרגל התמקדו בקו הרקיע של הגינות. (דה ולדה 1851 1965 -1851 : 601). חומת הבוסתן היתה חומה בנויה או חומת שיחי צבר קוצניים.

גיינות הבוסתן היו בעיקרן גיינות תועלת אשר ספקו לבני המשפחה את תצרוכת הירקות והפרות השנתית. הגיינות שמשו כמקום התכנסות מוצל ומוגן מפגעי האקלים והסביבה הפיסית והחברתית.

גיינות הבוסתן היו טריטוריות מובדלות של היחידה המשפחתית.

ארגון הצמחייה בבוסתן התבסס על סדר חקלאי תוך ניצול מקסימלי של הקרקע המניבה.

הובלת המים בבוסתן נעשתה ע"י מערכת תעלות פתוחות שהובילה מים בכח הכבידה לשטחי השונים של הבוסתן אשר הושקו באותן תעלות, או ע"י הצפה. ברכת המים או הבאר היתה מוקד הגינה.

התגברות על הבדלי הטופוגרפיה בבוסתן נעשתה ע"י מערכת של טרסות בנויות מאבני סיקול השטח ההררי.

ע. ברוידא הדגישה במחקרה את היבטיו הסמליים של גן הבוסתן: השער בחומה היוצר חציצה בין החוץ ובין העולם המופנם של בין החומות. הצמחייה הורטיקלית שהברושים הם ממאפייניה העיקריים כקושרת בין העולם הזה לספרות העליונות, המים והצמחים השונים כסמל לחיים.

7.1.1 רפרטואר גינת הבוסתן

טבלה 7: רפרטואר הבוסתן
Table 7: The Bustan Repertoire

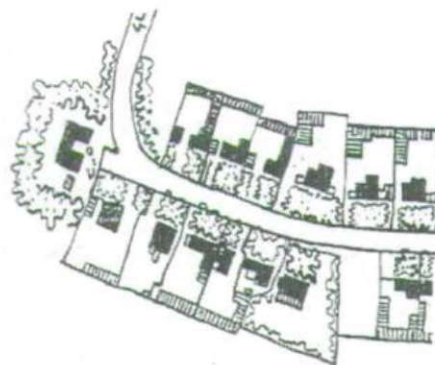
מרכיבים	צמחייה	תבנית	תפקיד	פעילות	ערכים ומשמעות	זהות
הפרדה בין הבית לבין הבוסתן	עצי פרי	חופשית	קיום	הקמה	משפחה	מקומית
חומות ושערים	ירקות		פנאי ונופש	עבודה עצמית	יצרנות	משפחתית
טרסות	פרחים		קישוט	הגנה	יצירתיות	
ברכה או באר	מעט עצי נוי		ותצוגה	התבודדות		
תעלות						
השקיה						
סוכה						

7.2 גיינות במושבות הברון

בתכנון מושבות הברון רוטשילד, הוקצה מלכתחילה שטח בן 5 מ' בחזית הבתים לכוון הרחוב עבור גיינות נוי (בן ארצי 1984: 134). הפקידות הצרפתית טיפחה שטחים אלו, אשר המתיישבים היהודיים הזניחו. עם התבססותן של המושבות גם תושביהם היהודים אימצו את הנוהג וגיינות הנוי הפכו לחלק מהנוף ומסמלי המעמד של האיכרות המצליחה.

גיינות מושבות הברון התפתחו לא מעט בזכות הגננים – מדריכים חקלאיים שהברון רוטשילד הציב לעבודה בארץ ישראל. רובם היו בעלי הכשרה בכורמות ובגידול מטעים, וחלקם אף התמחה בגידול פרחים כמו קוואלן, שהיה בוגר של בית הספר לגנות בוורסאי. מרביתם התנסו בעבודה

בארצות שונות: מצרים, אלג'יר, קשמיר וארצות אפריקאיות ואסיאתיות אחרות. שם רכשו ידע באקלום מיני צמחים אשר אותו יישמו בארץ. (אהרונוסון 1990 : 120-131)

איור 27: מטולה, תכנית הרחוב המרכזי ותמונה (הבנין 1937)
Fig 27: Metula, main street plan and photo

פיתוח גינות נוי על ידי האיכרים היהודים במושבות היה תולדה של מצבם הכלכלי כמו גם יחסיהם עם פקידות הברון. בספרו "מסע בארץ המונטחת" תאר חיסין את זמרין-זכרון יעקב המוזנחת לעומת שפיה הממוקמת על גבעה ממול:

"אבל המתיישבים עצמם לא עשו מאומה לשם הוספת נוי למושבתם. את שדרות העצים בצדי הרחובות נטעה הפקידות; כמעט לפני שום בית מתיישב לא תראה גינה.....ואם יש לפני איזה בית ערוגת פרחים, הרי זה סימן שגר כאן אחד מעובדי הפקידות" (חיסין 1982 : 319).

מאידך בשפיה:

"גם הבתים הנקיים הללו, המוקפים גינות מקסימות ובהן פרחים נהדרים של ורד, של קוראופסיס ושל גראניום" (שם : 333).

חיסין תלה את ההבדל בין שתי המושבות באווירה האופטימית ששרתה על שפיה אשר לא הושחתה על ידי השיטה שהנהיג הברון וקיוותה להשתחרר מעולו. הגינות הן סמל לרווחה ולאופטימיות וכן ביטוי למערכת היחסים המורכבת בין המתיישבים היהודים ופקידות הברון. בגדרה, המאבק בין האוויזים - בני טיפוחיהם של האיכרים ובין גינות הפקידות היה סמל למאבק בין האריסים למעבידיהם. יעקב יעבץ שביקר במושבה בשנת 1888 דווח על הסכסוך שפרץ בין האיכרים היהודים והפקידים הצרפתים לאחר שהאוויזים פשטו על גינות הנוי.

"הידעת כי הפרחים הם כאישון העין הם לאדוני הפקיד ולאדוני הגנן וחמישה עשר פרנק יצאו עליהם יום ליום לפקדם ולנצורם ולהשקותם בימי הקיץ" (יעבץ אצל ברלוביץ 1992 : 133).

אך עם ההטבה שחלה ברמת החיים של האיכרים למדו הללו להעריך את גינות הנוי ואימצו את תרבותן בחום כפי שמתאר אליהו שייד שהיה יד ימינו של הברון את המושבה עקרון לאחר 1899 .

"כיוון שנשחטו במערבולת זו של גנדרנות, טרחו ונטעו גנים קטנים של עצי פרי מול בתיהם. הגנים הקטנים האלה מוקפים סורגי עץ נחמדים. ומכיוון שעם הכניסה למושבה כל הדרכים חוסות בצל עצי תות, וכמוהן גם הדרכים שבתוך הכפר גופו, הרי זה זמן-מה השתנה המראה לגמרי, דומה כאילו עכשיו הכל מצהיל לך פנים" (שייד 1973 : 221).

ומוסיף חיסין בתיאור ראשון לציון בשנת 1890 :

"לבתיים רבים יש שתי קומות וגג רעפים ולאחדים גוזזטראות: כולם מוקפים כל מיני עצים ואחדים אף גינות פרחים קטנות" (חיסין 1982 : 105).

עיקר תרומת מושבות הברון ליצירת תרבות הגן בא"י היתה בזכות הגינון הציבורי שהונהג במושבות והיה מודל לישוב מודרני, מתוכנן (ראה פרק 8.2 הדן בחזון המתמיישבים הראשונים בתל אביב). שדרות עצים כמו תות, פיקוס אזדרכת ואחרים ניטעו לאורך הרחוב הראשי בזכרון יעקב (בן ארצי 1984 : 133), בעקרון (שייד 1973 : 221) וראשון לציון (יעבץ אצל ברלוביץ 1992 : 117). במרכז ראשון לציון נטע הברון פרדס ניסיוני ששימש כגן :

"שדרות ברושים ואלונים, עצי מחט והרדופים יצרו מעברות חשוכים. עצי תפוזי זהב והלימונים ושיחי הגרניום מלאו את האוויר בשם עז ומשכר" (חמדה בן יהודה אצל ברלוביץ 1992 : 167).

איור 28: זכרון יעקב
(ברלוביץ: 285)
Fig 28: Zichron
Yaacov

ולבסוף, תרומה משמעותית תרמו גינות הברון בהגדלת אוצר הצמחייה לנוי בארץ. גנני הברון עסקו בניסיונות שונים באקלום שיחי יסמין לתעשיית הבושם, והביאו את הגרניום לארץ (אהרונסון 1990). תרומה חשובה לאקלום עצי יער שונים תרם האגרונום אהרון אהרונסון בתחנת הנסיונות אשר הקים בעתלית בשנת 1911. בין המינים שאוקלמו בתחנה ושולבו בגינון היו עצי נוי כמו

הושינגטוניה החוטית (*Washingtonia filifera*) הברכיכטון הצפפני (*Brachychiton populneum*) ושיטים ממינים שונים (אניס ובן ערב 1994: 24).

7.2.1 רפרטואר גינות מושבות הברון

טבלה 8: רפרטואר גינות מושבות הברון
Table 8: The Baron's settlements Repertoire

מרכיבים	צמחייה	תבנית	תפקיד	פעילות	ערכים ומשמעות	זהות
גינה בחזית	-עצי פרי		-קישוט ותצוגה	-הקמה	-משפחה	-מושפעת
בין הרחוב	-עצי נוי			-עבודה עצמית	-סטטוס	מהפקידות
והבית	-פרחים					הצרפתית
גדרות ושערים						

7.3 הגן הבוטני במקווה ישראל

בית הספר החקלאי מקווה ישראל נוסד בשנת 1870 ע"י חברת "כל ישראל חברים" במטרה להכשיר חקלאים יהודיים. כבר בשנים הראשונות להקמת המוסד טופחה בו גננות הנוי. נשתלו עצי נוי וצל, כ-120 דונם יועדו לגינות (כנראה גינות ירק) וארבעה מתוך 12 התלמידים למדו גננות (בן ערב 1981: 16) התלמידים עסקו בגידול פרחים בעבור תעשיית הבושם ואיקלמו עצי אקליפטוס, שסק, גויבה ועצי הדר שונים. עד ראשית המאה העשרים כלל גן הנוי סביב מבני המשק את שדרות התמר הקנרי והושינגטוניות וכן נטיעות של ברכיכטון, גרוילאה, ז'קרנדה, אזדרכת, פלפלוך רך וכן פיקוס בנגלי. בנפרד ממשתלת עצי הפרי הוקמה משתלה לצמחי נוי ועצי יער (בן ערב: שם). דוד סמילנסקי שביקר במקווה ישראל ביוני 1906 כתב על נוף החווה.

"החווה כולה מוקפת כרמים וגני פרי נהדרים, גינות פרחים מקסימים, שדות פוריים ונאות דשא ירוקים... בד"כ אין למקום מראה של כפר מזרחי: כאן נוף של טירה אירופית נהדרת" (סמילנסקי 1981: 29).

באותם ימים שמשה מקווה ישראל מוקד לעליה לרגל ולטיולים של תושבי תל אביב והסביבה. ילדי תל אביב יצאו אליה בחגיגת הנטיעות של ט"ו בשבט (ינאית בן צבי 1972: 6). המקום היה גן פורה, אך הנטיעות שפארו את המוסד עם הווסדו, הוזנחו במרוצת השנים, וכשהתמנה א. קראוזה לניהול המוסד בשנת 1914 מצא עזובה בכל.

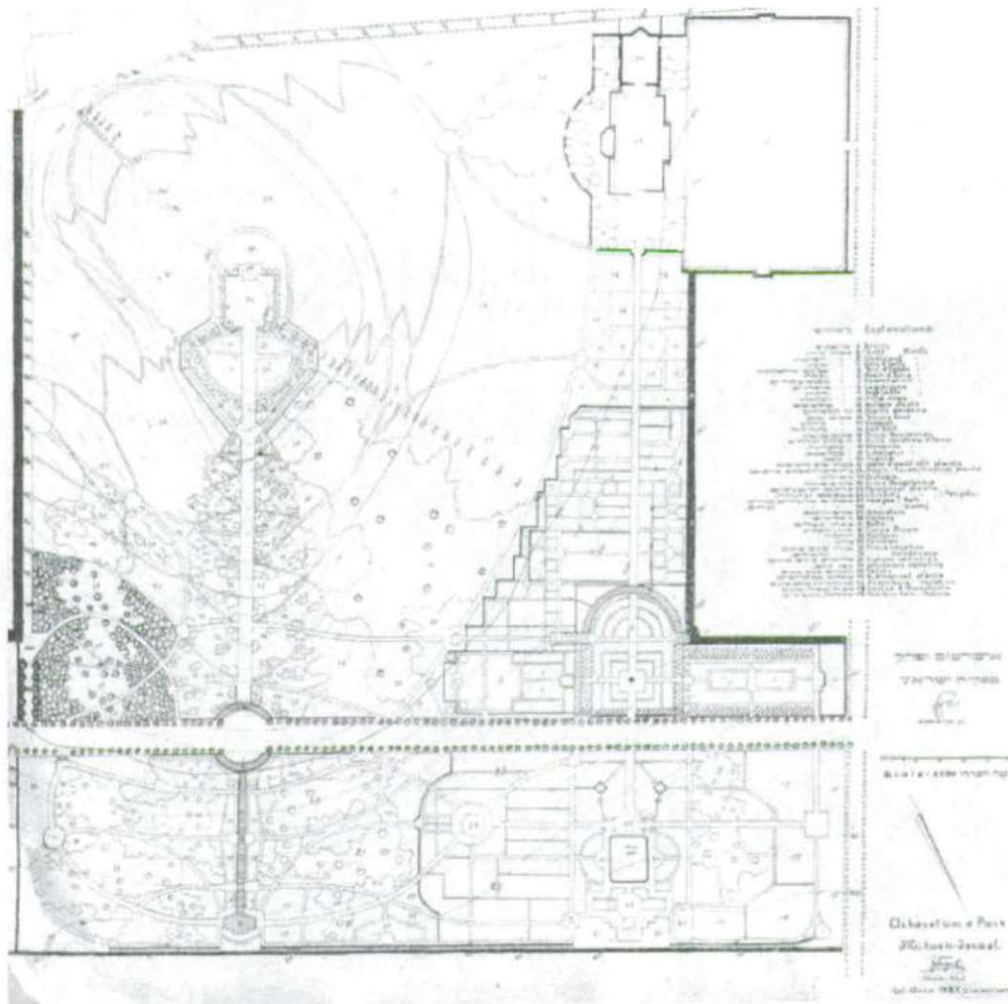
את רעיון הקמת הגן הבוטני הגה א. קראוזה לאחר מלה"ע הראשונה כחלק מפעולות שיקום המוסד. ראשית הנטיעה בשנת 1923-1924 כאשר נטעו בגן כמה אוספים על ידי ב. ציז'יק. עיקר גאוותו של ציז'יק אשר שימש כמורה ומדריך בגננות, היתה בטיפוח גינות הנוי הן בסביבות המוסד והן באזור המשתלה שם פיתח גינת תלמידים בסגנון אנגלי. מתארת שרה ציז'יק:

"ערוגה השתלבה בתוך שכנתה. בצורות הנדסיות יפות ושוונות, עם פרחים בעלי גוונים שונים וצורות שונות, נמוכים מאוד וגבוהים. ערוגה ערוגה לתלמיד. התחרות היתה גדולה: גינתו של מי תפרח ותשגשג יותר" (ציז'יק 1965: 36).

לצד הגן הבוטני שגשגה בראשית שנות העשרים המשתלה במקווה ישראל. רשימת הצמחים למכירה במשתלה משנת 1925 מנתה כ-85 מינים. אילני סרק לשדרות חורשות ויערות (לשון הכתוב) 35 מינים, שיחים ומטפסים 11 מינים, צמחי נוי 23 מינים, דקלים 3 מינים, עצי פרי 16 מינים.

לקראת סוף שנות העשרים עלה רעיון הגן הבוטני בשנית והאדריכל – גנן יחיאל סגל הכין תכנית לשטח בן 80 דונם. נטיעת הצמחים בגן נעשתה על פי משפחותיהם וקרבתם הסיסטמטית על פי קביעותיו של פרופ' וורבורג, נשיא הקונגרס הציוני ומומחה בעל שם עולמי לסיסטמטיקה.

הגן, פורמלי באופיו חולק לשני שטחים עיקריים: שטח גבעי בו ניטעו אורנים, ארזים ואראוקריות ושטח מישורי בו ניטעו צמחי נוי שונים. שלוש שדרות מרכזיות יצרו את צירי ההליכה בגן: המערבית, שדרת פיקוס השדרות, המרכזית שוכת מטפסים על מבנה פרגולה, והמזרחית שדרת פיקוס חלוד. בראשית שנות השלושים התחילה הנטיעה בגן. מקורות הצמחייה היו מגוונים: לצד צמחים שנאספו ממשטלות שונות בארץ ובעיקר מתחנת הניסיונות שהיתה בתל אביב, הוזמנו זרעים ושתילים מארצות שונות כמו צרפת ואטליה.

איור 29: הגן הבוטני במקווה ישראל (עיזבון י. סגל)
Fig 29: Botanical Garden of Mikve Israel

בשנת 1931 הוקדשה חלקה בת 4 דונם לצמחי איי על פי תכנית שהציעה המחלקה לבוטניקה באוניברסיטה העברית בראשות פרופי איג. אוסף של כ-70 צמחי גדרות סודר לטובת הגננים והחובבים (אבישי 1990).

תרומת מקווה ישראל ליצירת תרבות גננית בארץ היתה רבה. בשנות השלושים והארבעים הפך המוסד למרכז הבלעדי להפצת תודעת הגננות בארץ (בן ערב 1981: 36). בית הספר החקלאי שימש כמקום לימוד תיאורטי ומעשי לגננות, המשתלה שמשה כמרכז איקלום והפצת צמחים בכל הארץ, וכמרכז לידע גנני-בוטני. הגן הבוטני היה במשך שנים רבות הגן הבוטני היחיד בארץ אשר הציג צמחים לפי שימושיהם הגנניים. כנס היסוד של ארגון הגננים התכנס במקווה ישראל ב-1943.

איור 30: פרסומת לקטלוג משתלת מקווה ישראל (הטבע והארץ)
Fig 30: Advertisement for Mikve Israel nursery

7.3.1 רפרטואר הגן במקווה ישראל

טבלה 9: רפרטואר גינת מקווה ישראל
Table 9: Mikve Israel's Garden Repertoire

מרכיבים	צמחייה	תבנית	תפקיד	פעילות	ערכים ומשמעות	זהות
גינה בוטנית	עצי פרי	פורמלית	לימוד	הקמה	אומנות הגן	אירופאית
גינת הדגמה	עצי נוי	בעיקר	קישוט	עבודת		מקומית
לגננים	פרחים		ותצוגה	תלמידים		
גינה לעבודת תלמידים	שיחים		איקלום	הדגמה		
	מטפסים					

7.4 הגינה הקיבוצית

ראשיתו של הגן הקיבוצי התרחשה בשנות העשרה, בשעה שקמו הגינות הראשונות באחוזת בית. הגן הקיבוצי התפתח במקביל לגינה העירונית ומכאן שלהגדיר אותו כתקדים יהא לא מדויק. יחד עם זאת היקף הפעילות הגננית במשקים והפעילות הארגונית שהתלוותה אליה מציבים את הגן הקיבוצי במקום מרכזי בין הגורמים המשפיעים על יצירתה של הגינה העברית הוורנקולרית.

ר. אניס וי. בן ערב שחקרו את תולדות הגן הקיבוצי, מבחינים בשתי תקופות עיקריות בהתפתחות הגן הקיבוצי עד להקמת המדינה. בתקופה הראשונה (1910-1930), יוזמות מקומיות בסיוע מזדמן של מדריכים חקלאיים הביאו לנטיעת עצים ופרחים ברחבי המחנה. כל הנטיעות היו

ידיניות וככלל סבל התחום מהעדר משאבים כמו מחסור במים ובידים עובדות. בתקופה השניה (1930-1950), שולבו אדריכלי נוף בתכנון המחנה, כאשר התכנון הנופי הווה חלק בלתי נפרד מתכנון מבני המשק ופריסתם במרחב. בעוד שגני הקיבוץ הראשונים תוכננו על פי עקרונות הסגנון הארכיטקטוני-הפורמלי, הרי שלקראת סוף התקופה עלה קרנה של הגישה הטבעית לתכנון והגנים נוצרו בהשפעת גן הנוף האנגלי.

ראשית הגן הקיבוצי היתה בשאיפת המתיישבים להפוך את שטח המחנה לבית וזאת על ידי יצירת צל וסביבת חיים נוחה (אניס ובן ערב 1994 : 21). אורח החיים בקיבוץ והאידיאולוגיה שלוותה אותו עשו את הגן הקיבוצי לחלק בלתי נפרד מהחיים בקיבוץ ולא לאתר נפרד אליו מגיעים רק בשעות הפנאי.

איור 31: ראשית הגינה הקיבוצית (אניס ובן ערב: 22)
Fig 31: Beginning of the Kibbutz Garden

הגינה הביתית הקיבוצית היוותה חלק בלתי נפרד מתכנון הנקודה. ר. קאופמן, שתכנן קיבוצים רבים, הקציב ליד כל מבנה מגורים שטח לגן ירק פרטי לצורכי הבית. בבית זרע (1927) התעלמו המתיישבים מהמלצה זו, ומשבצת הקרקע הפכה לשדרה מצלה. באותה השנה כאשר קיבוץ תל יוסף התיישב בנקודת הקבע שלו, נרתמו המתיישבים לפעולת "קישוט" מיניאטורית ליד בתי המגורים שלהם ושתלו פרחים חד שנתיים. ניסיון קטן זה שבא לבחון את יחס החברים לנטיעות הצליח מעל למשוער. שני ניסיונות שונים אלו הפכו ברבות השנים לשתי גישות שונות ביחס לגינה הפרטית בקיבוץ. לצד הגישה שבקשה ליצור אחדות בשטח המחנה וראתה בכלל השטח הקיבוצי את רכוש הציבור כולו, התפתחה גישה הפוכה שבקשה ליצור חללים אינטימיים, פרטיים סביב בית המשפחה אשר אינם נחלת הכלל (שם: 108-110). ג. הר-גיל שבחן את התפתחות הגן הקיבוצי מצא כי בתקופת הבראשית של הגן הקיבוצי היו גינות הנוי סביב חדרי החברים מוקדשות בעיקרן לפרחים. עם התפתחות הסגנון ה"פורמלי-נקודתי" כהגדרתו הפכו גינות אלו למתחמים גדורים בגדר חיה, מלבניים בתבניתם כאשר בין גינה אחת לרעותה באותו מבנה מגורים לא היתה חציצה. בשטחים אלו שלא היו אחידים בגדלם והיו בבחינת סרח עודף בין המבנים ובין השבילים גדלו פרחים ומטפסים. בתקופת "גן הנוף" הקיבוצי כאשר נפרצו הגדרות החיות, ולכאורה שימש כל הגן כיחידה אחת, הודגשו החצרות הפרטיות ע"י מפלסי גובה קטנים וע"י ביטוי ייחודי של בעלי הגינות שעיטרו את גינותיהם באבנים מיוחדות, משטחים מרוצפים ואלמנטים קישוטיים (הרגיל 1992 : 122-132).

7.4.1 רפרטואר הגינה הקיבוצית (הגינה הפרטית)

טבלה 10: רפרטואר הגינה הקיבוצית הפרטית
Table 10: Kibbutz private garden's Repertoire

מרכיבים	צמחייה	תבנית	תפקיד	פעילות	ערכים ומשמעות	זהות
- הגינה בין הבית ובין השביל	- פרחים	- פורמלית	- קישוט	- הקמה	- משפחה	- אישית
- הציבורי	- דשא	- בתחילה	- ותצוגה	- עבודה	- קהילה	- השתייכות
- גדרות חיות	- עצי נוי	- חופשית	- פנאי ונופש	- עצמית	- קיבוצית	- קולקטיבית
- משטחים מרוצפים	- עצי פרי	- מאוחר יותר				
- אלמנטים דקורטיביים						

7.4.2 תרומת הגינה הקיבוצית לתרבות הגננית

על אף שהגינה הקיבוצית התפתחה במקביל לגינה העירונית, תרומתה היתה חשובה ביותר. תרומתה לאו דווקא בהקשר של הגינה הפרטית הקיבוצית אלא של הגן הקיבוצי כמודל.

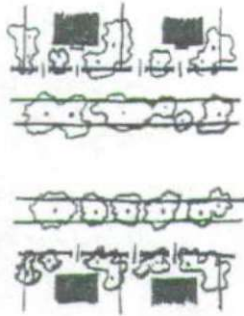
- מודלים להעתקה: בקיבוצים התפתחו יחסית מהר מודלים של גינות אשר ניתן היה לשאוב מהם רעיונות לאופן עיצוב הגן. הגן הפורמלי והגן החופשי זכו לביטוי רחב הן בפועל והן בכתיבה אודותיהם.
- חומר צמחי: בקיבוצים התפתחו משתלות שונות אשר ספקו את תוצרתן גם למגזרים שמחוץ להתיישבות העובדת ולדוגמא רשת המשתלות של הקיבוץ המאוחד שראשיתה בקיבוץ עין חרוד.
- התארגנות מקצועית: היוזמה להתארגנות וליצירת קהילה מקצועית של העוסקים במקצועות הגן היתה בהתיישבות העובדת. גנני ההתיישבות העובדת הם אלו שהקימו את ארגון הגננים בשנת 1943.

7.5 תקדימים נוספים

גינות פלשתינאיות, גינות מושבות הברון, גינת מקווה ישראל וכן הגינות הקיבוציות היו חלק מפעילות גננית שהתרחשה בא"י בסוף המאה ה-19, תחילת המאה ה-20. מעטות העדויות הפיסיות שנשמרו מפעילות זו וגם המחקר והכתיבה המתעדות את ההתיישבות בארץ כמעט ולא הקדישו לנושא מקום. תיאור וניתוח מפורטים של תקדימים אלו הינו נושא למחקר בפני עצמו. יחד עם זאת חובה לציין את תרומתן של גינות ופעילויות נוספות שהיו תקדים לגינה העברית הוורנקולרית ולו אך בקצרה בלבד.

- מושבות הטמפלרים שקמו בארץ ישראל בין השנים 1873-1907 העתיקו לארץ את דגמי הכפרים בהם התגוררו אנשי הקהילה בגרמניה תוך התאמות מקומיות (בן ארצי 1996: 193). במושבות אלו הושם דגש על פיתוח החצרות כאשר מתכונת העמדת הבנין כלפי הרחוב דמתה

למקובל במושבות הברון באותה התקופה (ראה איור 32). חצרות המשק הוקפו בגדרות נמוכות עשויות אבן או עץ ומשוכות צמחייה (בן ארצי 1996 : 146). לבני הארץ הצטיירו המושבות הגרמניות כארץ זרה (שמיר 1972 : 177). גינותיהם הקיפו את הבתים ויצרו סביבת מגורים עתירת ירק וצל. כותבת רחל ינאית בן צבי את רשמיה מגן המושבה הגרמנית ביפו :

”עינינו בעצים: הברושים הללו
 צמיחתם כחץ כלפי הרקיע, עצי התומר
 מושיטים כמותיהם לכל העברים, ועץ
 הפורח כאחוז לחבה – כולו מכוסה
 פרחים אדומים ועלעלים זעירים,
 שזורים” (ינאית בן צבי
 1972 : 6).

איור 32: תכנית המושבה הגרמנית בחיפה (הבנין 1937)
 Fig 32: The German Colony in Haifa

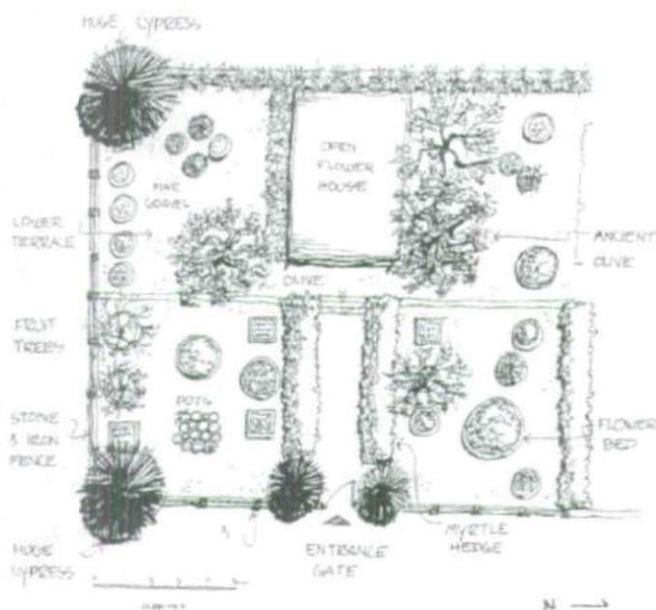
מושבות הטמפלרים יצרו בארץ נוף ייחודי שהצטיין בארגון, טיפוח ורווחה. מודל להעתקה עיני הישוב המקומי. הגינות סביב בתי הטמפלרים היו לשם דבר בין שכניהם היהודיים. בין המתישבים הטמפלרים היו גננים לא מעטים שחלקם עסקו בתכנון ובהקמת גינות עבור המתישבים בתל אביב (את גינת ציונה רבאו-קטינסקי תכנן הגנן טנצמן משרונה). אחרים עסקו בשתלנות כמו השתלן אורט שהציג בתערוכה הכלכלית של שנת 1924 שיחים ועצים מחלקתו (”מסחר ותעשייה” 1924 (6-5)).

איור 33: המושבה הגרמנית בחיפה, באארנפיינד (ברקאי ושילר)
 Fig 33: The German Colony in Haifa by Bauernfeind

מוסדות דת נוצריים הצטיינו בגינות נוי מטופחות שנשענו הן על המסורת האירופאית והן על מסורת הבוסתן המקומי שתי דוגמאות לשתי גישות אלו ניתן לראות בגינות בירושלים.

הגן בגת שמנא קיים באתרו כנראה מהמאה ה-4 לספירה. בגן עצי זית וברושים עתיקי יומין וכן ערוגות פרחים. הגן עשיר במרכיבים סמליים כמו חלוקת הגן לארבעה חלקים, הדגשת השער ומרכזו הגן וכן הדגשת האלמנט האנכי בגן ע"י עצי הברוש (Braudo 1983: 153-157). הגן היה מוקד עליה לרגל לצליינים בשל מרכזיותו בעלילת חייו של ישו.

איור 34: הגן בגת שמנא (Braudo: 155)
Fig 34: Gat Shamna Garden

Henry van Dyke שביקר בגן בסוף המאה ה-19, תיאר את שפע הפרחים שמצא בו:

There are wall-flowers, stocks, pansies, baby's breath, pinks, anemones of all colours, rosemary, rue, poppies- all sorts of sweet old fashioned flowers. Among them stand the scattered venerable trees, with enormous trunks, wrinkled and contorted, eaten away by age..."(van Dyke 1908: 77)

לעומתו, גן המנזר הצרפתי ראטיסבון היה שונה לחלוטין באופיו. הגן ניטע סביב בית היתומים 'St Pierre Sion' שנבנה בשנת 1874. הגן שהקיף את המבנה משני עבריו, תוכנן במתכונת פורמלית של חורשות עצים נטועות במרווחים קבועים.

איור 35: מנזר ראטיסבון (בן אריה 389)
Fig 35: Etablissement St. Pierre de Sion, Jerusalem

-שכונות יהודיות חדשות בירושלים עד למאה הי"ט היו הבתים בירושלים מקיפים חצרות חצי ציבוריות ששימשו כמוקד לחיי היומיום לבני המשפחות השונות שגרו במבנים סביב החצר. לחצר היתה רצפת אבן וגדלו בה עצי פרי ופרחים (קרק ואורן נורדהיים 1995: 64). גם גגות הבתים שמשו לפעילות והיו מפורזים בהם עציצים (שם). י. יהושע הכותב אודות הבית הספרדי ברובע היהודי מתאר את שברי העציצים שנתגלגלו ממקומות שונים עד אשר הפכו לכדים פורחים בידיהן של בעלות הבית. שלושת התפקידים שמלאו הפרחים היו ברכה במוצאי שבת ובשמחות, ריפוי מחושים שונים וקישוט מגשי מתנות (יהושע 1976: 47-48). בספרה 1873-1907 מספרת רבקה אלפר על מראה החצרות של ילדותה. בירושלים גידלו צמחים בעציצים על אדני החלונות צמחי בשם ותבלין וצמחי מרפא. בחצרות המרוצפות נהגו להשאיר פתחים לימון ורימון ואף גפן בפחים יסמין וגרניון ציפורן רודה ונענע. השקיה נעשתה במימי השופכין מהמטבח (אלפר 1967).

כאשר ייסד משה מונטיפיורי את שכונת מאה שערים בשנת 1860 ביקש לשנות את הרגלי החיים ותרבות המגורים של יהודי הישוב הוותיק בירושלים. בדבריו קשר את רעיון הקמת השכונה החדשה עם הרעיונות לישוב חקלאי של ארץ ישראל (בן אריה 1979: 175). לשם כך הכשיר בחזית מתחם המגורים חלקות קרקע קטנות לגינון ביתי:

"לכל בית נתנה חלקת-אדמה ממולו, מוקף בגדר ברזל, לגן ביתי. בשנים הראשונות היה מונטיפיורי שולח להם גם "זרעונים" וכל הכלים הדרושים לזה" (גראיבסקי 1939: 5).

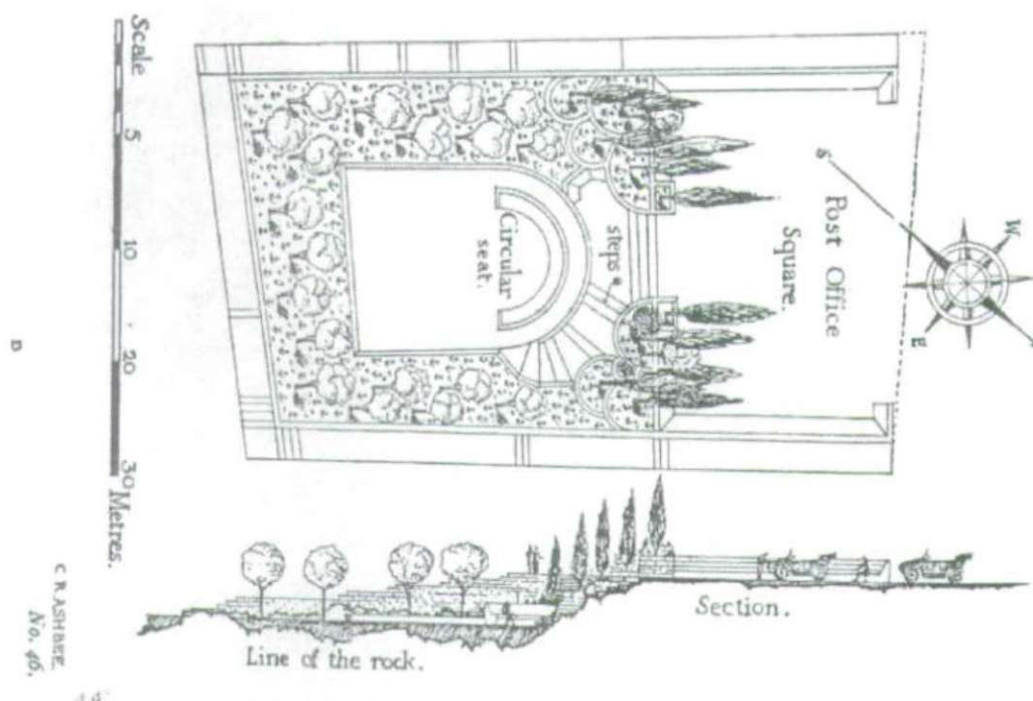
גם בשכונות אחרות שקמו מחוץ לחומות נעשה מאמץ לחבב על התושבים את עבודת הגינון. בנחלת שבעה (1869) אכלסו החצרות שבסמוך למבנים בורות מים וגינות ירק (בן אריה 1979: 151). תקנות השכונות כללו לא אחת התייחסות לנטיעות ציבוריות ופרטיות כמו לדוגמה תקנות מאה שערים משנת תרל"ד אשר חייבו נטיעת אילנות ומטעי נוי ואסרו ללא אישור הקמת רפתות (שם: 157), או תקנות אהל משה בהם נאמר:

"בשני צידי הדרכים ינטעו אילנות נחמדים למראה וכל אחד חייב לשמרם וגם להשקות האילנות הסמוכים לביתו וחצרו" (כץ 1984).

את הקמת השכונות היהודיות מחוץ לחומות קושר י. בן אריה עם התכניות לישוב חקלאי של ארץ ישראל כאשר שני התהליכים התרחשו במקביל. תהליך היציאה מהחומות זכה אמנם להגשמה מוקדמת להתיישבות החקלאית אך כשלונו בהפיכת אוכלוסית ירושלים לפרודוקטיבית יותר הביאה להתחזקות הנסיונות החקלאיים והקמת המושבות בראשם (בן אריה 1979: 177).

-תרומת השלטון הבריטי. תרומת השלטון הבריטי ליצירת התרבות הגננית בארץ ישראל היתה רבה ביותר וראויה לחקירה בפני עצמה. בעוד שחלק מהיבטיה של תרומה זו נחקרו במסגרות שונות, לכלל יצירת תמונה שלמה לא נאסף החומר. גנים ושטחים פתוחים היו חלק ממחשבת התכנון הבריטית אשר הובאה לארץ הן ע"י חסידיו של E. Howard אבי רעיון עיר הגנים והן ע"י P. Geddes המתכנן הסקוטי שהכין בשנת 1925 תכנית אב לתל אביב (ראה פרק 8.3.2) וכן היה מעורב יחד עם הארכיטקט C. R. Ashbee בהכנת תכנית לירושלים שכללה את גן החומה ואת מערכת

הגנים העירוניים (1922) (ביגלמן 1988 : 7). Ashbee אף תכנן את הגן הציבורי הראשון בירושלים בחזית מגרש הרוסים, גן שניטע בשנת 1892.

איור 36: גן העירייה בירושלים, Ashbee (בן ערב: 27)
 Fig 36: The municipal Garden, Jerusalem by Ashbee

לבד מגן זה, הקימו האנגלים גנים פרטיים שונים בירושלים כדוגמת הגן של הקונסול פיין ואף ייסדו אגודה לטיפוח הגנות בעיר (ראה פרק 6.5). עם הכיבוש בימי מלהייע הראשונה, נתגלתה לבריטים ארץ קרחת מיערות ומעצי פרי. בנסיון לשקם נופים אלו, הוציא השלטון הבריטי כבר בשנת 1918 הוראות האוסרות כריתת עצי חרוב ואלה ומאוחר יותר איסור על כריתת עצי זית ובכלל עצים שונים (ביגר 1983 : 121). פקודת היערות הביאה מראשית שנות העשרים להכרזה על אזורי יער שמורים. לצד השמירה על המעט שנותר, פתח הממשל בפעולות שונות לייצור הארץ. זרעים ושתילי עצים יובאו ממצרים, הודו ואוסטרליה ומאות אלפי עצים ניטעו מידי שנה רובם על ידי הממשל וחלקם על ידי אנשים פרטיים שבזכות הנטיעות פטרו עצמם ממס על קרקעותיהם. הממשל סייע בהקמת משתלות רבות בכל רחבי הארץ, מכר שתילים במחיר הקרן לציבור הרחב ומסר עשרות אלפי שתילים למוסדות ציבור לצורכי נטיעה (ביגר שם : 121-124). במשתלות השלטון הבריטי נערכו ניסיונות רחבי היקף לאיקלום עצי סרק שונים וביניהם עצי נוי. חלק מעצים אלו כמו הארזים והברושים יועדו במקור לשמש כעצי יער אך לא נקלטו. אחרים נועדו מלכתחילה לשמש כעצי נוי וביניהם: הזיקרנדה (Jacaranda), הסופורה היפנית (Sophora japonica), הברכיכיתון הצפצפני (Brachychiton populneum) ורבים אחרים (ביגר וליפשיץ 1998 : 123-164). עצים אלו העשירו את אינוונטר הצמחייה שעמד לרשות העיריות כמו גם הגנים החובבים בארץ.

7.6 התקדימים הגנניים והגינה העברית הוורנקולרית

הגינות הפלשתינאיות כמו גם גינות מושבות הברון, גינות מוסדות הדת הנוצריים וגינות הטמפלרים, גינות מקווה ישראל וגינות אחרות שצמחו בארץ ישראל החל מסוף המאה ה-19 כל אלו הוו בגדר תקדימים לגינות אותן יצרו המתיישבים היהודיים בארץ. תרומתם ליצירת תרבות הגינה העברית הוורנקולרית היתה רבה:

- **התקדימים הוו מסד לרפרטואר הגינה העברית הוורנקולרית.** התקדימים השונים יצרו את עשר האפשרויות ליצירת הגינה העברית הוורנקולרית. הם סיפקו את אינוונטר הצמחייה הראשוני, את טיפוסי החללים, את סגנונות הבניה, את אפשרויות השימוש והמשמעויות הנלוות אליהם. כל אחד מהתקדימים תרם את חלקו לאותו מכלול של אופציות ממנו צמחה הגינה העברית הוורנקולרית.
- **התקדימים היו בבחינת מודלים להתייחסות.** בהקשר המיידי שימשו הגינות דוגמא אשר אותה יכלו המתיישבים החדשים להעתיק לסביבת מגוריהם כמו ראשוני אחוזת בית שביקשו ליצור להם שכונה כדוגמת המושבות. הגן הבוטני במקווה ישראל שימש כתיבת תצוגה לגנים עתידיים ואף ניתן היה לרכוש במשתלה הסמוכה את המינים שבתצוגה. לא כל המודלים אומצו ע"י המתיישבים היהודים, אחדים נדחו. לבחירה הסלקטיבית היתה משמעות. התקדימים העמידו בפני המתיישבים ברירות שונות אשר הבחירה בהן תידון בפרק המסיים.
- **התקדימים היו בבחינת הבטחה לעתיד אחר.** רבות נכתב אודות תחושת הזרות שלוותה את המתיישבים בארץ ישראל, את קשיי ההסתגלות לנוף ולאקלים הצחיחים. בתקדימים השונים ראו המתיישבים את הפוטנציאל לשינוי נוף הארץ וליצירת סביבת חיים תומכת יותר. בדגניה מסופר על הבוסתן הבהאי ששימש מקור השראה ועידוד למתיישבים הראשונים (אניס ובן ערב 1994: 21).

חלק ד. תל אביב כמקרה מבחן

פרק 8: השדה הרחב:

פעילות הממסד העירוני ושלוחותיו בקידום

פרויקט הגינה הוורנקולרית בתל אביב

8.1 מבוא: העיר תל אביב ותרבות הגינה הוורנקולרית

גינה פרטית היתה חלק מחזונו של המתיישבים הראשונים באחוזת בית. גודל החלקות, תקנות הבניה בהן, כמו גם השיח שלוה את ההקמה והדימויים הויזואליים אותם הציגו מתכנני השכונה כל אלו מעידים על מקומה של הגינה בהתיישבות החדשה. לכשהפכה שכונת הגנים לרשות מוניציפלית עצמאית אומצה הגישה המקורית בחוס, ונמשכו המאמצים השונים להשרתה.

פרק זה מתאר את פעולותיו של הממסד העירוני מימי ועד שכונת אחוזת בית דרך ועד תל אביב והעירייה שקמה לאחר מכן בהשרשת רעיון הגינה בקרב מתיישי העיר. בפרק נבחנות האסטרטגיות השונות, הגלויות והסמויות מהעין, אשר קידמו את פרויקט יצירתה של הגינה העברית הוורנקולרית בעיר תל אביב. חקיקה, תכנון, תעמולה ישירה ועקיפה, חינוך ודוגמא ציבורית היו חלק מהאמצעים בהם נקטה העירייה ואישי ציבור המקורבים אליה בקידום הפרויקט. הפרק סוקר מאמצים אלו למן ראשיתה של אחוזת בית ועד לסוף שנות השלושים, מועד בו רעיון עיר הגנים שוב לא היה רלוונטי להתפתחותה של העיר.

תיאור פעילותו של הממסד העירוני נעשה תוך שימוש במודל הטקסט שהוצג במבוא לעבודה. טקסט הגינה הוורנקולרית בתל אביב הוא תוצר של שני שדות המחקר: השדה הרחב והשדה הצר. תכנם של שני השדות מוצג בתרשים.

תרשים מס 5: טקסט הגינה הוורנקולרית בתל אביב
Scheme 5: The text of Tel Aviv, vernacular garden

השדה הצר	השדה הרחב
גינות אחוזות בית, גינת ביאליק, גינות בתי הספר, גינות מלחמה, גינות קרית עבודה, גינות מעונות עובדים, גינות העיר הלבנה.	חזון אחוזות בית, תכנון עירוני, חוקים ותקנות, תעמולה לטיפוח הנוף העירוני, פעולתם של סוכני תרבות ושל אישים שונים למפעל הגינון העירוני, תכנון והקמה של גינות עירוניות ומפעלי שיכון עירוניים.

עיון מדוקדק בתכולתם של השדות מגלה כי רוב התכנים אינם מוגבלים לשדה בודד והנם חוצי שדות. לדוגמא: חוקים ותקנות שיצרו את המסגרת הכללית להתפתחות העירונית ובכך משתייכים לשדה הרחב, הכתיבו במישרין את דמותן של הגינות בעיר ועל כן הנם משתייכים גם לשדה הצר.

גינות מעונות עובדים אשר נבנו מתוך אידיאולוגיה צרופה, משתייכות לא רק לשדה הצר אלא גם לשדה הרחב. על מנת לפתור כפילות זו, נקבעה חלוקה שרירותית בין השדות. בפרק השדה הרחב מתוארת פעילות הממסד העירוני וסוכני תרבות נוספים בקידום פרויקט הגינה העברית בתל אביב, ואילו בפרק השדה הצר נידונות הגינות השונות שצמחו בתל אביב למן ראשיתה ועד לסוף שנות השלושים.

8.2 החזון

מייסדי העיר תל אביב ראו בחזונם פרבר או עיר מודרנית שהגנים מהווים חלק בלתי נפרד ממנה. הגן הווה ביטוי לקדמה, ביטוי לסביבת חיים בריאה, בטוחה ומודרנית. הגנים סמלו את התנתקותה של אחוזת בית מיפו הצפופה והמזוהמת (רעה חולה שאפיינה אף את השכונות היהודיות שמחוץ ליפו, נווה צדק ונווה שלום) וכן את הקשר של אחוזת בית הצעירה שבפרובינציה עם פריס, וינה ובירות העולם המודרניות. עבור בני הישוב הישן שלא היו מודעים לערים האירופאיות סמלו הגנים את ההתקרבות למושבות או לשכונות החדשות בירושלים בהם באה לידי ביטוי רוח הקדמה.

עקיבא אריה וייס, מהפעילים המרכזיים בהקמת אחוזת בית ראה בגנים חלק מהמרכיבים של העיר המודרנית:

"בערים אלה שנבנה, תהיה רווחה בתוך גבולות יישובן. הרחובות יהיו רחבים, מים יהיו בתוך הבתים, גנים סביב הבתים, מאור חשמל ברחובות ובבתים וכוח חשמל לתעשייה ביום ובלילה. יסודר ביוב כללי ויותקן כל הדרוש לעיר מודרנית" (וייס אצל שחורי 1990: 24).

וחיזק את דבריו יחזקאל סוכובולסקי-דנין:

"אמנם, כבר היתה קיימת ביפו שכונת נווה צדק, נווה שלום אף היא באה לעולם, אלא ששתי השכונות הללו גם יחד לא הניחו עדיין את דעתם של רבים מבני הישוב: המשך לסמטאות שביפו. ובאוויר ריחף הרעיון של הקמת פרבר מודרני, פרבר גנים, שיהא משהו חדש, כולו יהודי" (שם).

דנין השווה את השכונה המתוכננת לפריז או ליונה, וכרך יחדיו פארקים תיאטראות ואוניברסיטה. לאשתו רחל דנין, היתה תמונה ברורה כיצד אמורה להראות העיר העתידית:

"השטח הבנוי יהיה רק רבע משטח החלקה, שהיא חיבת להיות בגדלה לא פחות מאלף אמות מרובעות והיתר יינטע עצי נוי ושיחי פרחים, וגם יזרעו גינת ירקות וכל בית יהיה טובל בירק: ומכון מים יהיה בשכונה צינורות וברזים שופעים מים בכל חצרות הבית: יסללו בה כבישים ומדרכות, שדרות יינטעו ולוכסים יאירו את הרחובות" (אלפר 1957: 205).

מקורות ההשראה שלה היו השכונות הירושלמיות שמחוץ לחומות ובעיקר שכונת מזכרת משה מונטיפיורי. הד לגישה זו ניתן למצוא בדבריו של יצחק חיותמן שראה בחזונו פרבר כדוגמת המושבות.

"מהרגע שנכנסתי לכהן כמנהל ומפקח של חברת זינגר ביפו, בשנת 1905, התמסרתי לרעיון של יצירת שכונה יהודית מסודרת, ולה בתים, חצרות, גני עצים ופרחים, כמו

במושבות. אחרי עמל היום בעסקים בעיר יפו, יוכל כל אחד לחזור לנווהו כפרבר השקט וישאף אל קרבו אוויר צח ובריא;” (חיותמן אצל שחורי 1990 : 21).

חזונו של מייסדי העיר תל אביב שיקף רעיונות ומודלים שרווחו באירופה באותה העת ואת ניצניהם ניתן היה לראות בארץ בשכונה הגרמנית ואלהאלה שנבנתה ביפו ובשכונת זיכרון משה שנבנתה בירושלים. עקיבא אריה וייס מהפעילים הנמרצים להקמת שכונת אחוזת בית ביקר בתערוכה העולמית שנערכה בבליגיה ערב עלייתו ארצה ואסף בה חומר רב בנושאים הקשורים בבניין ערים (וייס 1957 : 66-67). אמנם, אין בנמצא כל עדות חד משמעית שעקרונות התכנון אותם התוו הראשונים אכן נקבעו בעקבות עיון בתכניות של פרברי ערים בעולם (כץ 1985 : 169), אך סביר להניח שהידים מהמתרחש באירופה בתחום התכנון הגיעו לידיעת הראשונים ובעיקר אמורים הדברים בחזון האוטופי כפי שנוסח בספרו של Howard (1898). בניגוד לחזונו של Howard שחזה את דמותה של העיר השלמה, והאוטונומית, בקשו ראשוני אחוזת בית לצור פרבר עירוני נעדר כל מסחר ופעילות כלכלית למעט מגורים.

8.3 התכנון

מהחזון אל המימוש בפועל של רעיון שכונת הגנים ניצב שלב התכנון כמבחן הראשון לרצינות כוונותיהם של מייסדי העיר תל אביב ליצור פרבר גנים פורח. הפרק בוחן את תרגומו של החזון לתכניות בנין עיר שונות ואת מימושו של תכניות אלו. שני שלבים מכריעים בתכנונה של תל אביב נבחנו בפרק זה: הראשון, תכנון אחוזת בית, והשני, תכנית הבנוי לעיר תל אביב כפי שהוצעה ע"י המתכנן הסקוטי Patrick Geddes במחצית שנות העשרים. בחינת תכניות אלו, תעשה תוך התמקדות על נושא השטחים הפתוחים הפרטיים והציבוריים בעיר.

עם תרגום חזון שכונת הגנים לתכנית בנין ערים, החל הרעיון להתפוגג. תושבי אחוזת בית לא הבינו את המשמעויות התכנוניות של החזון. הגדיל לעשות אחד המתיישבים הראשונים שבקש לוותר על שירותי מתכנן ולצאת אל המגרש עם קבלנים ידועים, ולהחליט במקום כיצד לסדר את הרחובות. (שחורי 1990 : 42). הוועד, עדיין נחוש בחזונו, דחה את ההצעה, ובחן מספר תכניות.

8.3.1 תכניות מוקדמות לאחוזת בית

4 או 5 תכניות הוגשו לוועד שכונת אחוזת בית, מהן נשמרו שתיים: תכניתו של המהנדס החיפאי טריידל ושל האדריכל הוינאי סטיאסני. תכניתיהם של המהנדס וולדמן ושל פרופ' בוריס שץ יחד עם המהנדס בארסקי אבדו (דרויאנוב 1936 : 105).

איור 37: אחוזת בית במבט הציפור ע"פ תכנית סטיאני (דרויאנוב: 104)
Fig 37: Ahuzat Bait according to Stasiani bird's view

שתי התכניות שנשמרן, הקדישו שטחים ניכרים לגנים ולפארקים. בתכנית שהגיש טריידל בינואר 1909 הוקצו כ-41% משטח התכנית לגנים, דרכים, מגדל מים ופארק סביבו. תכניתו של סטיאסני הראתה את הבתים כטבולים בחורש צפוף.

למעשה, אף לא אחת מהתכניות הללו התקבלה ותכניתו של וולדמן שהוותה את הבסיס, בוצעה בקיצוצים נרחבים של השטחים הפתוחים. די היה לתושבי העיר בשטחי הגינון שבתחום המגרש:

"ההצעה לוותר 2 סנטימטרים מכל אמת קרקע לשם גן ציבורי לא זכתה לא לויכוחים ולא לשום החלטה. כפי הנראה, לא הושם אליה לב כלל, והאספה עברה עליה בשתיקה. חברי אחוזת בית לא ראו, כנראה, צורך, שיהיה לשכונתם גן ציבורי, ולולא הכרח מיוחד במינו לא היו נוצרות גם שדרות רוטשילד, שקצתן יש להן עכשיו מעין אופי של גן ציבורי" (דרויאנוב 1936: 106).

התייחסות לנושא הגינון ניתן למצוא בקריאה בין השיטין של תקנות הבניין כפי שיפורטו בפרק 8.4.1.

8.3.2 תכנית Geddes

שנות העשרים הביאו להתפתחות מהירה של העיר תל אביב. הפרעות ביפו, העליות השלישית והרביעית וסיפוח נווה צדק ונווה שלום הביאו לגידול באוכלוסיית העיר ולהתפשטותה הגיאוגרפית. בעוד שבמחצית 1920 מנתה העיר כ-3,600 תושבים ושטחה 1,430 דונם, הרי שבסוף 1925 מנתה העיר 34,200 תושבים ושטחה השתרע על פני 3,580 דונם. הגידול הבלתי מתוכנן של העיר ופרישת השכונות החדשות ללא תכנון מוקדם, יצרו בעיות רבות: חוסר תפקוד עירוני, העדר קשר בין שכונות, העדר פרקים וגנים (שביט וביגר 2001). ראש המועצה העירונית מאיר דיזנגוף בסיוע ההסתדרות הציונית פנו למתכנן הערים הסקוטי P. Geddes על מנת שיכין תכנית כוללת לפיתוח תל אביב. Geddes, ביולוג על פי הכשרתו, סוציולוג ומתכנן ערים עסק בתכנון באנגליה ובהודו והיה פעיל בהכנת תכנית אב לירושלים ולאוניברסיטה בהר הצופים. הוא שהה בארץ כשנה והזדהה עם הרעיון הציוני. מחשבת התכנון שלו נשענה על רעיונותיו של Howard ועל תפיסה ציונית הומנית. תכניתו התבססה על סקר מקיף של האזורים הבנויים ושל עתודות הקרקע של העיר ויצרה מסמך אשר הניח את היסודות התיאורטיים ואת המתודה האסטרטגית לפיתוח עתידי של העיר כאזור חיץ בין העיר הבנויה ובין השטחים החקלאיים (Kallus 1997). מועצת העיר תל אביב אישרה את תכנית Geddes באפריל 1926.

התכנית דנה בהגדלת אוכלוסיית העיר ל-100,000 תושבים ובהשלכותיו של גידול אוכלוסייה זה על נושאי תחבורה, מסחר, תעשייה ופונקציות ציבוריות. יחד עם זאת, מיקום הגנים לא נפקד מהתכנית אלא הווה מסגרת התייחסות רחבה לעיר. פרק מיוחד הוקדש לנושא הגנים בעיר ובו דיון מפורט שראשיתו בצמחית הגן הפרטי וסופו הצמחייה המאפיינת את השדרות והגן הבוטני. בחזונו ראה Geddes את תל אביב כעיר גנים ייחודית:

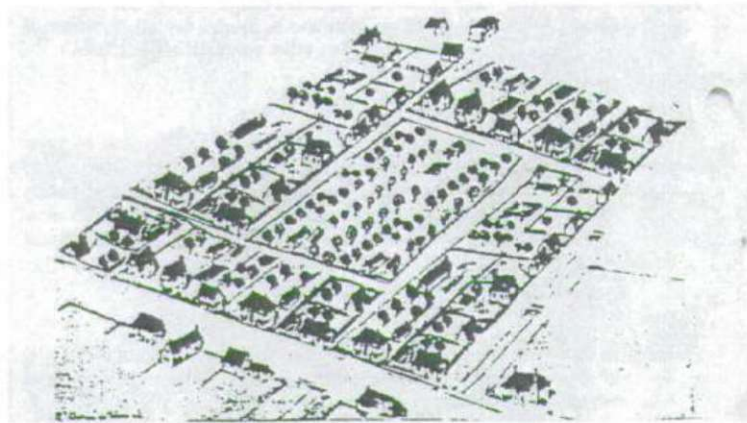
"לא רק כעיר גנים אחת בין רבות אחרות בכל העולם, כי אם באופן מיוחד כעיר גני פרות, עיר שקדים, עיר בוסתנים, עיר גפנים ועצי תאנים, פרדסים ועוד" (Geddes 1925).

חזונו של Geddes בקש להפוך אוטופיות חברתיות למציאות יומיומית. את הביטוי התנכי לשבת תחת הגפן ותחת התאנה טען Geddes כי ניתן להגשים בקלות:

"ארבע שנים לאחר שתילת הגפן יהיו צל ופרות וגם התאנה לא תבושש לחנוט פגיה"
(שם).

משמעות הגן אצל Geddes חרגה מהתפיסה הכלכלית-חברתית אותה הציג Howard וכללה גם היבטים פילוסופיים, מוסריים ודתיים. הגן והפעילות בו היו מקום מפגש, לימוד והבנה הדדית. בגן נפגשו הפילוסופיה היוונית והתבונה העברית ליצירת אידיאלים חדשים. יחודו של עם ישראל וגן עצי הזית שבטיפוחו יביאו להגשמת חזון השלום על פי Geddes. אך לא רק באידיאלים עסק המתכנן הסקוטי אלא גם ביעילות כלכלית. בתל אביב תשרור ההרמוניה בין המחשבה והמעשה על פי העקרונות הפיסיים כמו גם החינוכיים והחברתיים.

גרעין התכנית של Geddes היה הבלוק-המתחם העירוני (איור 38). הבניין הממוקם במרכז המתחם איפשר הקמת גן עצי פרי בחזית הבית וגינת ירקות בגבו. מתחמים אחרים תוכננו כקבוצות מבנים סביב לחצר מרכזית אליה משקיפים כל הבתים. בין הרחוב ובין החצר, תכנן Geddes סמטאות מוצלות במטפסים ובוורדים. Geddes בחן את היתרונות הכלכליים של הגינון העירוני ולטענתו ניתן היה לספק כמחצית מתצרוכת הירקות והפרות העירונית על ידי גינות אלו. לצד הגינות הפרטיות המליץ לאמץ את רעיון ה-Allotments -- שטחי גידול ירקות להשכרה בשולי העיר שהיו פופולריות באירופה (ראה פרק 2.3). פיתוח תעשיית משי, גידול עצי תות וחוות זחלים ביתיות השלימו את החזון הכלכלי של גינות Geddes.

איור 38: המתחם העירוני ע"פ תכנית Geddes (Kallus: 294)
Fig 38: Home Block for Tel Aviv

כמתכנן חברתי לא הסתפק Geddes בתיאור ההיבטים הפיזיים של עיר הגנים אלא גם עמד גם על האמצעים החינוכיים והחברתיים אשר יסיעו להגשמת חזונו. לצורך טיפול בגינות המשותפות בין הבתים המליץ על הקמת אגודה של גננים מתנדבים החברים בחברה הורטיקולטורית שלה סניפים לנוער ולמבוגרים. מטרתה של חברה זו יחד עם העירייה לסייע בהכוונה, בתחרויות ובתצוגות גינון. Geddes הדגיש בחזונו את חשיבותו של ט"ו בשבט, המקבילה העברית ל- Arbor Day. גינות בתי

ספר היו אמצעי נוסף אותו עודד. לדעתו, גינות אלו צריכות להיות פתוחות לקהילה ולשמש אמצעי לחינוך חברה פתוחה ומוסרית. פרק נוסף בעבודה הקדיש המתכנן לנטיעת פרקים עירוניים, גן בוטני מרכזי ועורקים ירוקים בעיר.

8.3.2.1 תכנית Geddes כטקסט

תכניתו של Geddes היתה מורכבת מטקסט מרחבי - התשריט המקורי (שלא נשמר), ומטקסט כתוב-הוראות התכנית. במקרה זה חרגו ההוראות מהנוסח היבש המקובל והיו לטקסט פואטי עשיר בדימויים ובפיגורות לשוניות. הקונטקסט של כתיבת המסמך היה הצורך להתמודד עם התפשטותה הבלתי מבוקרת של העיר ועם הביקורת של השלטון הבריטי אודות רמת התכנון הנמוכה של המרכזים העירוניים היהודיים בא"י (Kallus 1997: 290). Geddes שהגה הערכה וקרבה לרעיון הציוני, גויס ע"י מוסדות התנועה הציונית לתכנון פרויקטים שונים בא"י. אישיותו, שורשיו ועמדותיו החברתיות השפיעו על כתיבת התכנית הנושאת את חותמו באופן ברור ביותר. התכנית של Geddes היא תוצר של יחסי גומלין בין טקסטים שונים. האינטרטקסט שלה כולל לצד כתביו של Howard גם את כתביהם של רפורמטורים אחרים ש Geddes נמנה על חוגיהם, השקפותיה של הציונות בדבר עדיפות אורח החיים החקלאי, והמקרא שעמד בבסיס השקפתו הדתית והמוסרית של Geddes. כיאה למטיף חברתי בעל השקפה ברורה אודות אורח החיים הרצוי המשתמע מתכניתו, תכניתו של Geddes עשירה באמצעים רטוריים. המטפורה התכנית "איש תחת גפנו ותחת תאנתו" זוכה למימוש בתכניתו של Geddes על ידי עידוד נטיעות של עצי פרי וסוכות מצלות. גן העיר לפי Geddes הוא מקום מפגש לימוד וחזון:

"תלמידי בתי הספר והסטודנטים להסטוריה של התרבויות יכירו עד כמה עמוק הקשר בין החכמה והמורשת היהודית (והפילוסופיה היוונית) לבין תרבות הגן והפרי, זו אשר יש בה ערכים ציוויליזטוריים יותר מכל פעילות אנושית אחרת" (Geddes מתורגם ע"י גלי גור).

Geddes הדגיש בדבריו את משמעותם הסימלית של עצים שונים כמו הזית כסמל לשלום (שם).

טבלה 11: רפרטואר הגינה על פי תכנית Geddes
Table 11: Geddes' garden repertoire

מרכיבים	צמחייה	תבנית	תפקיד	פעילות	ערכים ומשמעות	זהות
גינה בחזית	עצי פרי	חופשית	קיום	הקמה	משפחה	קהילתית
גינה אחורית	עצי	פורמלית	פנאי ונופש	עבודה	יצרנות	לאומית
גדרות	סרק		קישוט	עצמית	לאומיות	
ושערים	פרחים		ותצוגה	עבודת גן	מוסר	
מעברים	ירקות			אירוח		
				משחק		
				לימוד/חינוך		

8.4 חוקים ותקנות

התכניות השונות שהוכנו לאחוזת בית ולתל אביב התייחסו בצורה כללית לנושא השטחים הפתוחים ופיתוח העיר כעיר גנים ללא עיגון חוקי של הוראות הפיתוח בשטחים אלו. בעיקר אמורים הדברים בתכניתו של Geddes אשר חלקים ממנה עסקו בפיתוח החברתי והכלכלי של העיר ולא דווקא בפיתוח הפיסי. אי לכך, מימוש תכניות אלו חייב יצירת מערכת של הנחיות וחוקים עירוניים שנועדו לעגן בחוק את יצירתה של תרבות הגינות בעיר. תקנות וחוקים אלו כוללים מספר תחומים שהשפעתם על הגינות ישירה ועקיפה. לצד תקנות וחוקי בניה כלליים, נוסחו חוקים שעניינם העצים בעיר והם כוללים שמירה, טיפוח ונטיעה. קבוצה אחרת של תקנות וחוקים ענינה המים בעיר וזאת מתוך הכרה שלמדיניות המים העירונית היתה השפעה על מפעל הגינות.

8.4.1 תקנות וחוקי בניה עבור אחוזת בית

תקנות הבניין הראשונות לאחוזת בית נוסחו על ידי ד"ר ארתור רופין, מנהל "המשרד הארצישראלי" ביפו, שריכוז את עניני ההתיישבות העירונית והכפרית באותם הימים. לנגד עיניו עמדו ספרו של Howard וכן ספרו של שטובן 'מדריך שימושי לאדריכלות ט-בנין ערים' (כץ 1985: 187-188). התייחסות לשטחים הפתוחים ולטיפוחם הופיעה בתקנות ב. ו-ג.

"ס' ב. שום חבר אינו רשאי לבנות, -יהיו הבניינים מה שיהיו, - יותר משלש עשיריות של שטח אדמתו.

ס' ג. כל מגרש צריך שיהיו לו כלפי הרחוב גנה רחבה שלשה מטרים וגדר. הגנה והגדר צריך שיהיו מתוקנות תמיד כל צרכן. לא קיים החבר חובה זו- רשאית האגודה לתקן את הגנה והגדר על דעת עצמה ולגבות ממנו את יציאותיה" (דרויאנוב 1936: 157).

תקנות אלו שימשו בסיס לתקנות השכונה תל אביב שחבר מרדכי בן הלל הכהן ואשר אושר בכסלו תרע"א. חוקי הבניין בתקנות אלו מפורטים יותר וכוללים הנחיות לגבי גידור, התקנת בתי כסא, מרתפים ועוד. גדל השטח המיועד לבניה הועמד על שליש משטח המגרש וכן נקבעו כי המרחק מהרחוב יהא שני מטרים ומגבול השכן מטר בלבד. החובה להתקין גינה הושמטה מהתקנות החדשות (דרויאנוב 158 ואילך).

מאוחר יותר נוסחה התקנה המחייבת את בעלי המגרשים לטעת עצים בחצרותיהם.

8.4.2 החוק לנטיעת עצים

ועד אחוזת בית, ועד תל אביב ועיריית תל אביב ביקשו כל אחד בדרכו להביא את הציבור לנטוע עצים ברשות הפרט לשם הגדלת נכסי הירק של העיר והפיכתה לפרבר גנים. על ידי תקנה זו בקשו הרשויות העירוניות לשתף את התושבים במפעל הפיכת העיר לירוקה ואולי אף לגלגל את האחריות על צביונה הירוק של העיר לידיהם של האזרחים. עיגון תביעה זו בחוק הווה צעד משמעותי ביחסי הממסד ויצירת תרבות הגינה העברית הוורנקולרית. הפרק בוחן את שלביה השונים של החקיקה למען נטיעת עצים בעיר וכן את השפעתה של החקיקה על התפתחות הגינות בעיר.

בפעולותיה של עיריית תל אביב למען הנטיעות מצאה לה העירייה בן ברית נאמן והוא השלטון הבריטי שבקש לחדש את נופי הצומח של ארץ ישראל אשר הושחתו כמעט לחלוטין בזמן מלחמת העולם הראשונה (ביגר 1983: 121-123). ראשית ההליך, בהחלטת מועצת העירייה מינואר 1925

אשר באה להרחיב את סמכויות החוק הבריטי שהתכוון להגן על עצי פרי קיימים. במשך כחמש שנים ניסתה העירייה להביא לחקיקת חוק העזר עד שלבסוף התקבל במתכונת מצומצמת ביותר המגנה על הקיים בלבד.

פקודת היערות הבריטית משנת 1920 קבעה כי:

"אסור לשום אדם לכרות, לקטוע ענפים, לשרף, לעקור משרש, לקלף, לסמן או להיסב היזק באיזה אופן שהוא לכל עץ אלה----- רשיון לכריתת עצי פרי הן ברשות הפרט והן ברשות הרבים יש לבקש מפקיד היערות" (אעת"א תיק א 100-3).

הגנה זו לא ספקה את עיריית תל אביב שבקשה להגן גם על עצי אורן ופנתה לצורך זה למפקח הבריטי על החקלאות והיערות. הבריטים הסבו את תשומת לבם של פרנסי העיר לאפשרות לחקיקת חוק עירוני שיגן על כל העצים בעיר (אעת"א תיק א 100-3 מכתב 22.5.25). מועצת העירייה אמצה גישה זו והרחיבה אותה גם לנטיעת עצים בתחום הפרט. ראש העירייה מאיר דיזנגוף פנה לעורך הדין דונקלבלום בבקשה לעבד את החלטת המועצה לחוק עזר (אעת"א תיק א 123-3 מכתב 27.7.25). בסיוע חברי ועדת הגננות (אעת"א תיק א 123-3 דוח ישיבת ועדת גננות 25.7.25) הובא לידיעת הבריטים בראשית שנת 1926 הנוסח הראשוני של החוק שכלל:

-איסור על פגיעה (עקירה, גדיעה, כריתה וקלקול) בעצים הנמצאים בתחום העירוני ללא רשיון בכתב מהעירייה.

-חיוב בעלי בתים קיימים בנטיעות כלפי הרחוב לפי רשימה מוסדרת במרחקים נתונים.

-במידה ובעלי הבתים לא ימלאו אחר הוראות החוק הרי שהעירייה תהא רשאית להוציא לפועל את הנטיעה ולחייב את בעלי הבתים (אעת"א תיק 2853, מכתב מיום 12.5.26).

השלטון הבריטי באמצעות המפקח על המחוז הדרומי הסתייג מהחוק המוצע בשני היבטים. בעיקרון תמכה האדמיניסטרציה הבריטית בחוק אשר ימנע פגיעה בעצים קיימים, אך הטילה ספק ביכולתה החוקתית של העירייה לכפות פעולה בתחום השטחים שבבעלות פרטית. הסתייגות שניה נגעה בשאלת האחזקה. הבריטים צידדו בהעלאת מסים לצורך נטיעות בשטחי ציבור, אך לנוכח מצבה המיוחד של העיר תל אביב גם אפשרות זו הועמדה בספק (אעת"א תיק 2853 מכתב מיום 11.1.27).

המבוי הסתום בעמדות הצדדים הביא לכך שהחוק הוקפא עד לראשית שנת 1928. אי אז העלה אותו בשנית המזכיר הכללי של העירייה יהודה נדיבי ובקש כי תאושר המתכונת המצומצמת של החוק האוסרת פגיעה בקיים לפי ההצעה הבריטית (אעת"א תיק 2853 מכתב מיום 4.3.28).

ואכן חוק העזר אשר פורסם ביוני 1930 כחוק עזר מס. 29: "בדבר הגנה על הצמחים בשטח עיריית תל אביב" הגביל עצמו להגנה על "צמחים" קיימים, לא רק עצים אלא גם שיחים, עלים, פרחים, פריחות הנטועות ברחובות ובגנים הציבוריים (אעת"א תיק 2853 מודעה עירונית מס 15).

8.4.2.1 הרטוריקה של חוק ההגנה על העצים

עיריית תל אביב בקשה להטיל על האזרחים את חובת הנטיעות בעיר ולשם כך השתמשה בלשון בוטה אשר כנתה בשם עבריון את הנמנע לנטוע עצים בחצר הפרטית. עמדה זו התרככה במשך

השנים ואת מקומה תפסה הגנה על הקיים בלבד כאשר העובר על חוק זה שוב אינו מכונה בשם עבריין אלא כמואשם בעברה שקנס בצידה (י. רוקח, חוק להגנה על הצומח 1937).

למעשה גם בהעדר חוק ניסתה עיריית תל אביב להטיל על בעלי הבתים את חובת הנטיעות כפי שניתן לראות בסעיף הבא עד שהיועץ המשפטי של העירייה העמיד אותה על חומרת מעשיה.

8.4.2.2 פעולותיה של העירייה במניעת עקירת עצים, ובנטיעות חלופיות.

בפועל, פנתה העירייה אל תושבי העיר בבקשה לנטיעה:

"הננו מתכבדים להזכיר לכם כי גם המסורה של תל אביב עיר גנים וגם הבריאות של תושבים בעירנו דורשות שכל בעל בית ייטע עצים לפני ביתו. היות ואתם עוד לא עשיתם עד הנה את הדבר הזה הננו מתכבדים לבקשכם כי לא תחמיצו את הדבר. היות והחורף זמן נטיעת העצים הולך ונגמר וע"כ צריך להזדרז ולסדר את הדבר הזה בהקדם האפשרי" (אעת"א תיק 11-2 מיכל 529).

אישים שונים שביקשו לעקור עצים בחצרותיהם פנו לקבלת אישור מאת העירייה כפי שמעידים מסמכי העירייה המכילים תכתובות בנושא. (אעת"א תיק ב 100-3 מיכל 572 המכיל התכתבות בין 1924-1926).

לדוגמא, מצ"ב נוסח תגובתו של אביגדור משל הגן הראשי לבקשה לעקירת דקל במגרשו של לוי יחיאל. הדקל נהדר וחסון טוען משל ובלי ספק חובת העירייה לשמור עליו: "כי הדקל מסמל את אופי המזרח והוא תפארת הנוף". בקשת העקירה נדחתה ובעל הבית נתבקש לשנות את מיקום הגזוזטרה המוצעת בהתאם (אעת"א תיק ב 100-3 מכתב מיום 25.12.30).

בעלי הבתים פנו, העירייה שלחה מומחים לבדוק ונתנה את החלטתה. לעיתים הסכימה העירייה לגיזום בלבד של ענפים וגם זאת על ידי פועלי העירייה ובמימון בעלי הבית (אעת"א ב 100-3 מתב מיום 25.12.21).

הנוהג להשית על עוקרי עצים במגרשיהם חובה לנטיעה חלופית התקיים במקרה של בנק פלשתינה אשר קבל אישור לעקירת שקמה עתיקה, ונתבקש בתמורה לנטוע גינת נוי בחזית בנין העירייה החדש (אעת"א תיק (2) 99-3 מכתב מיום 25.8.31). מכתב זה כמו גם האחרים הצטיין בשפה נרגשת בה תואר מעשה העקירה וחשיבותם של העצים. עקירת השקמה תוארה כחטא נגד הטבע והנטיעה החלופית ככפרה ותשובה.

במקביל לדיון בחוקים שנועדו לשמור על העצים הקיימים בעיר, התנהל בעיתונות התקופה דיון אודות גורלם של העצים העתיקים, השקמים והאקליפטוסים שניקדו את נוף החולות. הדיון בעניינם מופיע בפרק העוסק בתעמולה בעיר (8.5.2).

8.4.3 תקנות בנושא המים וחוקת המים

הצלחתן של גינות הנוי והירק בתל אביב היתה מותנית בין היתר בהספקת מים סדירה לגינות אלו. בירושלים לדוגמא, מנע בין היתר המחסור במים התפתחות גינות דומות (ביגר בע"פ). אי לכך בדיקת האופנים בהם התמודדו ועד השכונה ועיריית תל אביב עם סוגיית המים לגינות, עשויה לתרום לתיאור יחסי הממסד ותרבות הגינה הוורנקולרית בהיבט נוסף.

לראשונה הופיע דיון בנושא המים בחוזר שהפיץ ועד השכונה בין תושבי תל אביב והסביבה במחצית שנות העשרה, בימי מלה"ע ה-1. המלחמה הביאה להתייקרות בהוצאות על חומרי הסקה שגם הפעילו את המשאבות שספקו מים לתל אביב. "כל נטיעה ונטיעה שבשכונתנו יקרה לנו" טען הכרוז וקבע תקנות לחסכון במים:

-השקאת הגינות בצינור בלבד או בכלי שאבה ולא בתעלות ובהצפה.

-השקאת הגינות פעם בשבוע לפי הנחיות הועד שחלק את השכונה לחמישה חלקים, כחמשת ימי ההשקיה בשבוע.

-אין להשאיר ברז פתוח ללא השגחה-אין רשות להשתמש במים לצורכי מזרקות ובריכות.

-נטיעות חדשות וירקות הזקוקים להשקיה נוספת על המאושרת, יש להשקות ממי השפכין של המטבח או ממי הברז שבבית.

-על העוברים על תקנות אלו יוטלו קנסות עד כדי סגירת צינורות המים לחודש.

-לצורך אכיפת החוק, מונה איש מטעם הועד שתפקידו לפקח על עניי המים (עיר במודעות 1988 : 243).

עם הקמת עיריית תל אביב נקבע תשלום המים בעיר על פי מספר החדרים בדירה ושטח החצר ולא על פי צריכה בפועל. הנחיה זו לא הבחינה בין בעלי גינות למחוסרי גינות ובתשלום נשאו גם אלו שאף ברז לא היה בחצרם. ניסיון מטעם העירייה לקצץ בתשלומי המים לחצרות ולעודד בכך את עיבודם נעשה ע"י י. רוקח באביב 1926, אך העירייה דחתה את הצעתו (ידיעות עירית תל אביב 12) מאי 1926).

בשנת 1928 הוחלט על הפרדת תשלומי המים משאר תשלומי המסים העירוניים. העירייה החלה בהתקנת מונים בבתי הדיירים ואי לכך נקבעו הסדרי תשלום חדשים (אעת"א תיק 4-1053 לוח מחירים עבור המים). תקנות אלו לא היה בהם כל עידוד לטיפול גינות בחצרות הבתים, ובישיבת מועצה שנערכה בסוף אותה שנה קרא אחד החברים להפחית את מחיר המים על מנת לעודד הקמת גינות בעיר. כתוצאה מכך הוחלט להפחית את מחיר המים לגינות ולתעשייה יחסית למחירים לצריכה ביתית (ידיעות עיריית תל אביב (10-11) 1928 : 43). עדכונים אלו באו לענות על מורת רוח ששררה בין תושבי העיר אשר נדרשו לשלם עבור מים שלא ניצלו (חלק מהחצרות לא היו מעובדות ובחלקן אף לא היה ברז). ארגון בעלי הבתים שרכז את תלונות האזרחים בנושא פנה בתביעה לעירייה בטענה שאין זה לא חוקי ולא מוסרי לגבות מס מים ממי שאין בחצרו ברז. העירייה, השיבה לעותרים את כספם (אעת"א, תיק 4-1053 מכתב של עו"ד גורדיסקי לראש העירייה, 24.5.29).

קשר ישיר בין מחירי המים ובין הגינות העירוניות הופיע שנתיים מאוחר יותר כאשר הוועד הפועל של העירייה פנה לוועדת המים ובקש פטור מתשלום עבור מים כפרס עבור גינות ירקות ופרחים (אעת"א תיק 4-1053 מכתב מיום 10.2.30).

8.4.4 סיכום: הגינה הוורנקולרית בתל אביב בתכנון ובחיקה.

פרק זה ביקש לבחון את תרגומו של חזון הגינה, כפי שתואר ע"י המתיישבים הראשונים של אחוזת בית, הלכה למעשה.

- **התכניות האדריכליות לתל אביב שנבחנו בפרק תמכו ברעיון עיר הגנים.** כל עוד היו בגדר תכניות אב ללא תוקף סטטוטורי. תכניתו של Geddes אף בקשה להרחיב את חזון פרבר הגנים בעבור עיר בת 100,000 תושבים.
- **החוקים והתקנות העירוניות לא הצליחו להביא למימוש התוכניות בידי העירייה.** מימושו של התכניות הצריך חקיקה וקביעת תקנות מחייבות שיאפשרו לעירייה להקצות שטחים פתוחים לצורכי ציבור. 'פקודת הפקעת הקרקעות' (1926) קבעה את זכותה של הרשות המקומית להפקיע עד 25% מכל חלקת קרקע בעבור הרחבת דרכים. הפקעה לצורכי ציבור וביניהם גנים לדוגמא לא נכללה במסגרת זו אלא עם תיקון הפקודה בשנת 1936 (שביט וביגר 2001 : 196). גם אז התקשתה העירייה לממש את יכולתה זו בשל מחירי הקרקע הגבוהים והצורך בפיצוי בעלי הקרקע.
- **לפיכך ביקשה העירייה בעזרת החוקים להטיל את האחריות על הירק בעיר לידי התושבים.** האמצעי העיקרי בו נקטה העירייה לצורך הגשמת חזון עיר הגנים היה לנסות ולהעביר את המטלה לידיהם של התושבים. גלגולו של החוק לנטיעת עצים הוא דוגמא טובה למדיניות העירונית. תקנות המים, שתרומתן היתה עקיפה ולא הביאה לתוצאות מיידיות, לא זכו לטיפול כה אינטנסיבי למרות שפקידים שונים בעירייה הבינו את הפוטנציאל הגלום בהורדת מחיר המים. מדיניות זו של העברת האחריות לתושבים הכתיבה את פעולותיה האחרות של העירייה כפי שמעיד הפרק העוסק בתעמולה ליצירת גינות.

8.5 התעמולה ליצירת גינות בתל אביב

בהעדר מסגרת חוקתית מוסדרת אשר תמסד את הקמתן של גינות עירוניות ואחרות בתל אביב, נקטה העירייה במערכת תעמולה גלויה ונסתרת למען הגינות בעיר. המערכה התנהלה מעל גבי לוחות המודעות, בין דפי העיתונים שהוציאה עיריית תל אביב, העיתונות המקומית ובפעילויות יזומות של העירייה ושל גופים ציבוריים שעודדו את המפעל. הפרק סוקר את האמצעים השונים בהם נקטה העירייה ואת אופן השימוש בהם.

8.5.1 כרוזים

מודעות עירוניות היו בימיה הראשונים של תל אביב אמצעי תקשורת יעיל בין הרשויות והממסד. מעל במה זו הוצגו תקנות שונות, העירייה דווחה על פעולותיה וכן פנתה בקריאה ישירה לתושבים. בינואר 1929 פנתה העירייה לכל תושבי תל אביב במודעה עירונית מס' 3: "על הנטיעות" (עיר במודעות 1988). המודעה קראה לאנשי העיר לנטוע עצים בחצרותיהם למען רווחת התושבים, וכן להפיכתה לעיר נופש וקייט (איור 39).

עיריית תל-אביב

איור 39: מודעה עירונית הקוראת
לנטיעות-1929 (עיר במודעות)
Fig 39: A Municipal Call for
Planting

מודעה עירונית מספר 3

לכל תושבי תל-אביב על הנטיעות

עירנו הולכת וגדלה משנה לשנה, בתים חדשים הולכים וצצים כל פעם מן האדמה, לשמחתנו ולשמחת לב כל ישראל! אולם השמחה הזאת אינה שלמה, כי רב הבנינים החדשים וגם הרבה מאלה הבנויים כבר מזמן על תלם עומרים עומים מבלי כל עץ ומבלי כל ירק מסביב ואינם מכוסים אפילו בעלה תאנה, כאלו לחך אותם הארבה, וזרז נותן לעירנו אופי של מדבר. השאיפה לציון היתה רגמיר קשורה קשר אמיץ בשאיפה לעבירת האדמה לנטוע כרמים ופרדסים ולהחיות את שטמנות החרות. אלה אשר מסבות שונות עקה בגורלם להתאזר בעיר ולבנות בה בתים, אינם צריכים להפקיע את עצמם מחובה זו לגמרי, ועליהם לנטע עצים סביבות בתיהם ולעזור להריבת את הצל לארצנו, כי חוסר הצל ממסל את החורבן. עירנו צעירה היא, וגם היתה יסלה להיות יפה לולא הקרחת שמטולתה. תפארת אדם שערות ראשו ותפארת עיר-ירק עצה, וכל שכן עיר צעירה וחדשה כרמת-אביב, מראה הירק בעיר משמח את העין ואה הלב, מרחיב את הדעת ומרבה שלות נפש וקוררת רוח, ועיר שאין בה ירק וצל יומם גם צפרי שמים ועוף כנף ישנאוה ולא יבאו בגבולה.

יש לשים לב גם לזה, כי לעירנו נשקף עתיד גדול, חוץ ממסחר ותעשייה, גם בתור מקום מגורים למבויאים, והרבה אנשים יבאו הנה לבנות פה איהו זמן ולהחליף כוח מה שעלול להתפתח לענף מרובת חשוב, אלא מי שפר לעירנו רואה אותה בקרחתה מוצא בה סעם למגם וכדי שתל-אביב תוכל למשוך אליה אנשים מן החוץ הבאים אליה לשם הבראה, דרוש שתהיה סבולה כיבם של ירק, ולכן, כל מי שנטע עצים הריחו מטיע לא רק לשמור של העיר, אלא גם להפחית ולהגדלת מקורות המרגשה שלה.

העירייה מצרה נמנה על ידי גן העירייה לעורר בצוות לכל הרוש וצוות הנגזרת השחור להמציא לכל בעיר מבית של גנים בתפוחים לפי רישיונות.

זנה עת המרץ תבנית וזנה הנטיעה הולכת וקרבנה, כל יזר אף בעל בית אחר בין הנוטעים יקומו גם כולם כשם אשר לרשם את טיטנו מקרחת ולכנות מרופה, אל ישר ארץ.

לחיים נרץ את ארצנו וזמן יח שפס בשפע רב- מה חרבי אשר נוכל אנונו כירינו לתת לרצון את קופת תל-אביב נפש ציפה מרובנו קיץ ולשמה לבב וקץ - האמנם נמנע מארצנו את הברכה הקטנה הזאת אשר בירדנו היא?

- חלינה לנו מזהלת

כי הבאו אל הרצון ונמנעם כל עץ - כמו בתים ונעשו נגזתי - הצו הכפול הזה שר שני גדולי נביאים בני זמננו שנים-עשר יחיה למכיר חובה לכל בני הרצון גם כיום הזה - בנן שים אינו אלא זה שיש נמיעת עינים בצדו, ופי שכתב ולא נטע-וין בידו אלא חצי בנן.

קשה איננה את מלכתכם מלכת הבנין שלהם! הרוח בנרץ - חורר מצות היא רצון איש מן הבונים מן החוץ, למטר הובנה.

עיריית תל-אביב

הכרוז נחלק לשלשה פרקים: הפרק הראשון, המודגש, פתח בתיאור פיוטי של העיר תל אביב בעליבותה, פרש חזון אידיאולוגי וסיים בקריאה כללית להרבות ירק בעיר. הפרק השני הציג את הרציונל הכלכלי פרקטי של הנטיעות ואילו השלישי פתח בהנחיות מעשיות וסיים באסופת קריאות נרגשות וציוויים, חלקם ציטוטים מהמקרא, חלקם קריאות רטוריות וחלקם אמרי שפר בזכות הנטיעה.

בעקבות מסע בהרי האלפים פרסם בשנת 1935 מאיר דיזנגוף כרוז שכותרתו "טעו גנים ציבוריים ויערות". הכרוז פתח בהשוואה בין נופיה של שוויץ ואלו של ארץ ישראל ועבר לתיאור התהליכים ששיצבו את הנוף בשוויץ ואלו הנדרשים בארץ. המעבר המייד ללשון ציווי והדגשת הנטיעות היו המרכיבים המרכזיים בכרוז:

"ייקח נא עליו כל איש ואישה, כל ילד וילדה, נער ונערה מבני ישראל אשר בארץ את התפקיד הראשון הזה לנטוע עצים ופרחים בכל מקום, בעיר ובכפר, בגן אשר על יד הבית ובחצר, טעו גנים ציבוריים ויערות ולא יותר בארץ מקום בלי נטיעות... ולאור הברכה הזאת יתלכדו בניה, בונה תחת דגל התחייה והיו לאגודה אחת ובאמת לעם אחד" (דיזנגוף (1935) 1941).

הכרוז הסתיים בתיאור אידילי של ארץ ישראל שבזכות צעדים אלו של בונה תעלה ביופייה גם על שוויץ.

"ילדים שמרו על הירק בעיר" היא כותרתו של כרוז נוסף שפרסמה עיריית תל אביב בין ילדיה בשנת 1941 בחתימת סעדיה שושני ראש מחלקת הנטיעות (שושני 1941). הכרוז פנה אל תחושת השייכות של ילדי תל אביב לעירם, הדגיש את חשיבותם של העצים בעיר בזיכוכ האוויר ותיאר את תרומתה של העירייה. מכאן פנה הכרוז לילדים, ניסח כללי עשה ואל תעשה בעיר, ומינה אותם לשומרי הירק העירוני. בשיאו, קרא הכרוז לילדים לא להיות פסיביים בלבד ולשמור על הירק אלא גם לעזור בריבוי, לעזור בעיבוד גינות בתי הספר ולעזור בעיבוד גינות הבית. "אהבו את הצמח ושמרו עליו, והוא ישמור על בריאותכם" בקריאה מוסרית זו הנושאת מסר של שכר מובטח לחובבי הגן, הסתיים הכרוז.

8.5.1.1 הרטוריקה בכרוזי העירייה

כרוזי העירייה המעודדים את הנטיעות בעיר פנו לרבדים שונים של ההכרה והתודעה הציבורית, לצד הפניה לרציונל, ולהתחייבות האידיאולוגית, פנו הכרוזים אל הרגש ואל התחושה הדתית, מסורתית של תושבי העיר.

-נטיעת עצים היא צו אידיאולוגי, ציוני:

"השאיפה לציון היתה תמיד קשורה קשר אמיץ בשאיפה לעבודת האדמה לנטוע כרמים ופרדסים ולהחיות את שממות הדורות" (1929).

-שורשיה במסורת היהודית:

"כי תבואו אל הארץ ונטעתם כל עץ. בנו בתים וטעו גנות, הצו הכפול הזה של שני גדולי נביאים בני זמנים שונים- הוא יהיה למוכיר חובה לכל בוני הארץ גם כיום הזה" (1929).

-יש לה היבטים כלכליים:

"כדי שתל אביב תוכל למשוך אליה אנשים מן החוץ הבאים אליה לשם הבראה, דרוש שתהיה טבולה בים של ירק" (1929).

-והיא עונה על צרכיו הרגשיים של האדם:

"מראה הירק בעיר משמח את העין ואת הלב" (1929).

הכרוזים הציבו זו מול זו את העיר הקרחת והעיר הירוקה, עימתו ביניהן והציבו בפני הקורא שתי חלופות אשר הבחירה באחת, מובנת מאליה.

העיר הפורחת	העיר החשופה
-תפארת אדם שערות ראשו ועיר ירק עציה.	-ערומה
-כרמים ופרדסים	-קרחת
-בנו בתים וטעו גינות, צו הנביא	-מדבר כלאחר לחך הארבה, שממת הדורות
-מראה הירק משמח את העין והלב, מרחיב את הדעת ומרבה שלוות נפש וקורת רוח	-חוסר הצל כסמל לחורבן
	-ציפורי השמים ישנאוה
	-שמחתה אינה שלמה

בכרוז משנת 1935 העמיד דיזנגוף את ארץ ישראל מול שוויץ. בעוד שבתחילת הנאום תוארה הארץ בעזובתה הרי שבסופו השתווה ארץ ישראל לשוויץ ואף עלתה עליה ביופייה. על ידי הדגשת הניגוד והאנומליה יצרו הכרוזים בקרב קהל הקוראים הזדהות עם תמונת העולם הרצויה והאמצעים שיש לנקוט על מנת להגשים תמונה זו.

לשון הכרוזים ציורית ועשירה באמצעים רטוריים:

הגן הוא המטפורה המרכזית בכרוז משנת 1935. אמנם הכותב הצביע על רצף ההתרחשויות אשר יביאו מנטיעת הגנים להפיכתה של א"י לשוויץ דרך שינויי הנוף והאקלים המקומיים ונהירת התיירים לארץ, אך בפועל קשה להאמין שדיזנגוף ראה בנטיעת הגנים את הפעולה המרכזית של התנועה הציונית ובכך הופכת פעולה זו של נטיעה לאלגוריה של כל המעשה הציוני.

האמצעי	ביטוי בכרוזים
חזרה והקבלה	שעת רצון וגאולה... לנטוע עצים ופרחים... בעיר ובכפר, בגן אשר על יד הבית ובחצר... והיתה גם ארצנו לגן עדן ולארץ חמדה... (1935)
מטפורות	בניינים ערומים מבלי עץ, כאלו לחך אותם הארבה, (1929) ארץ אוכל יושביה (1935)
שאלה רטורית	ריבונו של עולם!... ואתה למה פורתנו בין האמות וארצנו עוד מחכה לבניה ולבניה? (1935)
משלים ודימויים מתחום עולם החי וגוף האדם.	תפארת אדם שערות ראשו ותפארת עיר ירק עציה (1929)

בעוד שחלקים מהכרוז נקטו לשון סיפורית - תיאורית הרי שבאחרים ננקטה נימת ציווי:

"עשו אפוא את מלאכתכם, מלאכת הבניין, שלמה! הדור הארץ - הדור מצווה היא ואין איש מן הבונים בן חורין להיפטר הימנה" (1929).

הכרוז המיועד לילדי העיר נוסח בצורה בהירה וברורה, פיתח את הדיון מהכלל אל הפרט, מהעיר היהודית אל המחויבות האישית של כל ילד וילד אשר שכר בצידה.

8.5.2 המאבק לגורלם של עצי השקמים והאקליפטוסים הותיקים

עיריית תל אביב נאבקה אמנם להגדלת נכסי הירק בעיר ולהימנעות מעקירת עצים, אך במקביל לא תמיד שמרה על הנכסים שכבר היו בידיה כמו עצי השקמים והאקליפטוסים העתיקים שצמחו בלב החולות והפרדסים. עצים אלו, כמו "עץ הגג" הוו נקודות ציון ו"מקומות" בנוף המקומי, וזכו ליחס מיוחד בקרב תושבי העיר. תיאור המאבק על גורלם של עצים ותיקים אלו יש בו להאיר את התייחסותם של בני העיר ובעיקר אישי הציבור שבה לעצים המקומיים ובכלל לחזותה הירוקה של העיר.

השקמה-"עץ הגג" היה מחוז חפצם של תלמידי בתי הספר כפי שמספר דרויאנוב:

"פעמים בימי פגרה היו מורי בתי הספר מוליכים את תלמידיהם ותלמידותיהם לטיול שמה ומגיעים עד "עץ הגג"-היא שקמה ענפה עתיקה, שבימי ילדותה הקדומים אולי ידעה את המקום הזה

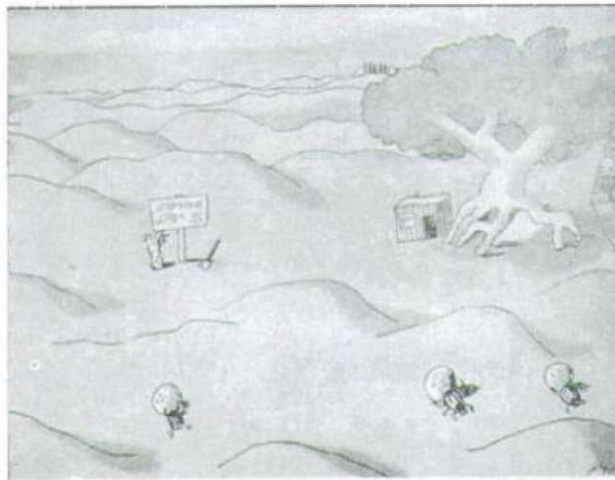
גם בבנינו, ובימי שיבתה לא ידעה אותו אלא בשממתו, הנסוכה על ימין ועל שמאל" (דרויאנוב 1936 : 183).

איור 40: עץ הגג (דרויאנוב 184)
Fig 40: Hagag tree

שקמה זו ואולי אחרת שמשה את יהודי השכונות של יפו בימי "אסרו חגי" של שלוש הרגלים ולייג בעומר. בימים אלו נהגו משפחות משפחות לצאת אל העץ המפורסם ולבלות בצלו במאכל, במשתה ובמשחקים.

"היתה זאת שיקמה זקנה ועבותה מאוד, שצמרתה העצומה יכלה לארח בצילה מאות אנשים. שורשיה נדקרו מתוך האדמה, עבים כקורות בית הבד, דמויי כרעיים מוברכות של גמל ענק. שורשים אלה שמשו לילדים סוסי רכיבה, לרכוב עליהם לכל פינות העולם (חורגין 1985).

איור 41: גוטמן שביל קליפות התפוזים
Fig 41: Hagag tree in Guttman's story

הציירת איה יאן נתנה לנחום גוטמן הצעיר שער ראשון בציור בצבעי שמן על יד עץ השקמה שעמד ברחוב יהודה הלוי (גוטמן 1984 : 85).

כאשר הכריזה עיריית תל אביב בשנת 1933 על עקירת השקמים והאקליפטוסים המפריעים לתנועה ברחובות הכרמל ויהודה הלוי, נתקלה פעולתה במחאה ציבורית ערה שהדים לה הופיעו בעיתונות התקופה. "אל תקפחו חיי ישישים" קרא מ"ט במאמר בעיתון "הארץ" ועמיתו מ.ס. מהעיתון "בושתנאי" כינה את העצים בשם ה"אזרחים הגאים והמכובדים של ארצנו" הפגיעה בעצים תוארה במושגים של רצח בעלי זכויות וותיקים והיגררות אחר פיתוח בכל מחיר. "אין רתוי לפני כסא כבוד ההתפתחות, לא עיכובים ולא חרצובות" (תל אביב חרדה לגורל עצים עתיקים, ידיעות עיריית תל אביב (19) יולי 1933 : 355). גם בחוגי המתכננים עלתה הדרישה להגן על עציה העתיקים של העיר:

"מוטב להקריב מגרש או בית מאשר להקריב עץ, הם רכוש פרטי, העץ- רכוש הציבור. שום תנועת רחוב ושום ספקולציה אינן רשאיות להפעיל כאן את רצונן ההורס. כי מהו אורך חייו של בית, בהשוואה לתפקיד הגדול שממלא עץ יפה לגבי הציבור" (שטולצר 1934: 9).

כל הכותבים קראו להביא את העניין בפני ועדה ציבורית עליה נמנו רופאים, מהנדסים ואומנים תל אביביים, והיא אכן הכריעה בשאלה (ידיעות עיריית תל אביב שם).

8.5.2.1 הרטוריקה של הדיון

עצי השקמה העתיקים שבלב תל אביב זכו שיתייחסו אליהם כאל בני אדם בשר ודם ואף יותר מכך אזרחים מכובדים בעלי זכויות יתר. מטפורה זו עברה כחוט השני בכתבי העיתונאים השונים שדומה שהתחרו ביניהם בפיאור שמם של העצים. פעולת העקירה תוארה במושגים של רצח או לכל הפחות גזר דין אכזרי.

העיתון	הארץ	בוסתנאי	כרוז אגודת אמני ישראל	הבניין במזרח הקרוב
העצים	ישישים, אזרחים עתיקים	האזרחים הנאים והמכובדים של ארצנו	טי"ז אזרחים עתיקים ויצורים אילמים רבי הוד ותפארת	דרישת החיים, נותני החיים, מצבות זיכרון של הטבע
העקירה	קיפוח חיים עריפה עשיית שפטים	גזירת כורת	מתת התפארת היחידה שנשארה עוד מימי הטבע בגבולות תל אביב רוע גזר הדין	הקרבה, כליון

היבט נוסף שעלה מתוך הויכוח אודות עצי השקמים העתיקים היה הדימוי הרצוי לרחוב העירוני. תושבי הרחוב שיזמו את הכריתה בקשו לטעת במקום השקמים:

"עצי נוי משני צדי הרחוב, כמו ביתר הרחובות המסודרים." (אעת"א תיק ג' 4-2654 מכתב מתושבי הרחוב 20.3.34 אצל הלמן 2000).

צידד בעמדתם הגן הראשי משל שיצא כנגד עמדתם של המתנגדים לכריתה והקביל בין שמירה על השקמים ובין נחשלות תרבותית:

"הרי אף אחד מהם אינו רוצה לגור בחושה ערבית, אלא בבית עם קומפורט. אינם רוכבים על גמלים, אלא נוסעים באוטומבילים..." (אעת"א תיק ב' 4-2654 18.1.34 אצל הלמן 2000).

וכך הפכו העצים למטפורה לשמרנות, ולתפיסת עולם רומנטית לעומת מודרניות, יעילות ואסתטיקה חדשה. הלמן רואה בויכוח הד לשינוי שחל בתפיסת העיר בין שנות העשרים בהם נימוקים תועלתניים לא יכלו לסכן ערך טבע הסטורי ובין שנות השלושים בהם עלו ערכים חדשים למבחן (הלמן 2000: 101).

משמעותו של הויכוח אודות עצי השקמים והאקליפטוסים לעניינה של עבודה זו בהבליטו את ההתייחסויות השונות למודלים של פיתוח וחזות ירוקה לעיר. בעוד שהמצדדים בהותרת העצים ייחסו חשיבות לצמחייה הטבעית, לנוף הראשוני, ל"מקומיות" התל אביבית, הרי שעבור האחרים משמעות העיר הירוקה היתה אחרת: עצי נוי מיובאים, נטועים בשדרות כפי שהכירו ממודלים עירוניים מקובלים. בויכוח ניתן למצוא הד לדיון אודות הצמחייה הראויה לגן העברי ולזהותו: גן מערבי בעברית או גן עברי (ראה פרק 6.5.1).

8.5.3 תערוכות

אמצעי נוסף בו השתמש הממסד העירוני לצורך קידום תרבות הגינה העברית הוורנקולרית היה התערוכות. ביוזמת העירייה או בסיועה החלקי בלבד, זכה הגינון לחשיפה פומבית החל ממחצית שנות העשרים. לצד התערוכות הכלכליות שנערכו בעיר והקיפו תחומים שונים והגינות ביניהם, התקיימו בעיר גם תערוכות מצומצמות יותר אשר הוקדשו בלעדית לנושא הגינון. תערוכות אלו חשפו גינות, צמחים מגוונים וכן מסגרות פעילות שונות שתמכו בגינות ובכך תרמו לפומביותה של התופעה.

בתערוכה הכלכלית המוקדמת שנערכה בשנת 1924 בבניין בית הספר לבנים אחד העם הציגו האדריכל-גנן יחיאל סגל ונחשתן תכניות לגנים. תצוגתם נערכה במסגרת תצוגה של עבודות אומנותיות. משק הפועלות מנחלת יהודה הציג את מקצוע גידול העצים בתצוגה של קזוארינות, אקליפטוסים, ברושים ועוד. משתלת אנקלביץ מתל אביב הציגה דקלים, ציפורן, לוע ארי וכמה פרחים יפים אחרים כלשון הדווח ואילו הגרמני אורט משרונה הציג וורדים, אירוסים, אורן טויה ואספרגוס *"מסחר ותעשייה"* (5-6) 1924).

התערוכה לחקלאות ולגננות שנערכה ביפו 1926 לא התייחסה כלל לגננות הנוי כפי שגם ענפי משק אחרים בארץ נעדרו ממנה. *"השדה"* (ו') 1926: 489-491). לאותה שנה תוכננה גם תערוכת הבית למופת במסגרת השלישי ליריד המזרח הקרוב בא"י, ובה תצוגה של גננות הבית המופתי (לשון הפרסומת לתערוכה) (שם: 491).

ויצ"ו ארגנה בשנת 1928 תערוכה צנועה של הישגי הגינות הביתיות באזור תל אביב שמדריכות הארגון סייעו בהקמתן. ש. ד. יפה, עורך *"השדה"* התפעל ממופעלה של ויצ"ו מעל דפיו של העיתון:

בתערוכה, "הירקות דברו בעד עצמם. העגבנייה האדומה והמלפפון הירוק והצנון הלבן והצנונית החכלילית וכו' - מללו לנפש, ורחשם חדר ללבב. כי בחולות תל אביב הלוהטים גדלו, פרחו, ונשאו פרי להפליא, וידי נשים ותינוקות של בית רבן עירוניים טפחו עליהם וקראו להם גדלו" (יפה 1928: 379-380).

י. קרני אף הרחיב בדברי השבח שלו והציג את תערוכתה של ויצ"ו כפתרון כפול הן לבעיית החולות והן למצוקה הכלכלית של תושבי תל אביב.

"אפשר להפוך את תל אביב כולה לעגבנייה אחת אדומה, גדולה, עסיסית: או לשיח פרחים אחד, מגוון." (קרני XXX א"צ)

בתערוכה שנערכה בשנת 1929 ביריד המזרח הציג אורט משרונה פרחים וזכה על כך במדליית זהב. ויצ"ו הציגה גינה למופת בביתן מיוחד ובמגרש גדור וזכתה גם כן במדליית זהב ואילו יעקב

ניצן הציג צמחי נוי במגרש זוכה על תצוגתו במדליית ברונזה "מסחר ותעשייה" 8.4.29 וכן 9.29).
משקי הפועלות וחבורות הפועלות הציגו עצים ופרחים ממשתלותיהם (1929 : 423).

איור 42: יעקב ניצן בתערוכה 1929
(מוזיאון עת"א)
Fig 42: Y. Nitzan, the 1929 Exhibition

החברה העברית לגנות ארגנה שתי תערוכות. הראשונה נערכה ביוני 1938 והשתתפו בה משתלות שונות, מחלקת החינוך של עיריית תל אביב וכן שתלים (במקור) פרטיים. למעלה מארבע מאות שתילים שונים הוצגו בתערוכה וביניהם

חולקו שבעה פרסים ראשונים, עשרים פרסים שניים ותשעה פרסים שלישיים. את הפרסים תרמו חברות שונות שגם הציגו מסחורותיהם בתערוכה. מעל 5000 איש ביקרו בתערוכה במהלך שלשת הימים לפתיחתה ורבים מהם הצטרפו כחברים לחברה העברית לגנות. את התערוכה עיצב הגנן-אדריכל ש. וינברג "הטבע והארץ" ה' (7) 1938 : 349).

התערוכה השנייה לגנות נערכה במאי 1939 באולמי התערוכה. גם בשנה זו נחלקו המציגים בין גופים ציבוריים ובין אישים פרטיים וביניהם גבי ויצמן מרחובות שגם זכתה בשלושה פרסים. כ-5000 איש ביקרו בתערוכה וכן 1500 תלמידים. בסיומה הוענקו למציגים פרסים רבים "הטבע והארץ" ה' (3) 1939 : 198-199) ש. וינברג שבניגוד לשנה הקודמת, לא השתתף בעצוב התערוכה, יצא כנגד החובבנות הרבה בארגון האירוע ורמת המציגים בו. לדבריו עם כל הכבוד למגדלים החובבים ולבתי הספר הציבוריים העוסקים בגידול הפרחים, הרי חשובה יותר תרומת המגדלים המקצועיים שלא באה לידי ביטוי מספיק בתערוכה (וינברג 1939 : 539).

סיכום: תערוכות פומביות היו אחד האמצעים שעיריית תל אביב וכן גופים ציבוריים נוספים נקטו על מנת לעודד את יצירתה של תרבות הגינה בעיר. התצוגות התמקדו בשני נושאים: האחד, הצגת תוצרת המשתלות השונות שהיו ספקיות השתילים המרכזיות של העיר, והשני, הצגת תוכניות או דגמים מובילים של גנים בבחינת דוגמאות למתעניינים. תכניותיו של י. סגל השתייכו לקבוצה זו, אך הצגתן במסגרת ביתן האומנות הגדירה אותן בקטגוריה שהיתה מאוד יוצאת דופן באותה התקופה. התערוכות זכו לקהל מבקרים רב כאשר הנוהג להביא את כיתות בתי הספר לתערוכות תרם להעלאת מספר המבקרים וכן למגמה שראתה בחינוך הנוער את האמצעי המרכזי להשרשת תרבות הגינה העברית. לבד מהתערוכות עצמן, הדווח בעיתונות אודותיהן וההרשמה לחברות בחברה לגנות תרמו אף הן את חלקם להעלאת המודעות הציבורית לנושא.

8.5.4 חגיגות: ט"ו בשבט וחג הפרחים- שבועות

תרומתם של חגי הטבע להתפתחות תרבות הגינה בא"י תוארה בפרק 6.3. תל אביב שימשה מרכז עירוני לחגים אלו ובה הודגש מקומן של הגינות, בניגוד להתיישבות החקלאית שבה הדגש היה על החקלאות. חג השבועות זכה לעדנה בתל אביב משום התפקיד אותו מילאה העיר ביצירת מרכז

לאומי חילוני לעומת ירושלים הדתית. הפרק סוקר את חגיגות ט"ו בשבט וחג הפרחים-שבועות בתל אביב ואת תרומתם להתפתחות תרבות הגינה העברית.

8.5.4.1 ט"ו בשבט

"החגיגה של השתא- ראש השנה לאילנות... עוד לפני עלות השחר התחילו מתכנסים על המגרש הגדול של בית הספר לבנות כל התלמידים והתלמידות של בתי הספר עם מוריו ומנהליו. עד מהרה התחילו... גם הגדולים אבות ואמהות וסתם חוגגים... שנים – שנים נמשכה השרשרת ארוכה ומגוונה של נטיעות חיות, ... והכל הולך ושר, והשירה כה מעודדת כל כך מבטיחה... והחגיגה מתחילה. כאן היה פשוט קורטוב של הלולא, הוללות עברית, של התפרצות החיים, בלי סדר, בלי תכנית... זורקים אחד בפני השני ציצים ופרחים, עומדים חבורות ומתלוצצים... (הצבי כ"ד בשבט תר"ע: 3, אצל אריה ספיר)

בשל שנת השמיטה, כנראה ובשנה הראשונה לייסוד תל אביב לא התקיימה בעיר נטיעה בפועל אלא התכנסות המונית בלבד כפי שהנציח הצלם סוסקין בעדשתו.

איור 43: ט"ו בשבט הראשון בתל אביב (דרויאנוב 124)
Fig 43: First Tu Bishvat in Tel Aviv

בשנים שלאחר מכן נהגו לטעת סביב מוסדות ציבור: סביב המדרשה בשנת תרע"ב (האור ט"ו בשבט תרע"ב: 2, אצל אריה ספיר) ובמקווה ישראל כעבור שנה (האור כ' בשבט תרע"ג: 2, אצל אריה ספיר). לאחר מלה"ע הראשונה פרסם ועד תל אביב מודעות ובהן קריאה לנטיעת עצים בחצרות הפרטיות. הועד אף הודיע כי באביב תעבור ועדה מיוחדת ברחבי העיר ותעניק פרסים לנטיעות היפות ביותר. תלמידי בתי הספר נטעו אותה שנה בגני בתי הספר ובתוך העיר (הארץ 24.1.21, אצל אריה ספיר).

במשך השנים התעצב ט"ו בשבט בעיקר כחגם של הילדים אשר לקחו חלק פעיל בתהלוכות, במסכתות, ובנטיעות שארגנו בתי הספר השונים. סמלי החג שוכללו והם כללו שערים מענפי תמר, כרזות ובהם פסוקים שונים מהמקרא, ילדים לבושים בגדי חג וזרים לראשיהם. במסכתות השונות נישאו נאומים שביקשו לחבב על התלמידים את העבודה ועבודת האדמה (אריה – ספיר 1997: 130). המורים בקשו לחזק את קשרי התלמידים ונטיעותיהם גם מעבר לט"ו בשבט בלבד כפי שמעידה בזיכרונותיה צ. רבאו-קטינסקי:

"על תגית פח קטנה נהג כל ילד לרשום את שמו, לתלות את התגית על העץ ולהמשיך לבקר ולהשקות את בן טיפוחיו גם בתקופת הקיץ" (רבאו-קטינסקי 1973: 28).

הילדים שמשו גם כסוכנים בהפצת רעיון הנטיעה בקרב בני משפחותיהם כאשר בט"ו בשבט כל ילד נהג לחזור הביתה ובידיו עציץ ובו שתיל לנטיעה. את אלפי השתילים לנטיעות אלו ספקו משקי הפועלות בעיר שפרנסתן התבססה לא אחת על הכנת שתילים במשתלותיהן לצורך נטיעה זו (אעת"א תיק ב' 2657 18.10.34).

פרט לנטיעות נהוג היה לערוך בט"ו בשבט נשפים כמו זה שנערך על ידי סניף פועלי ציון ביפו בשנת תרע"ו. בנשף האילנות והפרחים שנערך באולם גמנסיה הרצליה, הוצג החזיון לילדים "השונא עצים", חזיון בשלוש תמונות מאת חיה ולדשטיין, ארבע תמונות מתקופות השנה ותלבושות של עצים ופרחים. פרסים הובטחו למצטיינים בקישוטיהם מעצים ופרחים וכן נערכה הגרלת עצים ופרחים (עיר במודעות 1988 : 475).

איור 44: נשף אילנות ופרחים בט"ו בשבט (עיר במודעות: 475)

Fig 44: Trees and Flowers Ball on Tu Bishvat

נ. אריה- ספיר שחקרה את החגיגות בתל אביב בין השנים 1909-1936, ראתה בחגיגות ט"ו בשבט ביטוי סמלי לבנין הארץ. על אף מהותה העירונית של תל אביב הדגישו הנטיעות את הזיקה אל האדמה ואל הטבע. המשתתפים מקושטים בפרחים היו בבחינת נטיעות צעירות בעצמם והבטחה לעתיד. ההקבלה בין פעולת הנטיעה הפיסית וההתערות בארץ של בני הדור הצעיר חיזקה את המימד הסמלי לצד הממד הפרקטי של פעולת הנטיעה (אריה-ספיר 1997).

8.5.4.2 חג הפרחים- שבועות

החל משנות העשרה התפתחה בתל אביב מסורת של חגיגות פרחים אשר נחוגו באיסרו חג של שבועות ובט"ו בשבט. מטרת החגיגות היתה לאסוף כספים באמצעות מכירת סרטים ופרחים למוסדות ציבור שונים (הקרן הקיימת, בית חולים, גן ילדים ועוד). את החגיגות ארגנו ועד השכונה (אעת"א תל אביב תיק 1-155 מיכל 518) וכן ארגונים שונים כמו אגודת קרן הרווחה לחיילים עבריים או סניף פועלי ציון ביפו (עיר במודעות 1988, איור 44). בין יתר הפעילויות שהתברך בהם החג ניתן למנות מפגן אש ותחרות קישוט הבתים בירק ובפרחים.

בשנת תר"פ ביקש ועד פועלי יפו לערוך מפגן חקלאי בשבועות. במכתב בקשת סיוע מעם עיריית תל אביב פרש הוועד את סדר אירועי החג: תזמורת הגדוד הארצישראלי תנגן מעל אחת המרפסות או הגגות שברחוב הרצל. במקביל יצאו צעירים וצעירות למכור פרחים וסרטים, תרומה לארגונים

שונים, קבוצות מסודרות ברגל ובעגלות תתארנה נטיעת עצים, עבודת אדמה, קבוצת ירקות וכן תסודר הגרלה משתילים וצמחים אחרים. החג יתאר את רעיון החקלאות והעבודה ולא ימתח כל בקורת שהיא (אעת"א תיק 1-216 חטיבה 522 מכתב מיום 2 בשבט תר"פ). ניסיון לבטל את החגיגות מטעמי תקציב הביא למחאה חריפה מצד המארגנים שהדגישו את התרומה הרוחנית של החגיגות ואת משמעותן האסתטית.

"היחס בהקרוב שבין חג השבועות וחג הפרחים הוא כל כך מובן לכל יהודי, וריח הטבע, השדה והרעננות כל כך מושך אליו את לב כולנו הרוצים ביצירת חיים טבעיים, חיים בריאים פה, וגם הצד האסתטי שבחג הזה, התחרות של ירק ופרחים בינם לבין עצמם - כל זה מכניס זרם כל כך תרי (במקור) ורענן לתוך חיינו הדלים והמשעממים לעת עתה, עד שמובן מאילו אם הרבה מצעירנו הרגישו את עצמם נעלבים מזה שרוצים לגזול מהם חג יפה כזה" (אעת"א תיק 1-72 מיכל 1-513).

צ. רבאו-קטינסקי מספרת בזיכרונותיה "בתל אביב על החולות" על חגיגת הפרחים שנערכה בחג השבועות. הילדים פסעו בשיירה שהתארגנה ברחובות לבושים לבן ופרחים שזורים בבגדיהם:

"בחג השבועות עטו הילדים על הכרמים והפרדסים שבסביבה, הביאו הביתה ענפים ירוקים רעננים, קישטו בהם את הכתלים, התמונות והמנורות. דירתנו הצנועה הפכה להיות גן מלבלב ופורח." (רבאו-קטינסקי 1973 : 28).

8.5.5 סיכום: הגינה העברית הוורנקולרית והתעמולה

עיריית תל אביב בקשה להגדיל את נכסי הירק העירוניים בלי שתוכל להקצות לכך את השטחים והאמצעים הכספיים הנדרשים. הקמת גינות על ידי תושבי העיר עשויה היתה לתרום להגדלת נכסי הירק העירוניים. במקביל לחקיקה העירונית שהצלחתה היתה מוגבלת (החוק לנטיעת עצים), ניהלה העירייה ולצידה גופים נוספים מערכת תעמולה שביקשה להשיג אותן מטרות באופן וולנטרי.

- **התעמולה פנתה לצבורים שונים.** לצד קריאה כללית לציבור בכרוז העירייה משנת 1929, או בתערוכות הפומביות, פנתה התעמולה לקהלים ייחודיים יותר כמו גננים מקצועיים וחובבים שהשתתפו בתערוכות כמצגיגים או כצופים בעלי עניין. **הילדים הוו קהל מרכזי בכל תעמולה.** כרוזים מיוחדים נכתבו בעבורם, הם היו המוקד בחגיגות ט"ו בשבט וחג השבועות, ולקחו אותם לביקור בתערוכות הפרחים. פניה זו אל הדור הצעיר היתה מלווה בפעולה החינוכית הנרחבת שנעשתה בעבורם בהקמת מפעל גינות בתי הספר אשר ידון בפרק 9.3.
- **לצד תעמולה גלויה, השתמשה העירייה גם בתעמולה מוסווית להשגת מטרותיה.** לצד הכרוזים הקוראים בפומבי להקמת גינות בעיר, קריאה דומה היתה מובלעת בתערוכות שחילקו פרסים למצטיינים או בתהלוכות ט"ו בשבט בהם חילקו לילדים שתילים.
- **התעמולה פרטה על נימים שונות בפנותה לציבור הרחב.** היא פנתה לחיבה הבסיסית לירק בה חלקו רב תושבי העיר ולראיה פריחתן של חנויות הפרחים בעיר (ידיעות תל אביב שנה 7 חוברת (3-4) 1936 : 116). היא בנתה על **השאיפה למודרניות ואורח חיים מערבי** בהם חשקו תושבי תל אביב ולראיה הזכרתה של שוויץ כמודל בכרוז של דיזנגוף (1941). מאידך, פנתה

התעמולה גם לתחושת המקומיות ולניסיון לפתח זיקה מקומית לאדמת ארץ ישראל כפי שביטא המאבק על גורלם של העצים הותיקים.

8.6 סוכני תרבות - גופים ציבוריים

תרבות הגינה העברית הוורנקולרית נתמכה על ידי סוכני תרבות שונים שנרתמו להפצת הרעיון בקרב הציבור העירוני. על הסוכנים נמנו ארגונים וגופים ציבוריים וכך אישים שונים מתחומי עשייה מגוונים. הפרק סוקר את תרומתם של הראשונים בהשרשת תרבות הגינות בתל אביב.

8.6.1 ועדת הגננות העירונית ותרומתה ליצירת גינות ורנקולריות

ועדת הגננות היתה אחד מהמוסדות הראשונים שקמו לתל אביב. מטרתה היתה לדאוג לחזות השכונה הן בפועל והן על ידי סיוע בידי בעלי הבתים המקומיים בטיפוח גינותיהם. נטיעות ציבוריות התקיימו בתל אביב כבר בשנת 1910 עם יצירתן של שדרות רוטשילד. בנטיעות אלו טיפל גנן אשר טיפל גם בגינות הפרטיות שבשכונה (דרויאנוב 1936 : 446). פרוטקול ועדת הגננות משנת 1914, פירט את חובותיו של הגנן ושל בעלי המגרשים בשכונה (אעת"א תיק 1-13 מיכל 518):

גנן משגיח יעבוד כל השנה יתחזק את הגינות הפרטיות לפי בקשת בעליהם, יטפח משתלה וימכור עצים לחצרות הבתים ולרחובות.

האספה החליטה כי כל תושב מחויב להוסיף 10 עצים במגרשו לפי עצת הגנן.

יש לקנות ספרים ועיתון מיוחד לנושאים אלו.

יש לסדר הרצאות פעם בחודש.

יש להוסיף אנשים לוועדה.

מתוך החלטות אלו ניתן להסיק על החשיבות שראה ועד השכונה בטיפוח הגינה הפרטית ולא דווקא הציבורית ועל כך שהועד ראה עצמו כאחראי על חינוך הציבור בהגשמת מטרה זו.

שטחי הירק המצומצמים שבתל אביב נפגעו קשות בזמן גלות מלה"ע הראשונה. עם שובם לבתיהם החלו תושבי העיר בפעולה נמרצת להשבת הירק לעיר כביטוי לנורמליזציה. נקבע לעיר גנן ראשי ולצידו צוות פועלים קבוע, פועלים זמניים, וועדת גננות אשר עסקה לא רק בנטיעות בתחום העירוני אלא גם בגינות הפרטיות. בועדה היו חברים חברי מועצת העיר כמו יו"ר העירייה מאיר דיזנגוף הגנן העירוני מר משל, ולצידם אישי ציבור שונים בעלי נגיעה בתחום (אעת"א תיק 03-99-1). בשנת 1920 נטעו גינות ציבוריות ברחובות נחלת בנימין וגרוזנברג ומאוחר יותר המשיכו בנטיעות לאורך שדרות רוטשילד (דרויאנוב 1936). הצעה שהעירייה תקנה שתילים בעבור התושבים, הועלתה בישיבת מיולי 1921, אך נדחתה בטענה שיש להשאיר את הנושא ביזמת כל יחיד. הוחלט כי העירייה תכין רשימה של מה ניתן לנטוע בכל חודש ותפרסם אותה בידיעות תל אביב. (אעת"א חט' 2 תיק 92-ד מיכל 550). במהלך 1922 התקבל לעבודה בעירייה האדריכל-גנן יחיאל סגל שערך סקר מקיף בגנים ובנטיעות הקיימות. המלצותיו כללו גם את המגזר הפרטי. בעקבותיהם הוחלט שגנן העירה יכין תכניות גנים לכל דורש במחירים זולים למען להראות לבעלי הבתים דוגמאות של גינות יפות. 4 תכניות הוכנו במסגרת זו ואחת אף הוזמנה. לראשונה עלתה לדיון ההצעה לטעת על חשבון העירייה עצים במגרשים פרטיים בסמוך לרחובות ועל מנת להצל עליהם. הצעה זו נגזרה ובמקומה הוחלט לנטוע עצים על חשבון בעלי הבתים על פי רצונם (אעת"א תיק 11-2 מיכל 529 1922). נטיעת עצים

בחלקות הפרטיות בחזית המגרש וגם בשליש שטחו הפנוי הוותה נושא לדיון ולהחלטה של ועדת הגינות מיום כ"ד תשרי תרפ"ה. הוועדה בקשה לגייס את הקהל על ידי העיתונות ואמצעי תעמולה אחרים לשמור על הנטיעות הקיימות, ולהוסיף עליהן. (אעת"א תיק (1) 3-99). את בעיית המחסור בעצים מתאימים לנטיעה ומחירים הגבוה בקשה העירייה לפטור על ידי פניה למחלקת החקלאות הממשלתית בחיפה בבקשה כי תמכור לעירייה 3000 עצים בזול וזו תמכור אותם לתושבים במחיר הקרן. על המכתב חתם ראש העירייה דיזנגוף שגם כהן כיו"ר ועדת הגינות (אעת"א תיק (2) 3-99 מכתב מיום 18.1.25).

בפועל דווח הגנן הראשי אביגדור משל כי עד יום 10.2.1925 חלקה העירייה בחינם 3200 עצים ובהם דקלי ושינגטוניה, ברושים, קזואריות, פסוידו-אקציות, אקציה צינופיליה, אקציה מלנוקסילון, גלליציה, לפל ואקליפטוס. מקור העצים במשתלות הממשלה, מקווה ישראל, וקבוצת הפועלות בבורכוב ובנחלת יהודה (אעת"א תיק (2) 3-99).

8.6.2 אגודת חובבי עצים וצמחים בתל אביב

אגודת חובבי עצים וצמחים בתל אביב הוקמה על ידי המחלקה הטכנית ומחלקת הנטיעות של עיריית תל אביב בסוף שנת 1939 על מנת לסייע לעירייה בפעולות הנטיעה בשטחים הפרטיים. מטרת האגודה כפי שנוסחו בתקנותיה;

להרבות גידול עצים וצמחים בתל אביב ולדאוג לטיפוחם ושמירתם.

לחבב את הירק ואת הצומח על תושבי העיר ובייחוד על הדור הצעיר

פעולות האגודה:

לנטוע על חשבון האגודה או מתוך כספים שיתקבלו לכך מבעלים שרכושם גובל בנטיעות עצים או נמצא ליד גנים או גינות על מגרשים ציבוריים וברחובות העיר ולעזור לריבוי נטיעות בעיר.

ליתן הדרכה לקהל בטיפול בעצים וצמחים.

להכניס לתל אביב מינים וזנים חדשים של עצים וצמחים.

לחנך את הקהל ליחס של הבנה וחבה לצומח, ולערוך לשם כך אספות הסברה, שיחות, מסיבות, כנסים, הרצאות שעורים ונשפים.

לסדר תערוכות צמחים וזרעים, לייסד ספריות מקצועיות, ולהוציא לאור חוברות הסברה ותעמולה, ולעסוק בדרך כלל בכל מיני פרסום ותעמולה לטובת האגודה.

לקבוע וליתן פרסים עבור סידור גנות פרטיות יפות, וטיפול מיוחד בצמחים.

לקבוע קרנות שונות למטרות שונות של האגודה.

לתמוך במוסדות ומפעלים שיש בהם כדי לסייע להגשמת מטרות האגודה.

לקנות, לשכור ולרכוש באופן אחר כל מיני מקרקעים לצורכי האגודה ומפעליה. (אעת"א תיק 2645 - 4).

בראש האגודה עמד סעדיה שושני שהיה חבר מועצת העירייה וממונה על מחלקת הגנים בעירייה. לצידו כהנו י. שיפמן ששימש כמהנדס העיר ועסק רבות בנושאי גינון ונטיעות. חברים נוספים באגודה היו: א. זברסקי, ד.צ. פנקס, עו"ד רוזנבליט, א. קמיני, מ. רויטמן, וי. איינציגר (גן מאיר 1941: 35).

דו"ח מפעולות האגודה שהתפרסם ביום 9.9.40, פחות משנה למן הקמתה סיכם את הישגיה בנטיעת חורשות, שדרות ומדרכות, הכנת תכניות לנטיעת גינות, פעולות להוזלת הוצאות הנטיעה על ידי שימוש במגני עץ וייצור אבני מסגרת מבטון. סיכום הדו"ח מראה כי בתקופת כהונתה הקצרה נטעה האגודה כ-800 עצים שהיו כ-13% מעצי העיר (אעת"א תיק 2645-4).

בפועל שמשה האגודה זרוע ביצועית של העירייה בטיפול רעיון הגינות והנטיעות הפרטיות. האגודה הוקמה על מנת לסייע לעירייה בפעילות בקרב התושבים תוך כדי שימוש בכספים שנגבו מבעלי בתים ומגרשים לצורך נטיעות. האגודה ניסתה לגבות כספים מהציבור על סמך הוראה מעורפלת בתכנית Geddes המתוקנת ובתכניות שנגזרו ממנה. ברוח זו פרסמה העירייה הודעה לתושבי רחובות מסוימים בעיר עליהם לטעת עצים, להתקין מגינים ומסגרות בטון וכן להשלים את הסדורים בקשר לנטיעות בחזית המגרש על פי הנחיות העירייה ולא יבוצעו פעולות אלו ע"י העירייה ועל חשבון התושבים (אעת"א תיק 4-2645 מכתב העירייה מיום 28.5.40). למעשה הוראת Geddes היתה כה מעורפלת עד שעורך הדין של העירייה קבע שהחוק עליו התבססה העירייה היה חוק מדומה ואם רצונה לבסס את הגביה על חוק ולא על התנדבות עליה לחוקק חוק חדש (אעת"א תיק ב' 4-2646 מכתב מעורך דין העיר לראש העירייה 17.6.42).

פעולות אלו הציגו את האגודה והעירייה באור לא מחמיא. עד כמה פעלה האגודה גם להגשמת המטרות הנוספות שהועידה לעצמה, לא התברר.

8.6.3 ארגונים ציבוריים שתורמו לפרויקט הגינה הוורנקולרית

עיריית תל אביב לא היתה בודדה במאבק להשרשת רעיון הגינה הפרטית, לצידה פעלו ארגונים ציבוריים ופרטיים, חלקם מתוך העירייה ובסיועה, חלקם ארגונים עצמאיים שחברו לעירייה או פעלו במקביל לה. הפרק סוקר את תרומתם של גופים אלו.

8.6.3.1 ארגון הגנים בתל אביב והסביבה

עם תום שנת 1933 נוסד ארגון הגנים בתל אביב והסביבה. היתה זו ההתארגנות הראשונה של בעלי מקצוע מתחום הגינון בעיר, וגם בארץ פרט להתארגנות קצרת המועד של גנני ירושלים. מטרת הארגון היו לחזק את הצד המקצועי של עבודות הגנות, להסדיר את השאלות הטכניות-כלכליות-מקצועיות של הגנות וכן להפיץ את החיבה לצומח בין שדרות העם הרחבות ובין הנוער. את כל אלו שאף הארגון להשיג באמצעות ספריה מקצועית, הרצאות ודיונים, תערוכות ושעורי ערב. הארגון מנה כמה עשרות חברים ובראשם אדריכלי גנים וגננים שלמדו בחו"ל כמו יחיאל סגל, מאיר ויקטור, שלמה וינברג-אורן ואחרים. ברבות הימים הצטרפו אל הארגון גם שתלנים והארגון שינה שמו לאגודת הגנים והשתלנים בתל אביב והסביבה. בפועל, עסק הארגון בעיקר בבעיות עבודה ושכר (בן ערב, 1981: 36) באוקטובר 1934 פרסם הארגון הודעה על תחרות בין בעלי גנים על הגן הזוכה לטיפול הטוב ביותר במשך שנה. הארגון פנה לעירייה בבקשה לתת חסות לתחרות. (אעת"א תיק ג' 2644 - 4 מכתב מזכיר ארגון הגנים והסביבה- י. סגל לראש עיריית תל אביב) הארגון חדל

להתקיים בראשית שנות הארבעים (בן ערב, שם). למרות ניסיונו קצר הימים של ארגון הגננים התל אביבי הרי שמטרותיו בקידום תרבות הגינה העברית היו חשובות ביותר. הדגש על חינוך באמצעות תצוגות, הרצאות ושעורים אמנם כנראה ולא עמד בראש מעיניהם של חברי הארגון בפועל, אך לפחות במוצהר העסיק את ראשיו.

8.6.3.2 החברה העברית לגנות

החברה העברית לגנות נוסדה בשנת 1938 על ידי אנשי שם בישוב כמו ש. טשרניחובסקי, י. פיכמן, י. קרני, ד. רמז, ד"ר בויקו, י. זלוטופולסקי, קרואזה ואחרים (אעת"א תיק ב' 4-2645 מכתב לועדת הגנות בעירייה 22.5.38). בניגוד לארגון הגננים בתל אביב שהיה ארגון מקצועי, החברה היתה התארגנות ציבורית כדוגמת התארגנויות ציבוריות מקבילות בעולם, שמטרתה לשמש כמוסד עליון לגנות. על יוזמי החברה נמנו אנשי רוח, מחנכים ואגרונומים אך לא אדריכלים-גננים. מטרת החברה היו כלליות והקיפו את החקלאות, צמחית הבר ובמובלע את צמחית הנוי אליה התייחסו כחלק מהחקלאות. מטרת החברה היו:

-חינוך הישוב לאהבה לצמח.

-פיתוח הגנות לאחד הענפים העיקריים בחקלאות.

-שמירה על צמחית הארץ.

לצורך כך קבעה החברה את היעדים הבאים:

-נטיעת פארק לאומי גדול אשר ישמש בית עקד לצמחים הישנים וגן ניסיון לחדשים.

-הדרכה והפצת ידיעות מעשיות.

-ייסוד ב"ס מקצועי לגנות.

-אקלום צמחי נוי טרופיים.

-עידון צמחי הבר הארציים.

החברה ארגנה שתי תערוכות פרחים וצמחי בית בשנים 1938 ו-1939, (ראה פרק 8.5.3) שבעקבותיהם הצטרפו 1200 חברים חדשים לחברה. ניסיונות לרתום את עיריית תל אביב בסיוע לפעולות החברה לא צלחו בידי המארגנים (אעת"א תיק ג' 4-2645 מכתב מיום 23.4.39).

8.6.3.3 אגודות לשיפור העיר תל אביב

אגודה לשיפור העיר התקיימה בתל אביב כבר במחצית שנות העשרים. על חברה נמנו: אחד העם, ביאליק, יהודית הררית, רוזיה יבין, פנחס אורבך, שמואל טולקובסקי והאדריכלים ברלין ומינור. בראש האגודה עמד בצלאל יפה. האגודה הציעה הצעות שונות לשיפור פני העיר כמו הרצאות מלוות בשקופיות ע"י מר יצחק וילקנסקי (אעת"א תיק א' 156-3).

בראשית שנת 1930 התכנסו בביתו של נ. קפלן כחמישים אנשי ציבור מתחומים שונים ומטרתם להקים אגודה שתעסוק בשאלות שיפור פני העיר. בישיבה סוכם על הקמת מועדון עירוני בו ידווחו על מפגעים ויוצעו הצעות שיפור, סוכם על הקמת ועד נציגי רחובות או שכונות והוחלט על איסוף

תרומות לצורך נטיעת השדרות לקראת ט"ו בשבט הקרוב (אעת"א תיק 4-2674 הודעה לעיתונות מיום 27.1.30).

כרוז שהפיצה הוועדה באותה השנה קרא לתושבים לסייד או לצבוע את חזיתות בתיהם, לתקן את המדרכות שבחזית הבית, לשפר את הגוזזטראות בפרחים ובעציצים ולהימנע מללכלך את הרחובות. הועדה גם קראה לתחרות נושאת פרסים בין בעלי החזיתות, הגוזזטראות והחצר היפות ביותר (אעת"א תיק 4-2674).

8.6.3.4 אנשי העצים בארץ ישראל

"אגודת אנשי העצים בפלשתינה (א"י)" נוסדה בראשית שנות השלושים במטרה לעורר בין כל חוגי האוכלוסין את הרצון לטעת עצים ולשמרם ובמטרה לעזור בכל הדרכים האפשריות לייעור המחודש של האדמות השוממות בא"י" (אנשי העצים בארץ ישראל, "השדה" י' 1930: 617-620, 675-678).

האגודה נוסדה בתמיכת השלטון הבריטי (הנציב העליון היה פטרון לאגודה ומזכירו הראשי היה נשיאה) וכללה ביו מייסדיה דמויות מפתח ביישוב בארץ: ראשי עדות דתיות, נכבדי ערים, תושבים חשובים ופקידים ממשלתיים. אמנם עיקר ענינה של האגודה היתה בתחום הייעור, אך היא גם הטיפה לנטיעת פרקים ציבוריים, גנים ושדרות. עבודת החינוך הוותה היבט נוסף בפעולת האגודה: "הבה נטפח ונפתח את חוש העץ בייחוד בקרב הדור הצעיר" קראו אנשי האגודה (שם: 619). בפועל התמצתה פעולתה באיסוף תרומות, תמיכה כספית בתכניות ייעור, איסוף זרעים וקריאה לבעלי חלקות קרקע במגזרים השונים לטעת עצים בנחלותיהם.

8.6.4 ויצ"ו

"נשי ויצ"ו", אהבתיכן

זכות... קישואים ואבטיחים". י. קרני (XXX א"צ)

תנועת הנשים ויצ"ו נרתמה למפעל גינות הירק בעיר תל אביב בסוף שנות העשרים, והיתה הבולטת ביותר מבין הארגונים הציבוריים אשר נרתמו לאורך שנים למען מפעל הגינות העירוניות. ויצ"ו אשר סייעה למשפחות העולים בהתאקלמותן בארץ, ראתה בפרויקט ההדרכה בגינות לא רק מקור תעסוקה ואספקת מזון למשפחות העולים אלא גם חלק מהמהפכה הציונית.

"כדי לקרב את ההמונים לטבע, לחנך אותם לטיפול מתמיד בצומח ובחי, טיפול המעצב את האופי של האדם והמבריא אותו בגוף ונפש, הטילה על עצמה הסתדרות נשים ציוניות את העול של מתן הדרכה ועזרה בכוון זה בעיר ובכפר (אעת"א תיק ב' 4-2657: 11.7.43).

בעזרת מדריכותיו יצר הארגון מערכת תומכת ומסייעת לעולות החדשות ולילדי בתי הספר והגנים. הצלחותיו של הארגון כפי שבאו לידי ביטוי בתערוכות ובכתובים היו רבות ותרמו באופן משמעותי ביותר ליצירת תרבות הגינה הוורנקולרית העברית.

גלי העלייה מפולין במחצית השנייה של שנות העשרים, הביאו לארץ אוכלוסייה עירונית אשר סבלה ממחסור במזון ובידע לניצול הירקות והפרות המקומיים. חברות ויצ"ו ביקשו ללמד את העולות כיצד להתקין גינות סביב צריפיהם, ולנצל את תוצרתן. בכך מלאה ויצ"ו חלק ריק במערכת

הכשרת העולות החדשות לחיים בארץ. כתבה אמתה פיצובר בירחון "האשה", ירחון שהוקדש לחייה ולענייניה של האשה בארץ ישראל:

"בעוד שקיימים מוסדות לימוד בשביל גנות, מורות ופקידות אין מוסד שיכין את הבנות לחייהם האמיתיים קרי עבודת הבית, עבודת הבית והגן כעיקר בחיי האשה שיש להכשירה לכך לצד כלכלת בית...הגן בעבודותיו השונות כגון הטיפול בפרחים, גידול הירקות והעצים, ואם אפשר גם גידול העופות צריך להיות העקר השני בתכנית הלימודים."

תחילה נתקלו המדריכות בהסתייגות, בלעג ולעיתים אף גורשו,

"ואולם לאט לאט נשבר אי האמון. כמה עשרות נשים היו מוכנות לנסות... בסבלנות אין קץ, תוך אמצעים פעוטים, אך בהתלהבות רבה גודרו חלקות חול זעירות מסביב לצריף (לרוב שמשו לכך פחי בניזין ריקים), הובאה אדמה שחורה לשימה מעל לחול, נקנה מעט זבל, הושגו זרעים ושתיילים, ו"מבצע גינות" קבל ממשות. וראה פלא: הנשים שמעולם לא ידעו גינה מהי, התקשרו לגינתן בלב ובנפש, עיבדוה במסירות גדלה והולכת ושבעו נחת מביכוריה- ירקות העונה עלו על שולחן דל המזון" (יבנין 1961: 14).

פרות הגינות הגיעו לתערוכה שהתקיימה בשנת 1928 וזכו לתשבחות רבות, אך העולות לא ידעו מה ניתן לעשות בהם והמפעל עמד בפני כשלון,

"התגעגעו לבשר ולדגים, ללמוד לבשל חצילים נראה היה כמעשה שטות ובזבוז זמן. ואם לגינות הבית סייעה האווירה הכללית של הערצת "עבודת האדמה" העברית בארץ, ללימוד בישול ולתורת התזונה היו האוזניים אטומות עדיין" (שם).

הפתרון הושג בפתיחת קורסים לבישול ובפרסום מתכונים העושים שימוש בפרות וירקות הארץ. עדות להצלחת מפעלה של ויצ"ו ניתן למצוא בכתבתו של י. קרני ואשר ושבחה את תערוכת

הירקות שהציגה ויצ"ו בתל אביב. המחבר התלהב מדוגמאות התוצרת של 200 הגינות שסודרו בחולות תל אביב בסיוע נשות ויצ"ו. בכתבה שנקראה "מכרות זהב בחולות תל אביב" טען כי בחולות תל אביב טמונים אוצרות לא ישוערו, אוצרות הפרי והירק אשר עשויים היו לפתור את בעיותיה הכלכליות של העיר, וכן את בעיית החול בעיר. הוא תאר את תוצרת הגינות במושגים אומנותיים:

איור 45: הדרכה בגינות ע"י מדריכות ויצ"ו ("בין")

Fig 45: Wiz"o instructors in the gardens

"הצנן הצחור שאין בו פגימה אחת מהבחינה הארכיטקטונית,..... האבטיח המהודר והמעוגל, העושה רושם כאילו סתתים ופסלים וארדיכלים עמלו בו לשכלל את צורתו וכו", (קרני).

גם ש.ד. יפה עורך 'השדה' התלהב מתערוכת הירקות. את ערכן הכלכלי של הגינות אמד יפה בחסכון שבין 100-150 לאי"י לחודש למשפחה וכ-1000 לאי"י לשנה. אך עיקר ההישג לטענתו היה:
"בפיתוח החוש הבריא שחש האדם הטבעי לבוא במגע עם הקרקע לרוותה ולדשנה, שתנן פרח ותחנט פרי" (יפה 1928).

בשנת הפעילות הראשונה של ויצ"ו בתל אביב הושקעו כ-360 לאי"י בעבודת הארגון, בשכרן של שתי מדריכות וברכישת עצי פרי וגפנים (שם: 380). הצלחת המפעל וההדים החיובים לו זכה הביאו את ויצ"ו להרחיב את מפעל הגינות, לסייע גם בהקמת לולים ומטעים ביתיים ומעבר לכך להתחיל בפעולה בבתי הספר. ראשית המפעל היתה בתל אביב ממנה עבר לירושלים. על פעילותה של ויצ"ו בהקמת גינות בתי הספר ראה פרק 9.3.

תרומתה הייחודית של תנועת הנשים ויצ"ו ליצירתה של הגינה העברית הוורנקולרית היתה בפניה אל הנשים ובעיקר אל העולות החדשות. ביחד עם משקי הפועלות שהציעו הכשרה חקלאית לעולות חדשות בחוות חקלאיות, היתה זו המסגרת היחידה שהתייחסה באופן מיגדרי לתרבות הגינה העברית הוורנקולרית. נקודת המוצא של ויצ"ו נבעה אומנם מלכתחילה מגישה פרקטית שנועדה לפתור בעיות של תעסוקה וכלכלת בית אך יחד עם זאת לא נעלמו מעיניהן של המדריכות ההיבטים הפסיכולוגיים של העיסוק בגינה ותרומתם לתחושת ההערכה העצמית של נשות העולים (ראה גם דיון במשמעויותיהן של גינות קרית עבודה פרק 9.6.4.3).

8.6.5 סיכום: הגינה העברית הוורנקולרית ותרומתם של הגופים הציבוריים

הגופים הציבוריים שנסקרו בפרק האחרון, לא בהכרח ראו את הגינה הוורנקולרית לנגד עיניהם. גופים שונים פעלו מתוך מטרת שונות ולעיתים אף סותרות. אך סך כל פעולתם קרבה קהלים רבים לנושא טיפוח הגינה העברית הוורנקולרית.

- **גופים שונים פנו לקהלים שונים ובכך הקיפו מגזרים רחבים של הקהילה.** בעוד שועדת הגינון העירונית פנתה לכלל הציבור, ארגונים ציבוריים שקמו מאוחר יותר, פנו לקהלים מוגדרים יותר. החברה העברית לגנות פנתה בפועל בעיקר לגננים, אגודת חובבי העצים פנתה לבעלי הבתים ומדריכות ויצ"ו זיהו בנשים ובילדים את קהל היעד לפעילותם. מכאן שסך כל הארגונים שפעלו בתחום הגיעו לציבור רחב ומגוון.
- **גופים שונים הציעו מסגרות פעולה שונות שתורמו כל אחת בדרכה ליצירת תרבות הגינה הוורנקולרית.** הפניה לקהלים השונים הציעה מסגרות שונות לפעילות: גידול צמחי נוי בעקבות פעילות החברה העברית לגנות, הקמת גן נוי ביתי בסיוע ויצ"ו או נטיעת עצים במגרש הפרטי באמצעות אגודת חובבי העצים.
- **הפעילות החינוכית היתה מרכיב משותף לכל ההתארגנויות השונות.** כל הגופים ואפילו אלו המקצועיים (ארגון הגננים לדוגמה) ראו בפעולה החינוכית מטרה חשובה לצד המטרות הייחודיות שלמענם הוקמו. היה זה ביטוי לראיה רחבה של משמעות הפעילות לצד מטרות

מיידידות מוגדרות. אגודת חובבי העצים רצתה לחנך את הקהל ליחס של חיבה לצומח ולחבב את הירק על תושבי העיר, החברה העברית לגנות ביקשה לשמור על צמחיית הארץ, מדריכות ויצ"ו רצו לקרב את ההמונים לטבע, ואנשי העצים ביקשו לטפח את החוש לעץ. הדגשת הנוער כקהל יעד בנוסף לקבוצות אליהם פנו הארגונים במישרין, היתה משותפת לכל הגופים.

8.7 סוכני תרבות - אישים שתרמו למפעל הגינון התל אביבי

תרבות הגינה העברית הוורנקולרית היתה זקוקה לאישי מפתח אשר ישמשו כסוכני תרבות בהפצת הרפרטואר התרבותי. הגינה העברית לא היתה אנונימית אלא נשאה את חותמם של אישים שונים שהשפיעו עליה איש כדרכו. לבד מהמחויבות לרעיון הגינה העברית וההתמסרות הציבורית לפעולה, לא היה בין אישים אלו הרבה מהמשותף. חלקם הגיעו מהממסד העירוני ואף עמדו בראשו כמו ראש העירייה מר מאיר דיזנגוף, והבכירים מבין הגננים העירוניים כמו אביגדור משל, ולאחריו אברהם קרוון. אחרים, באו מהתחום המקצועי כמו הגנן-אדריכל יחיאל סגל, והגנן ברוך ציזייק. אחרים, היו אישי ציבור כשהבולט מביניהם היה המשורר חיים נחמן ביאליק, עורך העיתון "השדה" ש.ד. יפה ואחרים. לצידם פעלו אנשים מהשורה אשר פנו במכתבים חוזרים ונשנים לעירייה, ועשו נפשות לרעיון הגינה. אישים אלו ניצלו במות שונות להצגת רעיונותיהם: העיתונות המקומית, עיתונות עיריית תל אביב, הוצאה לאור של כתבים שונים ומכתבים לעירייה, כל אלו שמשו להפצת רעיון הגינה העברית בציבור הרחב. הפרק סוקר את פעולותיהם של ארבעה אישים מרכזיים למען רעיון הגינה בתל אביב: איש רוח, מתכנן, מחנך ופוליטיקאי. ארבעתם מייצגים את זיקתו של רעיון הגינה העברית לתחומי העשייה השונים ועל כן נבחרו להדגשה. לצידם, פעלו עוד רבים ידועים יותר ופחות למען הגינה העברית בתל אביב.

8.7.1 חיים נחמן ביאליק 1873-1934

המשורר הלאומי חיים נחמן ביאליק אשר קבע במחצית שנות העשרים את מקום מגוריו בתל אביב, ראה בקשר עם האדמה את יסוד התרבות העברית החדשה. נקודת מוצא זו השפיעה על תפיסת הסביבה שלו ועל חזות הסביבה הפיסית אותה ביקש ליצור בתל אביב. חזונו לעיר ירוקה ליווה אותו לאורך שנים. הוא ביקש לממש רעיון זה בגינתו שבמרכז העיר וכן הטיף לו מעל כל במה אפשרית. הפרק סוקר פעולותיו אלו של ביאליק שזכו לתיעוד מפורט ע"י חוג מכריו.

"כי באמת כל היצירה הלאומית לכל סעיפיה צומחת מן האדמה, הכל בא מן האדמה, כמו שהכל שב אל האדמה, ואין מקום לשום צמיחה וגידול של אומה בלי מקור ראשון של התחיה והגידול, הרי באמת לא רק אפשר לעשות את האדמה לנקודת מוצא, היא היא נקודת המוצא, ולא רק של החינוך, אלא של כל חיי האומה ושל כל יצירה"
(ביאליק 1935).

תפיסה בסיסית זו של הקשר לאדמה השפיעה על ביאליק עמוקות, וכשנדרש לשאלה "מה לעשות לשכלולה של תל אביב?" ככותרתה של סדרת כתבות שהתפרסמו ב"דיעות עיריית תל אביב", הציג ביאליק את חזונו לעיר הגנים. "כיוון שהרושם הראשון של כל עיר בא מתוך מידת הירק שלה" ביקש ביאליק להקים גינות קטנות במגרשים פנויים. הללו ישפרו את חזותה של העיר, יהוו מקומות מרגוע וטיול, מקומות משחק לילדים, יטהרו את האוויר וגם יצרו את הרושם הראוי בלב התיירים.

ביאליק השווה את תל אביב לאודסה שנודעה בשם היפהפייה הדרומית על שום ריבוי השדרות והאילנות שבה וטען כי:

"בייחוד זקוקה לכך עירייה צעירה כתל אביב, כי אבוי לנערה צעירה שהיא קרחת"
(ביאליק 1922).

ביאליק ניצל לא אחת את מעמדו ואת שמו בקידום פעולות שונות שעניין שיפור חזות העיר וגניה. בשנת 1930 יזם יחד עם ראש העיר מר דיזנגוף ועם מר נ. קפלן את הקמת האגודה לשיפור העיר תל אביב ואף נתמנה לוועד הזמני של האגודה (אעת"א תיק 4-2674 הודעה לעתונות מיום 27.1.30).

ביאליק, שהשתדל עבור אישים שונים ע"י כתיבת מכתבי המלצה, עשה זאת בהתלהבות יתרה כאשר הדברים היו אמורים בנושאי נטיעה וגינות. כאשר הגה אפרים הראובני את תכניתו לגן הנביאים ורז"ל, צרף אליו ביאליק מכתב המלצה נרגש אשר הראובני הפיץ יחד עם תכניתו. (אעת"א תיק א' 4-2689 מכתב מיום ג' דחה"ס תרפ"ח). וכן ראה פרק 8.8.4.2. עם מותו של המלחין יואל אנגל פרסם ביאליק מכתב בביטאונה של עיריית תל אביב ובקש להרשות לאלמנת אנגל לטעת שני עצים על קברו. בדבריו השתמש המשורר במטפורה הגנטית לתאר את פועלו של המלחין:

"... אשר עשה גדולות בחייו לתחיית הנגינה העברית ולשתילתה בישראל ובארץ ישראל... ובאו הצפורים-צפרין קדישין-דמצפצפין-לזמר ולנגן על קברו ולהנעים לו את שנתו הנצחית" (ביאליק 1927: 16).

כאיש שהמילה היתה בייסוד מפעלו, תרם ביאליק את חלקו גם ביצירת שפת הגינה. לחידוש הלשוני גינה אחראי היה ביאליק בשירו המתמיד:

"אך חבטה גדולה במשוכת הגינה"

מזכירה לנער כי סר מהנתיבה" (המתמיד)

במקורות אין מופיע המושג גינה אלא בסמיכות, גינת אגוז, גינת הביתן ומכאן שהנפרד הנו גנה. ביאליק טבע את המונח גינה וועד הלשון העברית אימץ קביעה זו ונתן לה סימוכין ("לשונו" כרך ה' תרצ"ג). לא היתה זו תרומתו הבודדת של ביאליק לחידוש מונחי הגן. הוא אמנם לא היה חבר בוועדה למונחי הבוטניקה שקמה על ידי ועד הלשון והאוניברסיטה העברית, אך נכח כמעט בקביעות בכל פגישותיה (לשונו ב', תרצ"ג).

תרומה ייחודית תרם ביאליק ליצירת תרבות הגינה העברית בגינה אשר יצר בתל אביב ואשר הפכה ל"גינה לדוגמא" עבור תושבי העיר. על גינה זו ראה פרק 9.2.

8.7.2 יחיאל סגל 1886-1962

יחיאל סגל היה הגן-אדריכל הראשון אשר עבד בעיריית תל אביב. עם פרישתו מהעירייה, במחצית שנות העשרים, הקים משרד תכנון פרטי והיה פעיל לאורך שנים רבות בתכנון גינות פרטיות וגנים ציבוריים ברחבי העיר. תרומתו ליצירת תרבות הגינה העברית היתה מגוונת ועשירה ועיקרה בראיית הגן כאומנות ולא כנגזרת של החקלאות. סגל הדגיש עמדה זו בכתיבתו ובביקורתו הציבורית לאורך שנים ארוכות. את השכלתו בתחום הגנות רכש סגל בבית הספר היהודי לגנות באהלס - הנובר. בשנת 1919 עלה ארצה, ושימש כמתכנן בירושלים. בראשית שנות העשרים מונה לתפקיד גן

העירייה ובמסגרת עבודתו תכנן גינות פרטיות, גינות עירוניות ונטיעות בעיר. יורשיו בעירייה לא באו מתחום התכנון, אלא הגננות. תרומתו כאדריכל-גן של העיר תל אביב התמצתה בתחומים הבאים:

נטיעות: נטיעת עצים לאורך רחובות העיר היתה פעילותה העיקרית של עיריית תל אביב בתחום טיפוח הנוף. סגל נדרש לסוגיה זו מספר פעמים ובמאמר שפרסם בידיעות עיריית תל אביב תרפ"ב המליץ על נטיעה בתחום החצרות הפרטיות אשר תצל על שטחי הציבור. כמתכנן צפה סגל את ההתפתחות העירונית כמו גם את דרישות הצימוח של העצים וביקר את מדיניות הנטיעות שהיתה נהוגה בזמנו (סגל 1922). שנה לאחר מכן בדו"ח שהגיש לעירייה חזר סגל על עמדותיו בנוגע לנטיעות העירוניות וחזר והמליץ על התייחסות מקצועית לנושא, שאינה מתהדרת רק בכמות הנטיעות לשנה אלא גם באיכותן ובהצלחתן. סגל ציין במכתבו את הקמתה של החברה Pro Tel Aviv אשר אותה יזם ובה ראה סיוע בעבודתו. (אעת"א מכתב מיום 31.8.23 מתורגם מגרמנית ע"י י. בן ערב נמסר ע"י ר. אניס)

תכנון: במסגרת עבודתו בעירייה עסק סגל בתכנון של שטחי ציבור כמו גם של גינות פרטיות. בארכיון העירייה שמורה הצעתו לטיפול בחלק משדרות רוטשילד, וכן תכנית לגן ציבורי ברחוב נחלת בנימין (עיזבון ברשות יוסף סגל). עבור המגזר הפרטי תכנן סגל את גינת ביתו של אוסישקין (1923) ואת גינת ביתו של ח.נ. ביאליק (לא ברור האם במסגרת עבודתו בעירייה או במסגרת עבודתו הפרטית). דו"חות העירייה מוסרים על כך שגינות פרטיות נוספות תוכננו במסגרת העירייה ויתכן וסגל היה מעורב גם בפעולות אלו.

תחרויות: בראשית שנות השלושים כאשר כבר לא היה עובד עירייה, הגיש סגל הצעה לתכנון גן מאיר במסגרת התחרות לתכנון הגן שהכריזה העירייה. תכניתו שנקראה 'המאיר לארץ ולדרים עליה' זכתה לציון לשבח (ראה פרק 9.8.3).

8.7.3 יהושוע מרגולין 1877-1947

"אנו בני העם, שהיה תלוש במשך שנות אלפיים מן הקרקע ומן הטבע, אנו מתהלכים בתוך שפע העשר הזה כזרים, כחולמים מחוסר נטייה והרגל להסתכלות ומתוך חסר ידיעה- ידיעה הנקנית, אמנם, מתוך החיים בטבע במשך מאות דורות והעוברת בירושה מאבות לבנים. הילך מחויבים אנו לחפש ולמצוא את הדרך לטבע הסובב אותנו וללמוד להכיר אותו, שכן טיולים ארעיים או אפילו החיים עצמם בחיק הטבע אינם מספיקים עדיין להקנות ידיעות ברורות ונכונות בחי ובצומח ויצור קשר נפשי אליהם" (מרגולין 1957: 28).

עיקר תרומתו של יהושוע מרגולין ליצירת תרבות הגינה העברית היתה בתחום חינוך הנוער ומחנכיו לאהבת הארץ ולהכרות עמה, כאשר הגינה משמשת כאמצעי ביצירת הזיקה בין הנוער ובין ארץ ישראל. י. מרגולין נולד ברוסיה בשנת 1877 ולמד ביולוגיה באוניברסיטת קייב. כשעלה ארצה עסק בחקלאות, במחקר, בעסקנות ציבורית וכן נמשך לתיאטרון. אך את כל כישוריו רתם לעבודה החינוכית אותה יזם, עיצב וניהל בכל רחבי הארץ. תורת החינוך על פי מרגולין התבססה על פעילות של חניכים ומחנכים, תוך הסתכלות וחקר, יציאה אל הנוף וחיפוש אחר מה שלא כתוב בספרים. טבע הארץ הפעים אותו, וכל חייו בקש דרכים חדשות ליצירת קשר בין הילד והנוף. משנתו החינוכית שמה דגש על פעילות הילדים והנוער בגינה.

גינת גן הילדים היתה עבורו סביבת החיים של ילדי הגן ובה גינת פרחים וירקות, חלקת שדה קטנה ופינת חי זעירה. בסביבה זו על הגננת לטעת את הנטע הרך- הילד, בקרקע המולדת.

לעומתה נועדה גינת בית הספר לשמש כמעבדה חיה בה ערכו התלמידים תצפיות וניסיונות עצמאיים וחקרו את צמחית הארץ, צמחי הבר והתרבות, צמחים המשמשים לחקלאות לצד צמחים מזיקים. העבודה בגינה נעשתה בקבוצות קטנות האחראיות כל אחת לערוגה, והיא כללה גם עריכת יומן תצפיות שנועד, לצד ממצאים אחרים, להצגה בתערוכת סוף שנת הלימודים. השקפה זאת על מהותה של גינת בית הספר, היתה מנוגדת למקובל בתקופתו של מרגולין. אזי העבודה החקלאית, הספקת הירקות לתלמידים או ההכנסה לקרן הקיימת היו העיקר בעבודת הגינה.

את המפתח להצלחת יוזמותיו ראה מרגולין בהכשרת המורים והגנות לעבודה. המכון הפדגוגי אותו הקים בתמיכת עיריית תל אביב (1931) נועד לתת הכשרה מעשית, ניסיונית ומחקרית למורים. במכון רכשו השכלתם מורים וגננות מכל קצות הארץ הן בהשתלמויות שנערכו בתקופת הקיץ והן בחוגים שנתיים שהתקיימו בשעות אחר הצהריים. המכון פתח שעריו גם לתלמידי הגנים ובתי הספר שבקרו בגניו ובמעבדותיו.

גינת המכון שמשה כמודל לגינות בתי הספר ודרך העבודה בהן. הגינה הכילה ירקות, מנבטה, משתלה לעצי פרי ועצי נוי, מכוורת, גינת פרחים וגינה של צמחי בר. בגינה, נעשו ניסיונות לפתור בעיות חקלאיות באופן מעשי והעבודה בה התקיימה על ידי המורים המשתלמים.

כמו כן הקימו עובדי המכון גם גינה בוטנית ביולוגית סמוך ל"הבימה" על מגרש ששטחו כדונם וחצי. הגינה הציגה את נופי הצומח האופייניים לארץ: צמחי הרים בהר קטן, צמחי מים בברכה וצמחי ביצות וחולות בסביבה מתאימה. הגינה שמשה את חוגי הטבע העירוניים, שמשה כמשתלת ניסיון לגן הבוטני וכן גן להדגמה בפני גננים עירוניים (שם).

מרגולין לא הסתפק בפעילותו במכון הפדגוגי, וביקש להעתיק את פעילותו מחוץ לעיר, להכשיר את מורי הטבע בטבע. בשנת 1937 כאשר הוקם על גדות הירקון סמינר הקיבוצים, הצטרף מרגולין אל סגל מוריו.

8.7.4 מאיר דיזנגוף 1936-1861

"אין, כמדומני מצבת זכרון נאה יותר לדיזנגוף מאשר גן ציבורי רחב ידיים עם ספסלים עטורים אילני-מצל, וילדים משתעשעים ומשחקים מסביב" (י. רוקח ראש העירייה, ידיעות עיריית תל אביב חוברת (5-6) שנה 11 : 55).

מאיר דיזנגוף, ראש העירייה הראשון של תל אביב למן הווסדה ועד למותו בשנת 1936, הטיף רבות למען הפיכתה של תל אביב לעיר ירוקה. בפועל, בשנות כהונתו, שטחי הירק מכלל העיר הנבנית במהירות, לא היו מאוד משמעותיים. תרומתו ליצירת תרבות הגינה העברית היתה בעיקר בדברים שפרסם בכתב, בתמיכה שנתן כראש עירייה ליוזמות שונות שעניין שיפור העיר, ובעובדה שמפעלי ההנצחה של שמו תרמו ליצירת שטחי ירק נרחבים לעיר (גן מאיר). בפועל, לא הצליח דיזנגוף להתגבר על המכשולים הבירוקרטים והכלכליים ולהפוך את תל אביב לעיר גנים. לצד השאיפה לעיר ירוקה טיפח את חזון העיר המטרופולינית ונתן ידו לפיתוח המהיר במחיר ויתור על אופי פרברי ירוק (ביגר 2001 : 123).

מאיר דיזנגוף התגורר מול שדי רוטשילד וראה את השדרה הירוקה ואת אוכלוסיית העיר הנהנת ממנה מדי יום. הוא ראה בעץ ובירק את "הברכה לגוף ולנפש" (כרוז משנת 1935 מופיע בחוברת גן מאיר: 5). דיזנגוף הקים יחד עם ביאליק את אגודת "טהר ונוי" שמטרתה תעמולה לנטיעה ולניקיון בציבור. (י. רוקח ראש העירייה, ידיעות עיריית תל אביב חוברת (5-6) שנה 11: 55) ולכן לא פלא אם כן שהקמת גן מאיר שהוכרז עליו במלאת לו 70 שנה נתפסה כצעד של כבוד והערכה כלפי האיש. לאחר מותו חזרה ונשנתה הקריאה להנציח את זכרו בפעולות נטיעה:

"כשם שפרג ידעה לקשר את שמו של מסריק במסדות העזרה הסוציאלית אשר הקימה, ידע נא צבורנו והעירייה בראש להקדיש את תשומת הלב והפעולה הראויים ל"מפעל הגנים" אשר כבוד העיר ויפיה, ושמחת ילדנו יקדשו על ידו לדורות הבאים את שמו של יוצרה" (פינקלשטיין 1936).

8.7.5 יוזמות שונות

ארכיון עיריית תל אביב וביטאונה מכילים מכתבים ומאמרים שונים של אישי ציבור ותושבים רבים אשר ביקשו לתרום את חלקם בעידוד פרויקט הגינות בעיר ופרשו בפני העירייה את רעיונותיהם. לצד מכתבים חד פעמיים מכיל הארכיון גם סדרות מכתבים של "משוגעים לרעיון" אשר חזרו ופיתחו את רעיונותיהם ולא הסתפקו בדחייתה המנומסת של העירייה. תקופת מלה"ע השניה עוררה גל כתיבה שכזה אשר מתואר בפרק 9.4.

דוגמא לכותב נמרץ שביקש לעודד את הנטיעות העירוניות ע"י תמריצים שונים ואף להפוך את עיתונו לשותף במלאכה היה ש.ד. יפה עורכו של הירחון "השדה". במחצית 1925 הציע יפה לועד הפועל של עיריית תל אביב שורה של הצעות שמטרתן להרבות את הנטיעות בעיר: פרס לגינה היפה בעיר, הכנת תכניות לגינות על ידי העירייה ותיווך בין התושבים וגנים מקצועיים:

"תשפיע כבכוח קסם לעורר את תושבי תל אביב לנטוע גנים מי לשם הכבוד שבפרסום ומי לשם הפרס, והמטרה תושג במהרה." (אעת"א תיק 3-99-2 24.5.25)

לחילופין הציע יפה שמערכת "השדה" תיטול על עצמה את מלאכת הכנת התכניות לטובת התושבים ובמימון העירייה (שם). ש.ד. יפה חזר על הצעותיו במכתב נוסף ששיגר לעיריית תל אביב ביום 10.8.25 הפעם זכה לתגובת העירייה שהודתה לו על הצעותיו אך דחתה את רעיון המחלקה החקלאית בטענה שגן העירייה עונה לפונים אליו, ושהעירייה תשמח להפנות למערכת העיתון את המבקשים סיוע (אעת"א תיק 3-99-2 27.8.25).

הצייר נחום גוטמן השיב לסוגיה "מה לעשות לשכלולה של תל אביב" אשר הועלתה בפני אישי ציבור שונים בידיעות תל אביב בהדגשת הנוף הייחודי של העיר. הוא קרא להרבות בנטיעות בחזית המבנים משום הטעם האומנותי-אסתטי ומשום טעמי בריאות ויצירת צל. גוטמן ביקש לשמור את השקמים שברחוב הכרמל אשר עושים לטעמו רשם אדיר כאילו פסלים ענקיים עומדים לאורכו. כן ביקש להמעיט בנטיעת גדרות חיות אחידות בגינות העירוניות (ידיעות עיריית תל אביב (9)).

כותב אנונימי פנה אל ועדת שיפור העיר שבעירייה במחצית שנות השלושים וביקש לשפר את חזות העיר ע"י עידוד נטיעות סביב לבתים וכן טיפוח הגנים הציבוריים. לדבריו יש לדאוג למטפסים סביב הגזוזטראות כאשר העירייה תפקח על הפעולה. יש לדאוג לכך שבאישור תכניות הבתים יודגש עניין הנטיעה וכן מימון הארגזים סביב הגזוזטראות (אעת"א תיק 4-2674 24.3.35).

במכתב תגובה של מ. דיזנגוף להנהלת המועדון "למען עירנו, ביקש ראש העירייה כי ארגון הנשים ייקח על עצמו את תפקיד שיפור העיר ועידוד הנטיעות בחצרות, במרפסות ובחזית הבית (אעת"א תיק2674-4 16.3.36).

8.7.6 סיכום: הגינה הוורנקולרית ותרומתם של סוכני התרבות

פעולתם של האישים השונים שנסקרה בפרק האחרון נועדה להצביע על הקשר בין תרבות הגינה הוורנקולרית ובין התחומים השונים של החיים בעיר. ארבעת האישים שהודגשו בפרק מייצגים ארבעה היבטים שונים של החיים בתל אביב: חיי הרוח, התכנון, החינוך והפוליטיקה.

- **לגינה הוורנקולרית היתה נגיעה בכל תחומי החיים.** ומכאן שאישים אשר תחום עיסוקם היה כה שונה, מצאו במסגרת פעילותם הציבורית מקום גם לתמיכה בפרויקט הגינה הוורנקולרית. עובדה זו מעידה על עשר המשמעויות של הגינה כביטוי לקשר עם האדמה כפי שהעיד ביאליק, כחלק מהתכנון העירוני לגישתו של סגל, כחלק מהחינוך העברי בו דגל מרגולין או כחלק מהפוליטיקה של ניהול העיר כפי שהציג זאת דיזנגוף.
- **הגינה הוורנקולרית כחלק מבניית התרבות העברית.** ביאליק, סגל, מרגולין ודיזנגוף היו כל אחד בדרכו מסוכני התרבות אשר עיצבו את התרבות העברית החדשה בארץ ישראל. מרכיב משותף זה של פעולתם כלל בתוכם גם את פרויקט יצירת תרבות הגינה העברית שינקה ממקורות שונים.
- **סוכני תרבות ויצירת תרבות הגינה הוורנקולרית** על אף הגישה הרואה בתרבות הוורנקולרית צמיחה מתוך ה"עם" הרי שמעורבותם הרבה של סוכני התרבות מעידה על כך שמודל הגינה הוורנקולרית העברית היה שונה מהמקובל בעולם כפי שידון בפרק הסיכום.

8.8 תכנון והקמה של שדרות עירוניות וגינות בתל אביב והשפעתן על הגינות

הוורנקולריות

תרבות הגינה הוורנקולרית שנוצרה בתל אביב צמחה מתוך הדיאלוג שהתפתח בין תחומי התרבות השונים שהתפתחו בעיר בפרט ובארץ ישראל בכלל. הקשר בין תרבות הגינה הוורנקולרית ובין תרבות הגינה הקנונית שהתפתחה בעיר הוא לפיכך אחד מהקשרים היותר הדוקים שקיימה התרבות הוורנקולרית עם סביבתה. הנטיעות העירוניות ברחובות ובשדרות, הגנים אותם נטעה העירייה או נותרו כתכניות חשופות לעין הציבורית, כל אלו הוו מסד לדיאלוג בין תרבות הגינה הקנונית והגינה הוורנקולרית. הפרק סוקר כמה מהפרויקטים העירוניים הבולטים בתל אביב שבוצעו או שנתרו על גבי הניר בלבד ואשר שמשו נושא לפולמוס ציבורי. תרומתם של פרויקטים אלו ושל השיח הציבורי שנלווה אליהן להתפתחות הגינות הוורנקולריות בעיר נידונה בחלקו האחרון של הפרק.

על אף חזונו של ראשוני אחוזת בית לבנות פרבר גנים, התכנון העירוני כמעט ולא דאג לגנים ציבוריים בעשורים הראשונים להקמת העיר: ההצעה להקצות חלק מזערי ממגרשי אחוזת בית לשם גן ציבורי לא נידונה אפילו על ידי המתדיישים וגם שד' רוטשילד נולדו מתוך הנסיבות בשטח (דרוואנוב 1936: 106). הגינה הציבורית הראשונה בעיר ניטעה בשנת 1920 - גינת גרוזנברג, וכעבור חמש שנים ניטעו גינת נורדיה, גינת כרמיה וגינת נווה צדק. בראשית שנות השלושים נטעו גן בית

הכנסת הגדול (1932-1933) וגן הנביאים (1934). על אף מיעוט גינות אלו, התקיים בעיר שיח ציבורי ער בנושאי גינון וגם בוצעה נטיעת שדרות ועצים ברחובות.

8.8.1 שדרות רוטשילד

איור 46: שדרות רוטשילד, 1914 (שביט וביגר 121)
Fig 46: Rotchild Boulevard 1914

את שדרות רוטשילד, הגן הציבורי הראשון בתל אביב, לא נטעו מתוך החלטה תכנונית אלא מתוך הכרח. שטחי המילוי שנוצרו עם הכשרת המגרשים לאחוזות בית, לא אפשרו בניה למגורים והואדי שמולא בחולות הפך לשדרה. השדרה רוצפה בשנת 1910 וניטעו בה כאלף עצי אזדרכת, ברוש, פלפל, דקלי ושינגטוניה, אראוקריה ובננה שהובאו ממצרים (שביט וביגר 2001: 21). לצידם נשתלו שיחים, צמחי כיסוי ופרחים שהקנו לשדרה מראה של גן עירוני. ספסלים ומקומות משחק לאורך השדרה תרמו אף הם להפיכתה למקום מפגש וביילוי לתושבים. לשדרות רוטשילד נועד תפקיד מרכזי בחיי העיר המתפתחת. מייסדי העיר ומנהיגיה כמו ראש העיר הראשון מאיר דיזנגוף גרו לארכה, וברבות השנים הוקמו לאורך השדרה מבני ציבור. השדרות הוו ציר תנועה למוקדי הפעילות העירונית כמו גמנסיה הרצליה, בית העירייה ומפעל המים. לחובבי הגינון היתה השדרה מוקד לביילוי וללימוד. בשדרה היתה ממוקמת המשתלה העירונית והצייר גן הלוי הקים בה קיוסק וסביבו דוכן לממכר פרחים ועציצים.

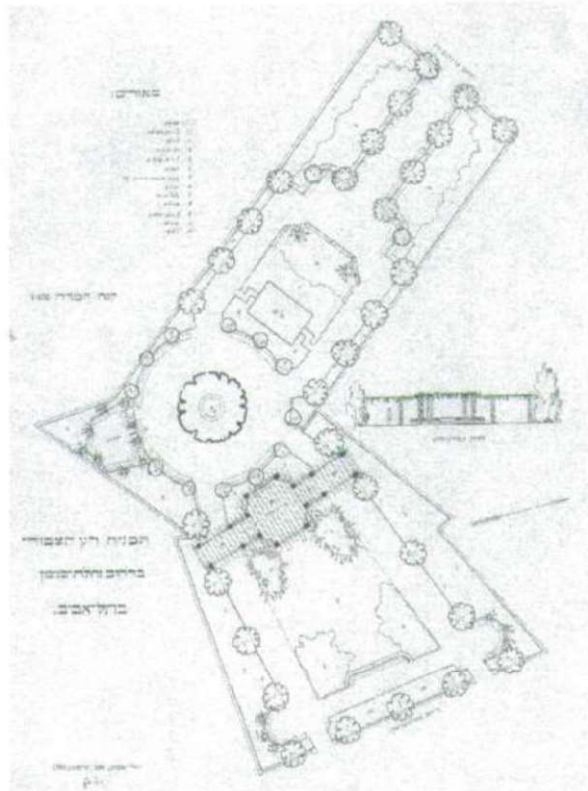
8.8.1.1 רפרטואר השדרה

טבלה 12: רפרטואר שדרות רוטשילד
Fig 12: The Rotchild Boulevard Repertoire

מרכיבים	צמחייה	תבנית	תפקיד	פעילות	ערכים ומשמעות	זהות
נטיעות	עצי	פורמלית	פנאי ונופש	משחק	קהילה וחברה	אירופאית
שבילים	סרק		קישוט	לימוד/		מערבית
גדרות ושערים	פרחים		ותצוגה	חינוך		
משתלה			שיטוט			
מקומות ישיבה						

8.8.2 גינת נחלת בנימין

באב תרפ"ב (1922) הציג הגן-אדריכל יחיאל סגל את תכניתו לגן הציבורי ברח' נחלת בנימין. הגן השתרע על פני שני מגרשים שחזיתותיהם פנו לרח' נחלת בנימין ולרח' גרוזנברג. בחזית הצרה של רח' גרוזנברג נקבע פתח אחד לגן ואילו בחזית הרחבה של נחלת בנימין, שני פתחים. בגבולות הגן ניטעו שיחים ועצי שדרה נטועים ביניהם ברווחים קצובים. בלב הגן, נקודת המפגש שבין שני המגרשים, ניטעה שקמה וסביבה בעיגול ספסלים, ובשוליהם אזורי פעילות אינטימיים יותר: אזור משחק לילדים, פרגולה ואזור שירותים. מפתחי הכניסה לגן הובילה מערכת שבילים רחבה שהתפרשה בצורה סימטרית על פני שני המגרשים והקנתה לתכנון אופי פורמלי.

איור 47: גן נחלת בנימין, י. סגל (עיזבון המשפחה)
Fig 47: Nahalat Benjamin Garden by Y. Segal

צמחית הגן התבססה על עצי שדרה, שיחים שונים, צמחים בעציצים, לאורך השבילים פרחים ודשא (ליפיה). בין העצים המיוחדים בגן יש להזכיר את התמרים, הפיקוס, הברושים והצמחים המטפסים.

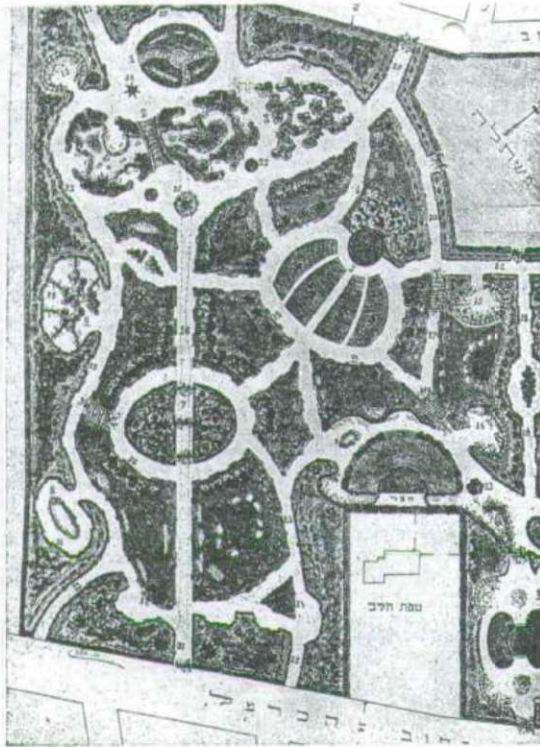
תכניתו של סגל נדחתה בטענה כי:

"לציבור בתל אביב אין צורך בגנים לפי תכנית, נטיעות של שורות עצים יספיקו וזה יכל להיעשות על ידי פועל חקלאי, בלי הוצאות גדולות" (סגל 1953: 60).

8.8.3 גן מאיר

במרץ 1931 החליט הוועד הפועל של עיריית תל אביב על הקמת פארק ציבורי בשטח של כ-40 דונם לכבודו של ראש העיר מאיר דיזנגוף. למעלה מעשר שנים עברו מעת ההחלטה ועד לנטיעת הגן. "גן מאיר" נועד לשמש כפארק הציבורי המרכזי של תל אביב, עיר שחרתה על דגלה את מודל עיר הגנים אך למעשה הקדישה מעט מאוד שטחי ציבור לתכלית זו. סיפור הקמתו של גן מאיר הוא טקסט מורכב המסמל את המאבק על יצירתו של הגן הציבורי העברי הראשון בתל אביב. בסיפור נכרכו יחדיו מאבק בין סגנונות אומנותיים ובין אישים שונים שראו עצמם ראויים לתכנן את הגן, וכן מאבק פוליטי וכלכלי ליצירת גן עירוני בתקופה של ספקולציות קרקעיות ועירייה דלה באמצעים. הטקסט מסמל את הפער בין חזונה של העירייה ויכלת הפיכת החזון למציאות, את הפער בין התכנית ובין מימושה בשטח.

שנה ומחצה לאחר החלטת הוועד הפועל הכריזה עיריית תל אביב על תחרות לתכנון גן מאיר. עשר תכניות הוגשו לתחרות בה שפטו דר' ת. זלוציסטי, א. קראוזה (מנהל מקווה ישראל), ש. ענתבי (מחלקת החקלאות והייעור של הממשלה), א. משל (הגן הראשי העירוני), י. רוקח (סגן ראש העיר) וי. שיפמן (המהנדס העירוני). במקום הראשון זכתה תכניתו של הצייר אהרון הלוי שנקראה "הדר עיר-גנה", בשני תכניתו של י. שווארץ שכונתה "צל ומים" ובשלישי תכניתו של הגן-אדריכל י. סגל שכונתה "המאיר לארץ". פרסים נוספים הוענקו למתכננים ש. וינברג-אורן עבור התכנית "הזריחה", ומ. ויקטור עבור תכניתו "אדמה לעם".

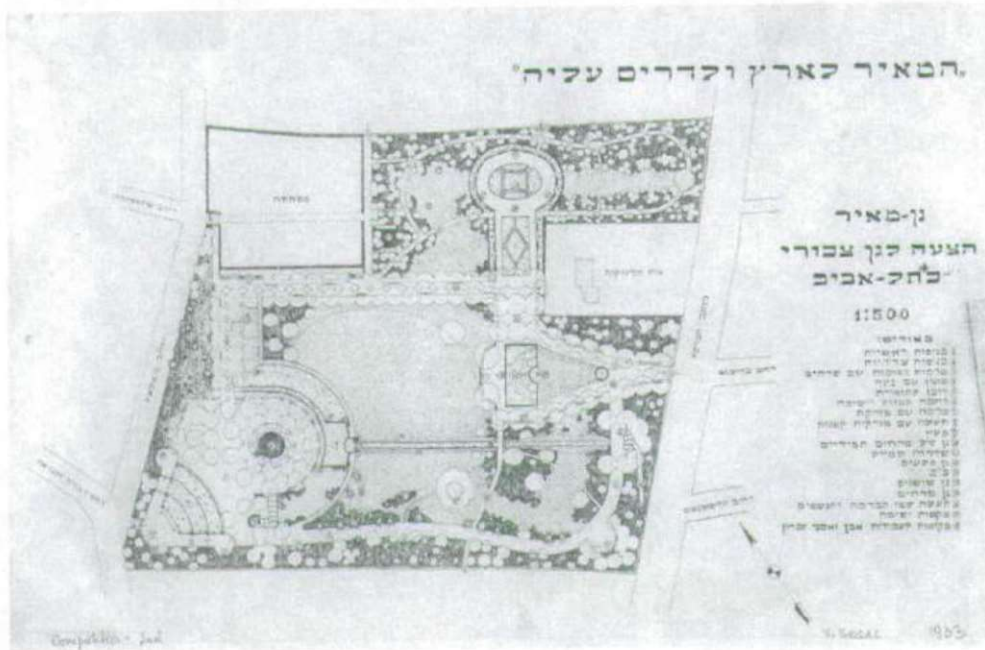

איור 48: גן מאיר, א. הלוי (גן מאיר 1941)
Fig 48: Meir Garden by A. Halevi

איור 49: גן מאיר, י. סגל (עיצובן המשפחה)
Fig 49: Meir Garden by Y. Segal

תכנית גן מאיר, חברה ע"א. הלוי (באורים ר' בעמוד 108)

109

מימוש התכנית היה כרוך בקשיים רבים: העירייה נדרשה לפצות בעלי קרקעות שרכושם הופקע, למצוא אתר חילופי למשק הפועלות שעובד חלק מהקרקע, לבית החינוך לילדי העובדים ולסניף הנוער העובד. מ.דיזנגוף, אשר לאורך מרביתה של התקופה דאג לא להתערב בנטיעת הגן לכבודו, קץ לבסוף בסחבת ופנה אל העירייה בבקשה לבטל את הקשר בין שמו ובין הגן אשר הפך לדבריו "לדבר המגוחך ביותר בתל אביב" (גן מאיר 1941: 6).

למעלה מתשע שנים לאחר ההחלטה המקורית, התחילו העבודות בגן. הביצוע, הסתמך על תכנית שעובדה בידיהם של א. משל הגן העירוני הראשי וי. שיפמן, מהנדס העירייה. התכנית המקורית שונתה ללא היכר הן בשל תנאים חדשים שנוצרו בשטח, שינויים בפרוגרמה וכן הענות לביקורת הרבה שהוטחה בתכניתו של הלוי. את הנטיעות בגן ביצע אברהם קרוון שהיה גן בעירייה.

תחרות התכנון של גן מאיר עוררה הדים רבים בקרב קהילת המתכננים בארץ. לראשונה הוכרזה תחרות לעיצוב גן ציבורי ראשון בעיר העברית הראשונה וקבוצה לא קטנה של מתכננים מקצועיים לצד גננים ובעלי מקצועות אחרים, נענתה לאתגר. פרסום תוצאות התחרות עורר סערה זוטא בקרב קהילת המתכננים בארץ, והדים לה הופיעו בעיתונות התקופה. השוואת התכנית הזוכה של מר הלוי, תכניתו של י. סגל שזכתה במקום השלישי והתכנית שבוצעה בפועל עליה חתומים י. שיפמן וא. משל, מדגימה את ההשקפות הסותרות אודות דמותו הרצויה של גן מאיר וכן את הפשרה שהושגה עם הביצוע.

איור 50: גן מאיר, ביצוע (חברת גן מאיר)
Fig 50: Meir Garden as constructed

טבלה 13: השוואת התכניות השונות לגן מאיר
Table 13: The various plans for Meir Garden

תכניתם של שיפמן ומשל	המאיר לארץ ולדרים עליה/ סגל	חדר עיר- גנה/ הלו	
גן נוי, חורשת צל, ומקום מנוחה ושעשועים (חוברת גן מאיר)	פארק עירוני פתוח ורחב ידיים ובשוליו גנים נושאים (גן סלעים, גן שושנים, גן פרחים).	הבלטת האופי הבוטני וטבעה של הארץ, אמנם לא גן מדעי אלא סביבת לימוד לילדי העיר (ידיעות עיריית תל אביב גיליון 5 פבי 1933)	הרעיון המרכזי
חורשות	חורשות וצמחייה נמוכה	חורשות מקומיות ואקוסטיות	גבולות
שדרת טיול מרכזית בין שלש הכניסות פורמלית באופיה, שבילים רכים מתפתלים ביתר השטח	שדרת טיול מרכזית פורמלית בחלקו הצפוני של הגן, שבילים נוספים מתפתלים ובהיררכיות שונות	נוחים ויפים כאחד, מתפתלים	שבילים
בית קפה	מזנון, דוכן תזמורת	תזמורת מזנון	מוסדות
	פיקוסים שונים, פונציאנה	עצי תמר כזקיפים	עצים מרכזיים
ברכה, מגרש משחקים, בית כנסת, רחבת זיכרון למאיר דיזנגוף, ערוגות פרחים, משטחי דשא, מגרש משחקים, הגן מגודר	גן סלעים, ברכה, תעלות מים, מזרקות, גן פרחי תמיד, גן שושנים, מקומות לעבודת אבן ואבני זיכרון, מקומות ישיבה.	חלוקת השטח לתאים שונים כאשר כל אחד מהם יוקדש לצמחייה מסוימת. אגם מים, איים וגשרים, ככר דשא, ככר סלעים, סוכות, רחבת שושנים, שעון שמש, פינת צבר, ערוגות צמחי תרבות ובר, אזור משחק לילדים, גלמים וציבורי אבנים המסודרים לאורך השבילים, דוגמאות של האבן הארץ ישראלית והצמחייה הגדלה עמה בטבע.	מרכיבים
שלוש כניסות מרכזיות מרחוב הכרמל ומרח' בצלאל וכניסות משניות מהרחובות הסמוכים.	כניסה מרכזית מרחוב הכרמל ומשניות מהרחובות הסמוכים.	תשע כניסות כמעט ללא חיררכיה ביניהן	כניסות
עצי מחט: ברוש, אורן וקזוארינות. פיקוס ניטידה, זיתים, חרובים ודקלים, שיחים שונים מינם האופייניים לאקלימה ולנופה של הארץ.	תכנית עשירה ומגוונת כ-60 מיני עצים ושיחים, חלקם מקומיים ואחרים אינטרודוקציות.	תמר, זיקרנדה, חושחש, פונציאנה, ציקס, זית, ברוש, אראוקריה, תות בכות, מגנוליה, אזדרכת, פיקוס ניטידה, צבר,	צמחייה

8.8.3.1 גן מאיר בתכנון אהרון הלוי כטקסט

לחקות סתם את גני חוצלארץ עם כלליהם המקובלים, לכך לא היה רצון: שרידים מגניו של שלמה המלך לא השאירה לנו ההיסטוריה... אם כן היכן מוצאים את צורת הגן שיהיה בה מן המקוריות ומן ההתאמה לטבע הארץ?" (הלוי 1933).

את סיפור הקמתו של גן מאיר ניתן לפרק למספר סיפורי משנה כאשר המרכזי ביניהם הוא סיפורו של הגן אליבא תכניתו של הצייר אהרון הלוי. סיפור זה נועד לייצג בפני באי הגן את סיפורה של ארץ ישראל: עולם הסיפור הכיל את ארץ ישראל כמהות פיסית ואת ההיסטוריה שלה למן ימי המקרא כחלק מהעלילה.

הקונטקסט בו הוצג הסיפור היה התחדשות הישוב העברי בארץ וכפי שכתב זאת הלוי, התכנית הציעה סיפור לגן הציבורי הראשון בעיר העברית הראשונה ('הטבע והארץ' ב' (2) 1933).

קונטקסט נוסף לסיפורו של הגן הוא פרשת חייו של מאיר דיזנגוף, ראש העיר הראשון של תל אביב. הלה נודע כמי שפעל רבות למען גנייה של העיר, וקרא לא פעם לתושבי העיר לטעת גנים ציבוריים ויערות (חוברת גן מאיר: 5, "ידיעות עיריית תל אביב" שנה 11 (5-6): 55). ההחלטה לקרוא לגן על שמו התקבלה לעת חגיגות השבעים להולדתו, אך עברו למעלה מעשר שנים והגן טרם הוקם. בסוף חייו קץ דיזנגוף בסחבת סביב הקמת הגן ובקש לנער חוצנו מההקמה ומההקדשה. בעת חנוכת הגן שוב לא היה בין החיים והגן עם רחבת הזיכרון שבו היו למצבת זיכרון הולמת לפועלו.

קונטקסט שלישי להקמת הגן הוא מאורעות תקופת הבניה. גן מאיר ניטע בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, כאשר בארץ שרר משבר כלכלי קשה. הקמת הגן באותה שעה קשה היתה בעלת משמעות סמלית שס. שושני, ראש מחלקת הנטיעות העירונית עמד עליה:

"סמלית היא נטיעת הגן הזה. נמשיך נא ללכת בדרכנו זו, דרך הבניין והנטיעה, מתוך אמונה בעתיד, מתוך בטחון בניצחון הטוב על הרע" (חוברת גן מאיר: 4).

האינטרטקסט של הסיפור הכיל את הטקסט התנכי לצד הטקסטים הקונוניים של תכנון גנים בעולם המערבי. הלוי הציג טקסטים אלו בסכמות הכלליות של הגן הצרפתי כנגד הגן האנגלי ובחר במודל האנגלי כמתאים יותר לאימוץ (הלוי: "הטבע והארץ" ב' (2) 1933).

גן מאיר הוא אחד מציוני הדרך החשובים בשיח המקומי אודות יצירת תרבות גננית עברית בארץ וכחלק מיצירת האמנות המקומית (הלוי נודע יותר כצייר מאשר כמתכנן גנים). עצם ההחלטה על הקמת הגן הציבורי הראשון בתל אביב, הויכוח סביב תכני הגן ואמצעי עיצובם, מעקב העיתונות אחר ההקמה וחגיגות החנוכה על שלל הפרסומים שעררו, מחזקים את תפקידו של האירוע בשיח המקומי.

סיפורו של גן מאיר גדוש באמצעים רטוריים שונים שטענו את סיפור הגן במשמעויות שונות. הגן ככלל הווה סינדוקמיה. ההקבלה בין הגן ובין ארץ ישראל נוצרה על ידי עיצוב נופיו כך שיידמו לנופיה של הארץ בועיר אנפין. סידור אבני הארץ ולצידם הצמחייה המלווה אותם נועדו להדגים מגמה זו. בגן הודגשו אלמנטים מסוימים בעלי חשיבות כמו עצי התמר שגדלו מתוך ערמות האבנים ונועדו להתנשא מעל נופו של הגן כקבוצות זקיפים. הדגשה מסוג אחר נוצרה על ידי תחימתו של הגן בחורשות עבותות שניתקו אותו מסביבתו והדגישו את המרכיבים הפנימיים כמו ככר השושנים,

רחבת התזמורת והאגם. הביטוי המטפורי "וישבו ישראל לבטח איש תחת גפנו ותחת תאנתנו" זכה להמחשה בגן על ידי מזרקת המים, התאנה וסוכת הגפנים. גם הזאב הגר עם הכבש זכה לייצוג בגן בדמותם של פסלים מתאימים על כרי הדשא. לצד המטפורה הציונית, דן הטקסט של הלוי ביחסי הגומלין שבין האדם ובין הטבע. את הצבת פסלי החיות בגן הוא נימק ביצירת אטמוספירה רומנטית ובקישור האדם אל הטבע (הלוי "הטבע והארץ": 110). גם השבילים המתפתלים הפותחים מבטים לנופים שונים בגן מחזקים מגמה זו.

תכניתו של הלוי נשאה את חותמו האישי של בעליה הצייר אהרון הלוי שחסר כל ידע פורמלי בתכנון ובגננות, אך היה חלוץ (עפרת 1993: 819). כחלוץ, לא הגביל הלוי את אומנותו לנייר הציור אלא הפנים את דברי א. ד. גורדון שהטיף לקשר פיסיו עם הטבע. הלוי היה דיג במנחמיה, רעה צאן בכינרת, ניהל חנות לפרחים בתל אביב, גידל וטיפח זן תות מיוחד, ולווה את האגרונום ציזיק בגליל ובסוריה כשהוא מאייר את צמחי א"י לספרי ציזיק ולומד ממנו את מקצוע הגננות. כאומן נהג הלוי לצייר את נופי התנ"ך. אלבום חיתוכי עץ מעשה ידיו זכה להצלחה בארץ ומחוצה לה. העץ והקרקה היו אזרחיהם האמיתיים של ציוריו טען בשנת 1941 ד"ר ח. גמזו במאמר ביקורת על עבודותיו (אצל עפרת: 831). לתכנון גן מאיר הביא הלוי מורשת מורכבת זו של ראייה רומנטית, תפיסה חזותית חזקה, אהבת ארץ ישראל, הכרות אינטימית עם נופיה, הכרות מקרוב של העצים והצמחים המייצגים נופים אלו וכן קרבה לחקלאות.

פרסום תכניתו של הלוי הצית ויכוח בקרב חברי הקהילה המקצועית של הגננים-אדריכלים בא"י. בוטה מבין כולם היה הגנן-אדריכל ד"ר ש. וינברג-אורן אשר תכניתו זכתה בפרס תנחומים בלבד. בתגובתו מתח וינברג-אורן בקורת על התעלמותו של מר הלוי מעקרונות תכנון המקובלים בעולם, על גודש המרכיבים של הגן, ועל פרשנותו הלקויה למושג הרומנטיקה. הוא תקף את השימוש בעצי מאכל בגן ואת התפיסה המוזיאלית של התכנון ("הטבע והארץ" ב' (ה') 1933). וינברג-אורן שהציג עצמו כד"ר בעל תארים מקצועיים, וכבעל ניסיון מקצועי של 25 שנה, ייצג בביקורתו תפיסה אומנותית אקדמית ושמרנית לגבי מהות הגן. י. סגל שזכה במקום השלישי בתחרות ביטל את תוצאות התחרות בטענו כי השופטים היו כולם... חקלאים (סגל 1937).

תכניתו של א. הלוי לא נוצרה בחלל ריק, אלא הוותה חוליה בשורה של תכניות אשר בקשו להפוך את גניה של תל אביב לגנים דידיקטיים. התכנית לא התממשה, וזו שלבסוף בוצעה הפנימה חלקים עיקריים בביקורת נגד הלוי והתחשבה בצמצום השטח שנבע מבעיות כלכליות ובירוקרטייות. על הגנים הדידיקטיים בעיר והדיון הציבורי הער סביבן, בפרק הבא.

8.8.4 תכניות לגנים דידיקטיים בתל אביב

הויכוח אודות אופי הגן הראוי להתיישבות העברית בא"י הקיף לא רק את אנשי הקהילה המקצועית, כפי המתואר בפרק 6.2, אלא גם חוקרים ומוסדות מחקר בארץ שביקשו ע"י הקמת גנים בוטניים להכיר ולחבב את צמחית הארץ על הציבור הרחב. עיריית תל אביב היתה כתובת ראשונה עבור חוקרים אלו אשר בתחילה אף ישבו בתל אביב. הן מעמדה של העיר כעיר העברית הראשונה בא"י, חלוצה ביצירת התרבות העברית, הן הצורך בשטחים פתוחים בעיר, והן הזדמנויות תכנוניות שנקרו על דרכם של חוקרים אלו, הביאו לגל של הצעות מפורטות יותר ופחות להקמתן גינות דידיקטיות בעיר. מרביתם של גינות אלו נותרו על הניר בלבד אך הויכוח הציבורי אותו עוררו והתייחסותם של אישי ציבור שונים להצעות עושות את ההצעות חשובות לדיון הנוכחי.

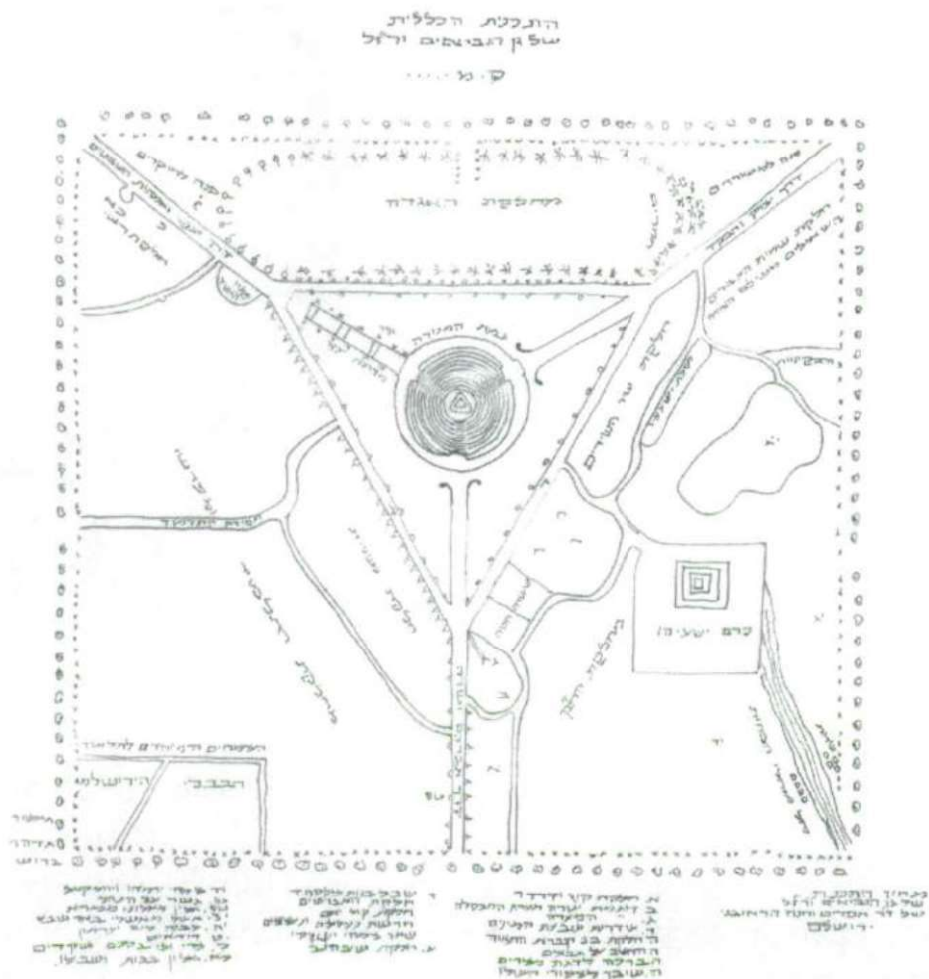
8.8.4.1 הגן הבוטני

בשלהי 1924 העביר י. וילקנסקי מהמכון לחקלאות ולמדעי הטבע הצעה לעיריית תל אביב ליצירת גן בוטני המבוסס על צמחי ארץ ישראל. עיקרה של ההצעה בנטיעת גן המכיל מצמחייתה של אי"י וסוריה בלבד והכולל כ- 300 צמחים מכלל 700 הסוגים המונה צמחית הארץ כולל החשובים מבחינת תעשייתית וחקלאית. הגן נועד למטרות לימוד של צמחית הארץ ואומנות הגן הנגזרת ממנה.

"במשך הזמן יוכל גן זה להיות למופת בצורתו לסידור גנים עבור אחרים, אף יתן למבקרים את האפשרות ללמוד אודות עשר צמחית הארץ ויפיה במעט המחזיק את המרובה" (אעת"א תיק 2-99-3-8.12.24).

המכון בקש את הסכמתה של העירייה לרעיון והתחייב להציע תכנית לגן, אך הפרוייקט לא מומש.

8.8.4.2 גן הנביאים ורז"ל

איור 51: גן הנביאים ורז"ל (עיבוד לתכנית הראובני)
Fig 51: The garden of the Prophets

ד"ר אפרים הראובני ורעייתו חנה בקשו במחצית שנות העשרים להקים גן המכיל את הצמחים הנזכרים בתנ"ך ובספרות התלמוד. בני הזוג ששימשו כחוקרים במכון לחקירת טבע ארץ ישראל עסקו במשך שנים רבות במחקרים בוטניים שונים שבהם זיהו את צמחית המקרא עם צמחייתה של ארץ ישראל (ראה פרק 6.1). תכנית גן הנביאים ורז"ל היתה השאפתנית מבין התכניות השונות אותן פרסמו השנים והיא כללה תשריט וחוברת המפרטת את עיקרי התכנית.

מטרת התכנית הוצגה ע"י המתכננים :

"הצמחים אשר בגן ובבית נכאתו יועילו בסידורם המיוחד להבנת התנ"ך, התלמוד, המדרשים והאגדות. הפתקים והבאורים על יד הצמחים, חוברות מיוחדות לצמחים בודדים, ספרי מורי דרך מקוצרים ומפורטים יפתחו את ספר הספרים שלנו לפני כל שדרות הקהלי" (אעת"א תיק א' 2689-4-1927).

טבלה 14: גן הנביאים ורז"ל
Table 14: The Prophets garden

הרעיון המרכזי	גן חינוכי המייצג את צמחית התנ"ך, האגדה, והתלמוד.
גבולות	הגן תחום במסגרת של עצים: ברוש, תדהר ותאשור לסירוגין, בחזיתם שתולים חצבים.
כניסות	שלוש כניסות מרכזיות מובילות לגן: דרך אברהם ושרה, המלווה באשלים מאשלי באר שבע ואלונים מאלוני ממרא, דרך יצחק ורבקה, ודרך יעקב ואמהות השבטים המלווה בבטנים ושקדים ולצידה אלון בכות. שלש הדרכים מתלכדות לשדרת שבעת המינים. בנוסף מופיעים בגן שבילים משניים כדוגמת מסילת התלמוד, מסילת ישעיהו ואחרים.
לב הגן מרכיבים:	תחום בשדרת שבעת המינים ובו שוכנת גבעת המנורה אליה מובילות מדרגות יעקב. הגן מחולק למחלקות שונות: מחלקות התנ"ך, האגדה, התלמוד ומפרשיו. שטחים מצומצמים יותר מוגדרים כחלקות וביניהן: חלקת שיר השירים, חלקת משניות, חלקת שמות העברים השאלים מעולם הצומח וחלקת רש"י. שתי פינות לגן למשוררים ומנגד לחוקרים וכן מקומות כמו: נחל מנחלי הבתות, כרם ישעיהו, צמחי התלמוד הבבלי והירושלמי וכן נקודות ציון כמו: גורן האטד, ברכה לדגת מצרים, שובך לצפרי השלו ועוד.
עצים מרכזיים	תמרים וכנגדם שתולים ארזים, ברוש תדהר ותאשור כיוצרי המסגרת.
צמחייה	הצמחייה המוזכרת במקורות מופיעה בגן בהתייחסות למקור בו היא נזכרת כמו הצמחים המיוחדים לתלמוד הבבלי. כמו כן בזיקה לתכנים "קרבת הרוח" לשון הראובני (א' 2689-4): בדרך אברהם ושרה נמצא את האשל מבאר שבע הקשור לספור אברהם בעיר.
מוסדות	מבנה מנורת שבעת הקנים שנועד להתנשא מתוך גבעת המנורה, בית נכאות לצמחים אשר לא ניתן לגדלם בגן

על אף המשא והמתן שניהלו אפרים וחנה הראובני עם עיריית תל אביב ומכתבי התמיכה שגייסו מאת ח.ג. ביאליק אוטו וורבורג ואחרים, תכנית הגן במתכונת זו לא יצאה אל הפועל. לבסוף, בשנת 1934 ניטע הגן במתכונת מצומצמת על פי תכניתו של אביגדור משל שהיה הגן הראשי של תל אביב.

8.8.4.3 גן הנביאים כטקסט

" לאנשי הספר והתורה ימלא הגן ובית נכאתו את המילים שבספר תכן ממשי, חי, ולאנשי השדה והכפר, לאכר, לפועל וכן לעירוני היוצא לשדה יתן הגן האפשרות לקרוא בצמחים שבשדותיהם, ובצמחי הבר שבסביבתם את הפסוק ואת המדרש ואת האגדה ולראות על ידם את הנביא ואת בעל המדרש ואת בעל האגדה. ויהפכו שדות הארץ לדפים ולפרקים מהתנך ולספרי אגדות נפלאים ולמדרשים, אשר יקראו בהם קטן וגדול, איש איש כלבבו" (הראובני, אעת"א תיק א' 2689-4).

אפרים הראובני ראה בגנו טקסט, סיפור מורכב בעל רבדים היסטוריים עמוקים ובעל מסרים שונים לקהלים שונים.

עולם הסיפור אותו פרש הראובני היה העולם המקראי, עולם האגדה והתלמוד. הראובני שיחזר בגנו עלילות מקראיות: חפר ברכה לדגי מצרים, הציב שובך לשלו ושתל אשל מאשלי באר שבע לאורך דרך אברהם ושרה. בחלקת השמות העבריים השאולים מעולם הצומח העמיד הראובני עדים חיים לגיבורי המקרא ולא רק מצבות זיכרון (לדבריו) ובכך בנה גשר בין העבר וההווה.

הקונטקסט של גן הנביאים ורז"ל בדומה לגן מאיר הוא יצירת גן עברי ראשון בתל אביב, העיר העברית הראשונה. במכתב מיום 5.6.33 לראש העירייה מאיר דיזנגוף כתב הראובני:

"העיר העברית הראשונה, בנוה ידי ישראל לתקומת ישראל, לא תוכל להסתפק בגן-עיר רגיל כבכל עיר ועיר- ואם גם יהי הגן משוכלל יותר – גן העיר שלה יהי גן אבות לבנים, גן גדולי מורינו ורבותינו, גן הנביאים ורז"ל" (הראובני שם).

האינטרטקסט של גן הנביאים מכיל שתי קבוצות טקסטים מרכזיות: האחת מכילה את הטקסט המקראי, המשנה, התלמוד וספרות החכמה. הקבוצה האחרת מכילה את ספרות המחקר הבוטני של א"י: את תיאוריהם של המינים המקומיים שזוהו על ידי בוטנאים מקומיים וזרים וכן את הניסיונות השונים לזהות את הצמחים המופיעים במקורות בצמחייה המקומית (ראה פרק 6.1). במפעל מדעי זה השתתפו אפרים וחנה הראובני על ידי איסוף קפדני מצמחית הארץ, תיעודה במאמרים ובמוזיאון אותו ייסדו בירושלים, וניסיונות חוזרים ונשנים להפיץ ידע זה בקרב הציבור הרחב ע"י הקמת גנים בוטניים שעקרים צמחיית המקורות.

גן הנביאים ורז"ל הווה חלק מהשיח המקומי אודות דמות התרבות החדשה בארץ ישראל וקשריה עם העבר. הראובני ורעייתו דאגו להפיץ את רעיונותיהם בקרב אנשי מדע כמו גם אישי ציבור ואמנות. הם פרסמו את מחקריהם בכל פורום מקומי אפשרי וכן בכתבי עת מקצועיים בחו"ל. הם זכו לתמיכתם של ביאליק, אינשטיין, פרופ' אוטו וורבורג ואחרים ובכך הרחיבו את מסגרת השיח בקרב אישים מתחומים שונים.

גן הנביאים ורז"ל הוא בגדר אלגוריה. המהלך בנופי הגן מהלך בנופי עברה של הארץ כקורא בין דפיו של ספר. הראובני אשר היה מודע לכוחו של הגן כטקסט ואף העיד על כך בדבריו, נקט באמצעים רטוריים מגוונים בבואו לספר את סיפור הגן:

האנשה, בחלקת שמות העברים לדוגמא נאספו כל הצמחים אשר אליהם דימו האבות את עצמם. אין אלו צמחי זיכרון אלא אליבא הראובני:

"יעדי חיים, חיים עתיקים וחדשים... פתאם יחיו המון אבות, פתאם יחזק הקשר בין היהודי וכל הצמחים האלה" (הראובני שם).

הראובני השתמש בהאנשה- בפרסוניפיקציה והפך את הצמחים אליהם נדמו האבות לאבות עצמם, וכל זאת על מנת לעורר מחדש את הקשר הבלתי אמצעי אשר אפיין את יחסי האבות והטבע ואשר נעלם ברבות השנים.

"המה אבותינו, אחדו את השמים ואת הארץ, והאזינו אלה לאלה, הם לשמים ולארץ, השמים והארץ גם להם. והמה הקשיבו לשירת השבלים ולשירת הדקלים... (שם: 25).

הדגשה על ידי ניגוד, את מחלקת האגדה הדגיש הראובני על ידי הצבת הדקלים כנגד הארזים. כל אחד מהם השרה רוח אגדות וסמלים וביחד:

"וכשצרפו שניהם יחדיו... והדרום והצפון... ובני החולות הלוהטים ובני השלגים... המדבר והלבנון יחדו- הטבעת הטבעית המקיפה את הארץ כולה, את ארץ הפלאים והאגדות-, וכבר קרבם ואחדם נעים זמירות ישראל: צדיק כתמר יפריח, כארז בלבנון ישגה..." (שם: 41).

שילוב שני העצים השונים במקורם ובאופיים יצר כוח חיוני חדש שהפריה את האגדות והמשלים ואיחד בין שתי פינות הגן: פינת המשוררים וכנגדה פינת החוקרים.

שימוש בסמלים, בין הצמח ובין הסמל קיים אליבא הראובני קשר ישיר:

"מתוך יחודם את החמר ואת הרוח, ומתוך עצמת ההרגשה, -צמח, והנו קשור מיד להרגשה ולמחשבה והוא לבוש ועטוף באלה, לסמל, למשל, למנהג, להבעת הרעיון והרגש של הפרט והכלל (שם: 41).

קלימקס, נקודת השיא בגן היא זו של מנורת שבעת הקנים אשר תתנשא מעל סביבתה. וכמו שהיתה המנורה במרכז נבואת ישראל לאור ולשלום מדורות לדורי דורות, כך תהא המנורה במרכז הגן ואליה יעלו במדרגות (שם: 2).

השימוש באמצעים רטוריים לא היה נחלת הגן גופו בלבד אל גם הקיף את הכתיבה והדיונים סביב הקמתו. ח.ג. ביאליק נתבקש על ידי דר' הראובני להמליץ על מפעלו, ובמכתב אותו נהג הראובני לצרף לתכניתו סיכם ביאליק את מעלותיו של הגן. הגן לדידו של המשורר היה בבואה לגן העדן אשר יוצרו זכה בחסד האל בעבודתו. במעשה ידיו יצר הראובני מחדש את ברית הקודש בין האדם לצומח, בין ההווה לברית העבר.

ביאליק פתח את מכתבו בהצטנעות, אין הוא "בן בית" בעולם הצמחים ובעניין המדעי והלימודי של הגן הוא נסמך על דעתו של המומחה, פרופ' וורבורג. מכאן שביקורתו של ביאליק אינה נוגעת לצדדים הפרקטיים של הגן אלא למהותו, גן הנביאים ורז"ל הוא מטפורה לגן העדן.

"רעיונך הנפלא... הוא בל"ס פרי הגות עמוקה, שיש עמה חשבון ודעת והרגשה נאמנה, ויליד פלאים של צרופי נפש וזווגי רוח מיוחדים, אשר יזכה להם הזוכה רק "בעת רצון" בהיות עליו יד אלהים לטובה. הגן אשר הגה רוחך הוא תאום= פלאים של חזון ומציאות כאחד, זווג נאה של גן שלמעלה וגן שלמטה ביחד, מן "פרדס" עתיק שלנו,

שיש בו גם פשט גם רמז וגם דרש וסוד. בכתבי קדשנו השתמר לדורות חזיון נפלא בצורות ארדיכליות-בנין יחזקאל, מקדש של עתיד" (מכתב ביאליק מסוכות תרפ"ח אעת"א תיק א' 4-2689).

הגן הוא בבואה לגן של מעלה והיוצר אותו השתבח ברוח האלוהים ששרתה עליו. את הקשרים בין האדם ובין הצומח מכנה המשורר בתארים: "זיקת נפש, ברית קדש" ומעניק להם בכך נופך דתי. מכאן שהזיקה בין האדם והצומח אינה אלא מטפורה לזיקה בין העם לעברו, למסורתו, לאלוהיו.

8.8.4.4 רפרטואר גן הנביאים ור"ל

טבלה 15: רפרטואר גן הנביאים ור"ל
Table 15: The Prophets Garden's Repertoire

מרכיבים	צמחייה	תבנית	תפקיד	פעילות	ערכים ומשמעות	זהות
נטיעות	צמחי ארץ	פורמלית	קישוט	שיטוט	הסטוריה	לאומית
שבילי טיול	ישראל		ותצוגה	לימוד/חינוך	לאומיות	
נקודות ציון	למיניהם		חינוך			
אלמנט מרכזי						

לאחר שתכניתם לגן הנביאים נדחתה, חזרו דר' אפרים וחנה הראובני והציעו להקים גינה ברוח דומה ברחבת צינה דיזנגוף. במכתב לגב' שושנה פרסיץ, ראש מחלקת החינוך והתרבות בעירייה, פרסו השניים את תכנית הגינה ואת ההוצאות הכרוכות בה (אעת"א תיק ב' 4-2657 27.6.34). גם תכנית זו לא יצאה אל הפועל.

8.8.5 תרומתם של הגנים בתל אביב להתפתחות תרבות הגינה הוורנקולרית

לגנים ולשדרות שניטעו בתל אביב, לתכניות שהתפרסמו בעיתונות המקומית או רק נידונו בין המעורבים בעניין, לכל אלו היתה השפעה על הגינות הוורנקולריות שצמחו בעיר. לעיתים היתה השפעה זו מיידית, לעיתים היתה עקיפה. הסיכום מצביע על כוונים אפשריים ביחסי הגומלין שבין הגנים הממסדיים ובין הגינות הוורנקולריות.

- **גני העיר תל אביב כמקור לדימויים נופיים, לאפשרויות שימוש בצמחייה ובמרכיבים אחרים של הגן.** גני העיר ושדרותיה שיקפו את המצאי המקומי של עצים ושיחים שניתן היה לעשות בהם שימוש בגן. גני העיר שמשו כגני הדגמה אשר הגינות הוורנקולריות היו בבחינת תגובה אליהן. אימוץ חלק מהמרכיבים או דחייה והעמדת עמדה נגדית.
- **גני העיר תל אביב ויצירת השיח המקומי אודות תרבות הגינה העברית.** הגנים, השדרות ובעיקר הויכוח הציבורי אותו עוררו הרחיבו את מסגרת השיח שהתנהל בקרב הציבור המקומי. הפרסומים בעיתונות הפכו את הציבור לער למשמעויות השונות של השימוש בצמחייה או ליצירת הגינות בכלל. האם לויכוח הציבורי אודות גן מאיר ותפיסת הגנים הדידקטיים בכלל

היתה השפעה על הגינות הוורנקולריות? ניתוח הגינות בפרק 9 והדיון המסכם בפרק 10 יתייחסו לסוגיה.

- **גננים מתכננים, פעלו הן בקרב הממסד והן בקרב בעלי הבתים והגינות הפרטיות.** בקהילה המצומצמת של תל אביב ההפרדה בין התכנון הממסדי ובין זה שצמח מתוך הקהילה היתה מלאכותית ומוגבלת. י. סגל היה פעיל בעירייה וכן בתכנון גינתו של ביאליק ושל אישי ציבור אחרים. רעיונות אותם ניסה לממש בתכנון הציבורי, שמשו גם בתכנון הגינות הפרטיות.

8.9 ירידת קרנו של רעיון הגינה הוורנקולרית בתל אביב

תל אביב נבנית, תל אביב מתפשטת, תל אביב גדלה, תל אביב מתרבה... תל אביב נבנית מחדש, מוסיפה להבנות, מגביהה להבנות, היא מתקנת את עצמה- היא נהפכת ומשתנה משעה לשעה ממש כבמרוצה פראית בקליידוסקופ שבראינוע... תחת פרחים - נקניקים, תחת עצים - אליה מעושנת, ובמקום שירת צפורים בין עפאים, יטרטרו גרמפונים (א. ש. יוריס - תל אביב תל חנות אצל שביט וביגר 2001 : 195).

כבר בשנת 1912, שנתיים לאחר בניית הבתים הראשונים באחוזת בית, החלו להופיע טענות ראשונות שהשכונה אינה ממלאת את יעודה. "י"ל מטמון ממיסדי אחוזת בית טען:

"היינו אומרים תל אביב תהיה עיר גנים, עכשיו מודים הכל שמחשבתנו זו לא נתקיימה ולא תקיים עוד" (מטמון אצל שביט וביגר 2001 : 20).

ובעצם מראש לא התכוונו תושביה של אחוזת בית לעשות את שכונתם לפרבר גנים, ויעיד על כך היותור על הקצאת שטח לטובת גן ציבורי עם הגרלת המגרשים בשכונה. הסטוריונים שונים קובעים תאריכים שונים לנטישת רעיון עיר הגנים. דרויאנוב לדוגמה המתאר את התפתחותה של העיר כנפלאה, קובע את התאריך בשנת 1925 (שביט וביגר שם). שביט וביגר (2001) טוענים כי חזון פרבר הגנים היה אחד החזונות מיני רבים שחזו ראשוני אחוזת בית ומלכתחילה היו ביניהם שראו בשכונה המתפתחת את גרעינה של העיר המטרופולינית. בפועל, חזון שכונת הגנים או עיר הגנים הלך ודעך ככל שהעיר התפתחה. המסורים לרעיון נטשו אותה ופנו להקים את רמת גן, האחרים התישבו בשכונות פריפריאליות לעיר כמו קרית עבודה שעם הווסדה השתייכה מוניציפלית לתל אביב, אחרים פנו למגורים בשכונות מאורגנות שהגינה שמשה כליבן (מעונות עובדים לדוגמה), ואילו השאר הסתפקו בגינה תחת קומת העמודים או שקיבלו את השינויים מי בהשלמה ומי בשמחה.

בסוף שנות השלושים מנתה אוכלוסית תל אביב 150 אלף תושבים. בעוד ששטחה המוניציפלי בשנת 1909 עמד על 109 דונם, הרי שבשנת 1936 השתרעה העיר על פני 6500 דונם (שם : 93). הפיכתה של אחוזת בית למטרופולין הגדול בא"י היתה תהליך בלתי נמנע. מיקומה הגיאוגרפי של העיר, העובדה שהיתה עיר עברית ושהוקמה בעיקר הודות ליוזמה פרטית היו בין הסיבות העקרויות לפריחה אותה חוותה העיר. אובדן השטחים הפתוחים וחזון העיר הירוקה היה המחיר להתפתחות זו בין שאר האובדנים האחרים כמו תחושת האינטימיות של התושבים, וחיי הקהילה הקטנה.

את דעיכת רעיון הגינה בעיר תל אביב ניתן לתלות בכמה גורמים:

-מחויבותם של המשתכנים הראשונים בתל אביב וכן של הממסד העירוני לרעיון הגינה העירונית, לא היתה גבוהה מלכתחילה.

לרשות העירייה לא עמדו האמצעים המתאימים לבנות את תל אביב כעיר גנים. לא אמצעים כספיים וכן לא אמצעים חוקתיים. (ראה הנסיון להטיל על בעלי הבתים את חובת הנטיעות בשטח הציבור)

גלי העליה לארץ הביאו לעליית ערך הקרקע, ללחץ על שינוי הגבלות הבניה שהיו נהוגות בתחילה, לרכישת קרקעות על פי זמינות ולא על פי תכנון ולבניית שכונות צפופות ומנותקות שלא יצרו מערך עירוני שלם.

העובדה שרכישת הקרקעות ותכנונם התבצעה על ידי המגזר הפרטי, מנעה הקצאת שטחים לצורכי ציבור כנדרש.

ולבסוף, נראה כי הרעיון ליצירת עיר גנים ירוקה, היה עדיין בוסר וטרם הלחל בליבות התושבים.

8.10 סיכום: הגינה הוורנקולרית והממסד העירוני בתל אביב

פרק זה הציג את הקונטקסט והאינטרטקסט של יצירת תרבות הגינות הוורנקולריות בעיר תל אביב. בחירת הנושאים שנידונו בפרק וודאי ואיננה כוללת את כל ההקשרים לתופעה הנחקרת אלא רק חלק מהם. המשותף לכולם הוא השתייכותם לממסד העירוני או הציבורי. ההנחה בבסיס הבחירה היתה כי הממסד העירוני והציבורי היה בעל השפעה מכרעת על יצירת תרבות הגינה הוורנקולרית בעיר וכי את השפעתו ניתן לפרק למרכיבים שונים המהווים את פרקי המשנה של הפרק. חזונו של מתיישבי אחוזת בית שהוצג בראשית הפרק פורק לשלבים אופרטיביים בפרקי המשנה:

תכנון, החוקים שנגזרו ממנו בתחום הבניה, ההגנה על העצים ואספקת המים.

האמצעים הוולנטריים שהפעילה העירייה כמו תעמולה בעזרת כרוזים, תערוכות וחגיגות.

פעולותיהם של סוכני התרבות הממסדית הן מקרב העירייה והן מקרב הציבור המאורגן.

וכן התקדימים השונים בשדה הגינון העירוני, שקמו בעיר ביוזמת העירייה או שנידונו בועדות השונות ובציבור ואשר שמשו כדוגמאות וכבסיס לדיון ולהשוואה ע"י בעלי הבתים בעיר.

מתוך סיכום תכנון של הפרק, מסתמנות ההבחנות הבאות:

- **תרומתו של הממסד העירוני בתל אביב ליצירת תרבות הגינה העברית הוורנקולרית היתה רבה.** בהעדר מורשת גננית התקשו תושביה של אחוזת בית ותל אביב לראות את הגינה סביב ביתם כחלק בלתי נפרד מהבית. ההתערבות העירונית באה למלא חסר זה תוך כדי שימוש במגוון אמצעים שהקיפו את כל תחומי החיים של תושבי העיר. מכאן שהממסד העירוני היה אחד מיוזמיה וממעצבי אופיה של התרבות הגננית הוורנקולרית בעיר. לכאורה מכיל משפט זה סתירה פנימית שהרי הוורנקולר-העממי, מקומי ניצב בד"כ כנגד הממסד-קנוני. למעשה, בהעדר מורשת וורנקולרית הרי שהממסד בעיר תל אביב עודד את יצירת התרבות הוורנקולרית ואף העמיד בפניה מודלים לאימוץ.

- **עיריית תל אביב גלגלה את חזון עיר הגנים או העיר הירוקה לפתחם של תושבי העיר כבר בשנים הראשונות להווסדה.** בכך התנערה העירייה מהגשמת החזון במסגרת התכנון והאמצעים

העירוניים. לא הוקצו שטחים ציבוריים לטובת פרקים וגינות, ואף את הנטיעות בשטחי הציבור ניסתה העירייה להטיל על בעלי המגרשים הסמוכים תוך ניצול פרצה בתכנית Geddes אשר לא עמדה במבחן משפטי.

• **זכות אווירת הראשוניות והחלוציות ששרתה בעיר, בזכות גיוסה של האידיאולוגיה הציונית לטובת מפעל הגינות הצליחה העירייה להחדיר את חזון הגינה העברית לחוגים רחבים בעיר ולהשפיע על התפתחות תרבות הגינה הוורנקולרית.** הרטוריקה ששלטה בכרוזי העירייה, הכתיבה הנרגשת אודות הגינות והעצים העתיקים בעיר כל אלו יצרו אוירה שהקנתה למפעל הגינות העירוני הילה של חשיבות יתרה. לראיה, דבריו הנרגשים של ביאליק לטובת גן צמחי הנביאים בתכנון הראובני או לשון כרוזי העירייה שהיללו את ההתגייסות לטובת הנטיעות כחובה כמעט דתית.

• **אזלת ידה של עיריית תל אביב עודדה גופים ציבוריים ומפלגתיים להרתם למען פרויקט הגינות בעיר כאשר החזון של גופים אלו היה בד"כ רחב ומקיף יותר משל העירייה.** שני מקרים המדגימים את התיזה הנם מעורבותה של ויצ"ו בפרויקט גינות בתי הספר שייסקר בהרחבה בפרק הבא, והתגייסותה של חברת שיכון והסתדרות העובדים לטובת פרויקט הגינות העירוניות. בשעה שרוב דיירי העיר נאלצו במקרה הטוב להסתפק בגינון תחת קומת העמודים, נהנו דיירי מעונות העובדים וקריות הפועלים מגינות רחבות ידיים.

• **מודל הטקסט היה כלי חשוב ללימוד על תרבות הגינה הוורנקולרית מתוך מקורות עקיפים.** המודל שרת את כתיבת הפרק בכך שאפשר לבחון טקסטים ממקורות שונים, תכניות, חוקי בנין, כרזות ועוד, ולזהות בהם את המרכיבים שתרמו ליצירת תרבות הגינה העברית בתל אביב. בחינת הרטוריקה של המקורות השונים אפשרה לעמוד על המשמעויות השונות שהקנו בעלי הטקסטים לתכניות שיצרו (גן מאיר), לפעולות שהטיפו להן (כרוז למען נטיעת עצים) ולערכים שונים בעיר (הויכוח אודות העצים העתיקים).

• **ריבוי המקורות העוסקים בתרומת הממסד העירוני לתרבות הגינה הוורנקולרית מדגישים את חלקו של הממסד יחסית למקורות אחרים.** בעוד שארכיון עיריית תל אביב גדוש במקורות שתיעדו את פעולתה של העירייה למען הגינה או גופים ציבוריים אחרים כמו ויצ"ו לדוגמא, חלקם של מקורות בלתי ממסדיים היה חסר. קשה היה לאמוד את תרומתם של קשרים בין שכנים, משתלות עצמאיות או פעילות של יחידים ליצירת הגינות מתוך מסד הנתונים הקיים. תשובה חלקית מצויה בתיאור הגינות גופן כפי המתואר בפרק הבא. יחד עם זאת, יתכן כי בשל העדר נתונים מספיקים, חשיבותו של הממסד הודגשה בעבודה זו מעבר למקום שאכן תפסה במציאות התל אביבית. מחקר נוסף בנושא, יתרום להארת חלקם של גופים חוץ ממסדיים להתפתחות הגינה.

פרק 9: השדה הצר:

גינות תל אביב 1936-1909

פרק זה מתאר את גינות ורנקהולריות ואחרות שנוצרו בתל אביב וסביבותיה מראשית הקמתה של אחוזת בית ועד לסוף שנות השלושים. מטרת הפרק לייצג את טקסט הגינות מתוך מגוון מקורות המידע, תוך הדגשת רפרטואר הגינות והרטוריקה שלהן ושל הכתיבה אוזותיהן. הפרק דן בשמונה טיפוסים של גינות: גינות אחוזת בית, גינת ביאליק כמייצגת גינות משנות העשרים, גינות בתי הספר והמלחמה, גינות קרית עבודה ומעונות עובדים וגינות בתי הקומות והוילות של שנות השלושים. הפרק מבוסס על מקורות מגוונים: שרידי גינות שנשמרו בתל אביב, תכניות מקוריות, רשימות צמחייה, פרוטוקולים של ועדות בניה וגינות, ספרי זיכרונות, תמונות ואיורים, שיחות עם גננים ותיקים וספרות מחקר. על אף הגיוון הרב במקורות כמות המידע הטמונה בו לפחות בנוגע לחלק מהגינות היתה מצומצמת. אי לכך, יתכן והתיאור התעלם ממרכיבים חשובים של הגינות שלא נשמרו או שלא נחשפו במהלך המחקר הנוכחי.

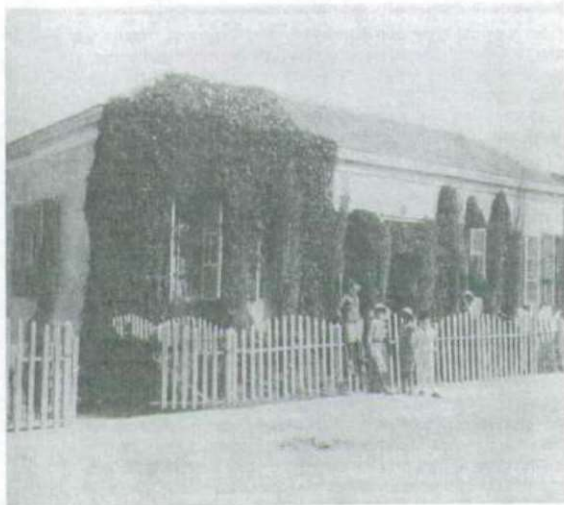
שיטת העבודה בפרק זה, בדומה לפרקים הקודמים, מבוססת על קריאה ביקורתית של הטקסטים השונים העוסקים בגינות ובמגורים וממנה בניה מחדש של טקסט הגינות השונות. כל אחד מהפרקים פותח בתיאור הגינה והמרכיבים הפיסיים שלה, מציג את התפקידים והמשמעויות של הגינה ומסכם בניתוח החומר כטקסט על ידי בחינת הרטוריקה והרפרטואר של הגינה והכתיבה אוזותיה. בפרק הסיכום מושווים הטיפוסים השונים תוך הדגשת תרומתו של השדה ליצירת תרבות הגינה הוורנקהולרית.

9.1 גינות ראשונות באחוזת בית

"הרוצה לדעת כמה טוב וכמה יפה היה יחסם של ראשוני תל אביב לטבע ולעץ, ילך ויסתכל בעצים שבחצרות הרחובות יהודה הלוי, לילינבלום, שדרות רוטשילד, אחד העם וכו', ויבין כמה טיפול, כמה אהבה וכוונת הלב היו דרושים בשביל לגדל את

העצים היפים הללו בקרקע זו, שהיתה כולה אדמת חול, והחול קם וזע וגבה ושפל ככל אשר היה משב רוח עליו" (זכרונות אימוז'יק אצל דרויאנוב 1936: 168)

"עניין גינת החצר לא ירד מסדר היום" (אלפר 1967).

איור 52: בית אופייני בתל אביב (שחורי: 41)
Fig 52: A Typical House in Tel Aviv

גינות אחוזת בית הצטיינו בגוון הרב שלהן. בדומה לבתים השונים אשר נבנו על מגרשים דומים בממדיהם, כל גינה היתה שונה מרעותה. הגינות היו גינות נוי בעיקרן אך גם הכילו עצי פרי, וערוגות ירק. תיאור הגינות מבוסס בעיקר על תיאורים ספרותיים כמו גם על תמונות המתעדות את ראשיתה של אחוזת בית.

9.1.1 הגינות

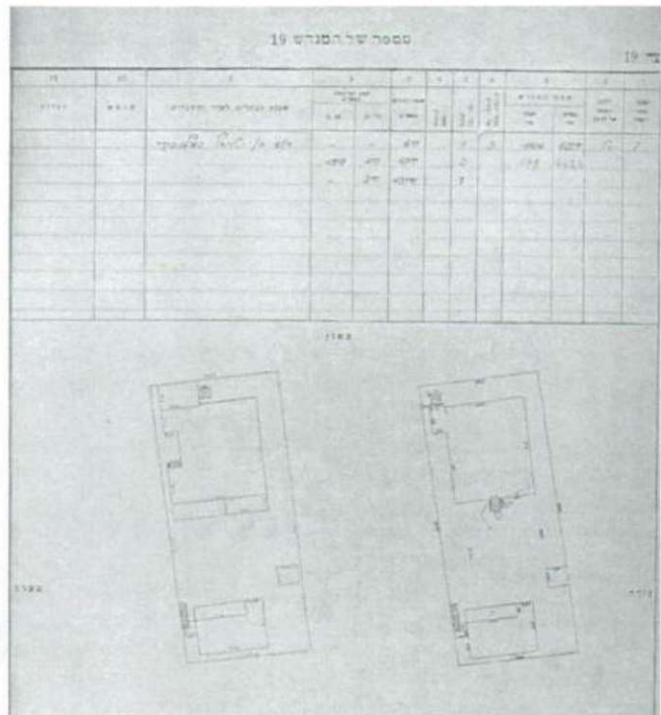
העמדה במגרש. תקנות הבניה של אחוזת בית חייבו את בעלי הבתים להותיר בחזית המגרש לפחות שלשה מ' (לפי רופין) ולפחות שני מ' (לפי מרדכי בן הלל) כגינה החוצצת בין הבית ובין הגדר שבגבול המגרש (פרק 8.4.1). כן חייבו התקנות להותיר מטר בין הבית ובין חצר השכנים וככלל להותיר כשני שלישים מהמגרש (קרוב ל-400 מ') לצורכי גינה. תמונות המתארות את רחובותיה הראשונים של אחוזת בית מלמדות שההנחיות נשמרו בקפדנות ואף אחד מהבתים לא נבנה על גבול המגרש. יתרה מכך, חלק ניכר מהבתים הותירו גינה חזיתית רחבה יותר מהנדרש.

איור 53: העמדת בתים לאורך רחוב הרצל (שביט וביגר: 80)

Fig 53: Buildings along Herzl's st.

יוצא דופן היה ביתו של מאיר דיזנגוף, ראש העירייה בו תפסה מרפסת מוגבהת את מקום הגינה בחזית המגרש. מרפסת זו שמשה את בעליה בהופעות פומביות כאשר ניצב מול הציבור. רובה של הגינה השתרע בחלקו האחורי של המגרש בו גם מוקמו מבנה השירותים ומבני משק במקרים מיוחדים.

איור 54: העמדת הבית במגרש אחוזת בית (דרויאנוב: 185)

Fig 54: House layout of Ahuzat Bait

גדרות ושערים. תקנות הבניה לאחוזת בית חייבו התקנת גדרות בגבול המגרש ובאופן זה נשמרה החזות האחידה לאורך הרחוב. הגדרות נבנו מלבנים ומעמודים בנויים אשר ביניהם קובעו שבכות ברזל או עץ. אלמנטים מעוצבים מבטון כדוגמת מעקות המרפסות שמשו כאלמנט גידור מקובל נוסף. גדרות פשוטות יותר היו שבכות עץ ללא מסד בנוי, אך גם בהן נעשה ניסיון ליצור חזות אסתטית ולא רק פונקציונלית (ראה איור 52). הקמת הגדר נעשתה פעמים רבות כחלק מבניית הבית, עוד בטרם ניטעה הגינה.

צמחייה. גינות אחוזות בית הצטיינו בגיוון רב. רבקה אלפר תיארה בספרה קורות משפחה אחת את הצמחים השונים שנטעו בחצר. בגבולות החלקה ניטעו עצי נוי: קזוארינה, ברוש, שיטה, פיקוס, דקל, עץ פלפל, אקליפטוס, פלומריה, ופיל. ממצרים הביא הגיס ז'קרנדה וגרבילאה וכן תרמו הילדים משלהם, וכשנזדמן להם איזה צמח נאה, הביאוהו ושתלוהו בגינה. בגינה נשתלו מספר עצי פרי, גינת ירק במרכז החצר וגינת פרחים ליד הבית שגודרה ברעפים אדומים (אלפר 1967). את חזית ביתה של ציונה-רבאו-קטינסקי עטרו שתי צפצפות שנטעו משני צידיה של המרפסת ומטפסים שונים הצלו על הספסל שניצב בה. ע"י המרפסת גדל שיח עבות בעל עלים גדולים ובשרניים ופרחים סגולים-לבנים, מאחורי המטבח לבלבו עץ לימון ועץ אזדרכת ובחצר בין העצים הוקמו לול ושובך (רבאו-קטינסקי 1973 : 35-36). גינה מרהיבת עין היתה ביטוי לבית טוב ומטופח כפי שהיה ביתה של משפחת ריינשטיין:

"גינה מרהיבת עין הקיפה את הבית ובה עצי פרי ועצי סרק אקזוטיים. צמח שם עץ זקוף וגובה שפריחתו עשירה ויורדת באשכולות גדולים וסגולים" (שם: 39-40).

איור 55: בית ברחוב יהודה הלוי (ידיעות תל אביב 3-1 שנה 12)
Fig 55: House on Yehuda Halevy st

אשר ברש תאר את גינת ביתו של בוריס קלדס גיבור הרומן "איש וביתו נמחו" (ברש 1934). הבית, היה בין עשרת הבתים הראשונים באחוזות בית: לפני הבית גינה גדורה בשבכת עץ, והגינה על אף כי צעירה עדיין (לשון הכתוב), היתה כבר זרועה שיחים ופרחים מן השכיחים אז בתל אביב: אראוקריה בת שש או שמונה קומות, היביסקוס לוחט בפרחיו הגדולים, אבוטיליון שעליו כעלי גפן ובערוגות - קרנפול צרפתי ויאפוני, מנתור ופי האריה ופטוניה. בספר "עיר קטנה ואנשים בה מעט", תאר נחום גוטמן את גינתה של הגברת ברגר. בגינה פרחו בעיקר פרחי נוי בהם מזכיר המחבר את הגרניום, הפטוניות, האסטריום והנענע (גוטמן 1959 : 49).

הצמחייה כחלק בלתי נפרד מתכנון המגרש היתה לחלק מתקנות הבניה של מגרשי חברה חדשה כפי שנוסחו בשנת 1914:

- בפניות המגרשים: תאנה, אשל, חרוב ושקמה ועוד שני עצים בגבול הסמוך לשכנים. בין השורות ברכיכטון (אעת"א תיק 1-116, כ"ח חשוון התרע"ד).

תכנון מרביתן של גינות אחוזות בית תוכננו ע"י בעליהם אם כי מומחים שונים סייעו בעצות ובהתווית התכנית הראשונית. את חצר ביתה של רבקה אלפר תכנן ישראל גפני (גפנוביץ') שהיה גן במקווה ישראל לאחר שבני הבית התייעצו עם אנשי המושבות בדבר הנטיעות (אלפר 1967). את גינת ציונה רבאו-קטינסקי, תכנן הגן טנצמן משרונה אשר תחם ערוגות גיאומטריות בלבנים וברעפים אדומים ושתל פרחים רבים עצים ושיחים "לפי מיטב המסורת הצרפתית" (רבאו-קטינסקי 1973). אך רוב הגינות היו מעשי ידי בעלי הבתים אשר סמכו על תבונת כפייהם והדגישו את ערכה של החובבנות כפי שמספרת שושנה. שרירא:

"למי נחוץ גן מומחה ומי זקוק לשאול את פיו? ראשית, הוא עולה ממון רב. שנית, תחי החובבנות הקדושה. כולם חובבים. אז למה לא נהיה גם אנחנו חובבים!"
(שרירא 1979: 75).

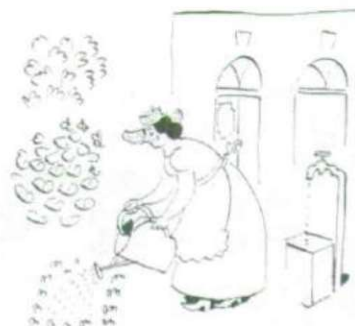
הקמה ועבודה. ראשית הקמת הגינות היתה בדישון אדמת החול באדמה שחורה ובזבל כפי מספרה רבקה אלפר. את הגינות עיבדו בני הבית שזכו לסיועם הפעיל של הילדים. בימיה הראשונים של אחוזות בית היה הגן העירוני מסייע הבתים בטיפול ובניקיון גינותיהם (דרוואנוב 1936: 446). וכן פרוטקול ועדת הגננות משנת 1914 (אעת"א תיק 1-518-13).

9.1.2 תפקידים ומשמעויות בגינות אחוזות בית

גינות אחוזות בית היו בעלות משמעויות מגוונות עבור בעליהן. עבור בני משפחת אלפר שימשה הגינה סביבת חיים, מוקד פעילות וגאווה משפחתית. על אף שמחירי הירקות בשוק היו נמוכים נעם לבני הבית ליהנות מפרות גינתם. מיעוט עצי הפרי בגינה על פני עצי הסרק, הוגדר על ידי רבקה כשגיאה. הגינה הוותה כר לניסיונות גנניים שעדות להצלחתם ניתן לראות בכך שחנה ציזיק ורחל ינאית בן צבי נטלו מהגינה זרעים ייחורים למשתלות משק הפועלות בתל אביב ובירושלים. הגינה שמשה כגורם מחנך בעיקר עבור הילדים. בעבור יחזקאל בעלה של רבקה היתה הגינה "בבואה של חלומו שעדיין לא הרפה ממנו-משק חקלאי." (אלפר 1967: 219). היבט נוסף העולה מתוך הכתובים אודות גינת אלפר הוא הגינה כבבואה לטבע, וההתבוננות בה כחוויה מזככת הגורמת אושר לבעליה:

"ולא עבר זמן רב והחצר ערוכה וסדורה וגינת הירק וגינת הפרחים הניבו ושתילי העצים גדלו והתרוממו. ניתן לנו עתה להתבונן מקרוב לתכונתו של כל צמח, דרך צמיחתו, פריחתו והנבת פרו. השתוממנו לפלאי הטבע, דאגתו לצמח ורחמיו הגדולים
(שם: 218).

נחום גוטמן הדגיש בתיאורו את העבודה בגינה כנושא המרכזי. פעילותה של גברת ברגר בגינה היתה פעילות טקסטית קבועה. מדי אחה"צ בשעה חמש יצאה גברת ברגר לבושה סינר לבן ומגוהץ ובידה משפך ירוק נוצץ וקת מעדר נקיה.
"כפרפר, אם כי גדול ומסורבל, השקתה גברת ברגר את הגינה במי זבל יונים" (גוטמן 1959: 47).

איור 56: גב' ברגר משקה (גוטמן 1959: 48)
Fig 56: Mrs. Berger watering her flowers by Guttman

את החובבנות בעבודת הגינה, ראה המשורר טשרניחובסקי כביטוי לקשר בין בני הבית לבין הגן:

"...ולכל עץ שנטעו אז הביטו בגאון. לא התייעצו עם גן, אבל עם כל המשפחה, לא הכניסו טעמו של זר לגן הפרטי, אלא מה שהיה חביב אותו הכניסו. והצטערו עם העץ בשעת מיעוט המים ושמחו על צילו כשגדל" (ש. טשרניחובסקי ידיעות תל אביב יפו 1-3-1967: 218).

9.1.3 רטוריקה בגינות אחוזת בית

בזיכרונותיהם של ותיקי תל אביב זכו גינות אחוזת בית שישמשו כמטפורות שונות. אצל רבקה אלפר שמשה הגינה כמטפורה לטבע, הגינה היתה בגדר סינדוקיחה, פרט המייצג את השלם כולו. ההתבוננות בפרטים שבגינה הביאה את המחברת להתפעמות מהטבע כולו. הגינה גילתה כוח חיים וחיוניות משל עצמה ואלפר זיהתה בה תכונות אנושיות.

"מדי קומי בבקר הייתי יוצאת ראשית כל ומשקיפה על החצר, והגינה מחייכת לקראתי ברסיסי טלליה, בעליצות ירקותה ובולזולי צמיחתה החדשים והיא מברכת אותי בבקר אור, וכל רגז נמחה מיד ובאה רווחה ללב. היתה הגינה למשיב נפש לכולנו" (אלפר 1967: 218).

"גן עדן. ממש גן עדן" כך הגדיר הסב את גינתה של גברת ברגר בסיפור שורשים ("עיר קטנה ואנשים בה מעט"). הגינה כמטפורה לגן העדן היא מטפורה שגורה בתיאורי גנים, לצידה מציע גוטמן מטפורה חדשה שמקורה בהוויה התל אביבית. הגינה כניגוד לבתים. הוא מספר על סופר שביקר בתל אביב וכתב על בתיה הבנויים כאילו מקלפים ואשר ניתן להעתיקם למקום אחר. בניגוד להם מתאר המחבר את רגלי גברת ברגר העובדת בגינה.

"מה עמקם וחזקם של יסודות הבתים בשכונה הקטנה והחדשה שלנו, קשה לנחש. אך את השורשים העמוקים שתחת כמות רגליה של אשה עובדת בגינה- ראינו לפנינו: הם היו גלויים לעין. אותם אי אפשר היה להפוך או להעביר למקום אחר" (גוטמן 1959: 49).

באילו שרשים עוסק גוטמן? שורשיה של הגננית, גברת ברגר שנטועים בגינתה? רגליה הנטועות בקרקע? (תיאור זה מופיע לאחר תמונתה של גברת ברגר הרוכנת סביב נטיעותיה ושמלתה הרחבה מתנועעת כמו פעמון גדול. בתיאור יש מן האירוניה הדקה ומכפל המשמעות.

גינות אחוזת בית היו בגדר ניגוד לסביבתם סחופת החולות. אי של בטחון בלב המרחב. תיאורו של יעקב פיכמן המתרפק על זיכרונה של תל אביב בראשית שנות העשרה מדגיש תימה זו:

"...מי שהיה עובר את השער שעל יד פסי הרכבת, היה נושם כאן מיד אויר של מנוחה ובטחה. הפרחים היו נוצצים עוד בעיניהם מתוך ערוגות סחופות-החול והברושים הרכים, הדקלים נמוכי הצמרת ועצי הפלפל והקוזארינה היו ככתמים ירוקים-אפלים על פני נוף שכולו לובן ובהירות מסמאה, והעין העיפה היתה נאחזת בהם כמבקש מפלט, והיתה לוטפת אותם ארוכות בחבה" (פיכמן, ידיעות עיריית תל אביב, חוברת היובל).

לעיתים, תמצית הגינה היתה עציץ פרחים בלבד. די היה בעציץ על אדן החלון כדי להפוך את הבניין החדש לבית. תימה זו עלתה במלוא בהירותה בתיאוריו של נחום גוטמן:

"בסוף תהלוכת הכנסת הרהיטים היה בא הילד או הילדה עם עציצי הפרחים. טפחו אותם בבתי האפלים שביפו. הועמד העציץ על כרכוב המרפסת והוא היה כנקודה בסוף פרק. מן היום הזה היה הבית הדומם לדבר חי, כי התחיל פרק חדש, שבו הכרנו את יושבי הבית....."

העציץ הירוק ופרחו האדום או הכחול שהיו רק כתם קטן על רקע השממה הגדולה - נעשה בכל זאת כמרכז החיים. כל בית קבל את טעמו המיוחד ואנחנו ידענו טעמו של כל בית ואנשיו" (גוטמן 1959 (ב)).

איור 57: הגינה הראשונה (גוטמן)
Fig 57: the first garden, by Gutman

גינות אחוזת בית הוו סמל לאזרחות טובה, לסדר חברתי מקובל. משפחת ריינשטיין שהיתה בעלת גינה מטופחת היתה "משפחה טובה" כעדותה של ציונה רבאו-קטינסקי (רבאו-קטינסקי 1973: 39-40). בניגוד למשפחה זו, השכנים שלא הצטיינו במעלותיהם, היו בעלי חצר מלוכלכת ללא שיח ועץ.

9.1.4 רפרטואר גינות אחוזת בית

טבלה 16: רפרטואר גינות אחוזת בית
Table 16: Ahuzat Bait Gardens' repertoire

מרכיבים	צמחייה	תבנית	תפקיד	פעילות	ערכים ומשמעות	זהות
העמדת הבניין	עצי פרי	חופשית	קיום	הקמה	משפחה	אישית
בקדמת המגרש אך	עצי		פנאי ונופש	עבודה	יצרנות	
עם הותרת גינה בחזית	סרק		קישוט	עצמית	יצירתיות	
גינה בחזית	פרחים		ותצוגה	עבודת גן	קרבה לטבע	
גינה אחורית	ירקות			משחק	אזרחות	
גדרות ושערים				לימוד/חינוך	טובה	
				כביסה		

9.1.5 גינות אחוזת בית ותרומתן לתרבות הגינה הוורנקולרית

גינות אחוזת בית בראשוניותן מבטאות את שאיפתם של ראשוני תל אביב ליצור לעצמם נווה מדבר בלב החולות.

- **הלקטנות כמאפיינת גינות ורנקולריות.** איסוף צמחים שונים, נטיעה בסגנונות מגוונים, התמקדות בעשייה ולא דווקא בתוצר הסופי מאפיינת את הגינות הראשונות של תל אביב.
- **יסוד לתרבות גננית.** בכך יצרו גינות אלו את המסד לתרבות הגננית שהתפתחה בעיר. הגינות היו אירוע פומבי. הם סימלו את ההתערות באדמת החולות והיו לחלק מהקודים החברתיים של המתיישבים. דיירים חדשים רצו להתקבל לקהילה היו חייבים בהתקנת גינות. (ראה הערתה של רבאו-קטינסקי בנוגע למה היא "משפחה טובה").

9.2 גינת ביאליק כמייצגת גינות בתי האמידים בשנות העשרים

"לי יש גן ובגן תחת אוג כבד צל,

הרחק הרחק מעיר וממתים, נחבא תל,

כלו עטוף ירקרק, כלו אומר סוד אל,

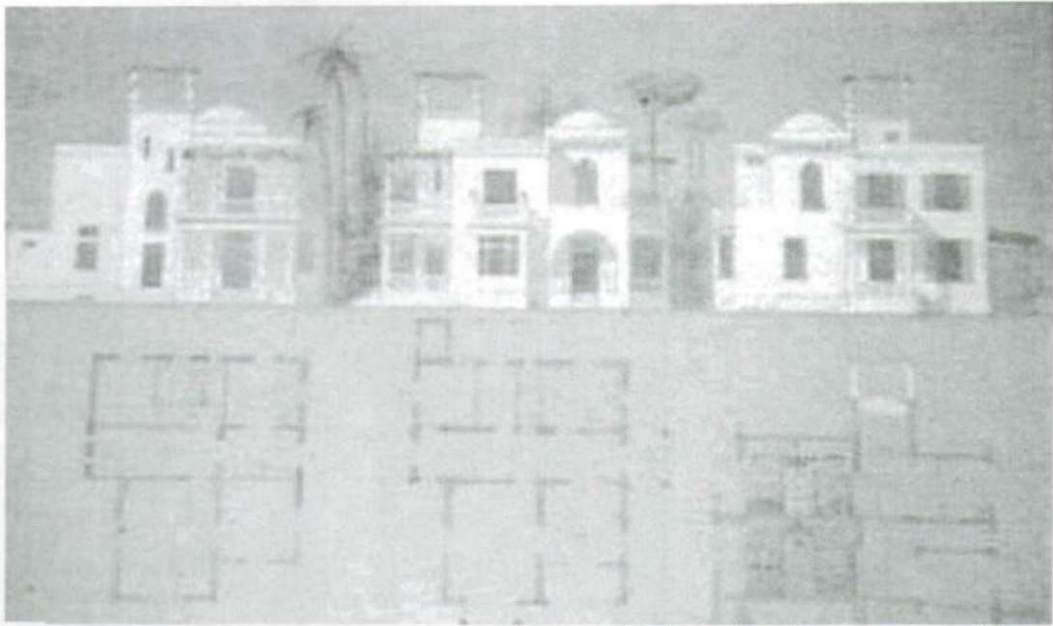
שם נחבא, ננוח, אח נעים."

(ביום קיץ, יום חום)

איור 58: ביאליק בגנו (גליקסברג: 111)
Fig 58: Bialik in his garden

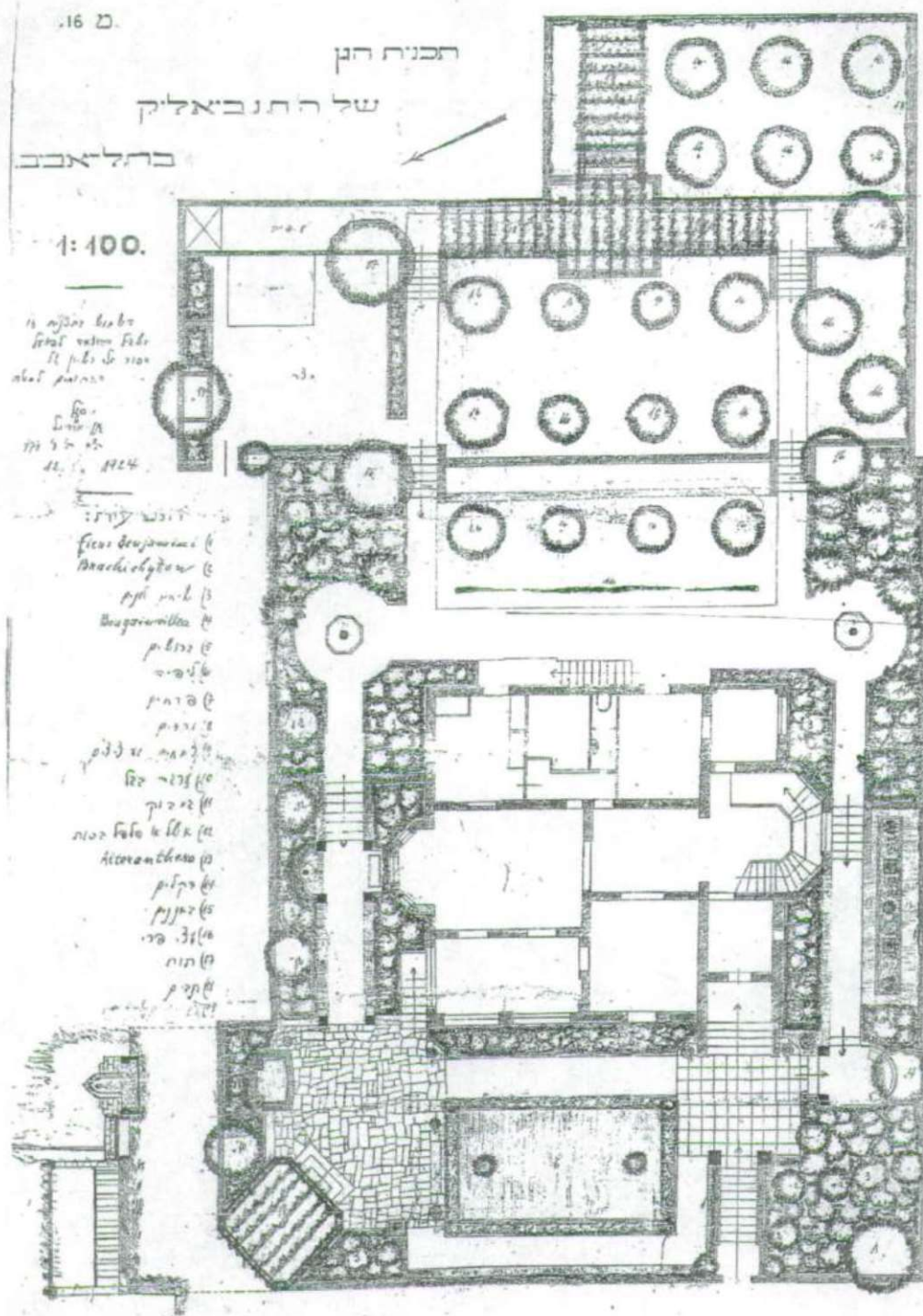
הגינה שתכנן האדריכל-גן יחיאל סגל וטיפח המשורר חיים נחמן ביאליק מהווה דוגמא לגינות פרטיות שהוקמו בתל אביב במחצית שנות העשרים סביב בתי האמידים שבין תושבי העיר. גינת ביאליק מהווה דוגמא כפולה. לא רק שהנה מייצגת את גינות התקופה, אלא שבמהותה היתה גינה ייצוגית. גינה שנכתב אודותיה על ידי ביאליק וחוג מכריו, שתצלומיה הופצו כגלויות ברחבי הארץ ובעולם היהודי, שרבות פקדו אותה כאשר עלו לרגל לביתו של המשורר, או חלפו על פניה בשעת טיול בין ערביים ברחובה ה"ייצוגי" של העיר. גינת ביאליק משתייכת לקטגוריית הגינות הוורנקולריות בעקיפין. לכאורה, תכנון הגינה ע"י מתכנן מקצועי וטיפולה (קרוב לוודאי) בידי גן, משייכים את הגינה לקטגוריית גינות ה"עילית הממסדית", אך מעורבותו הרבה של המשורר בתהליך ההקמה כמו גם המקום הרב לו זכתה הגינה בחייו ובפעילותו משייכים את הגינה לתחום הרחב של חקר הגינות הוורנקולריות.

בית ביאליק שנבנה ברחוב הנושא כיום את שמו של המשורר, היה בזמן ההקמה אחד מרחובותיה המרכזיים של העיר. מבנה העירייה הוקם בקצהו, ועלית הישוב התגוררה לאורכו. הבניין, שתוכנן בסגנון "מזרח ים תיכוני עברי" (גדעון ביגר 1985: 171), נבנה בשנת 1924 ע"י האדריכל יוסף מינור. עיון ברישומים של חזיתות הבית כפי שנעשו עוד באירופה, מלמד על דימוי המזרח כפי שרווח בעיני ארכיטקטים יהודיים שישבו באירופה.

איור 59: חזיתות בית ביאליק, י. מינור (ארכיון בית ביאליק)
Fig 59: Facades of Bialik House

עצי הדקל התמירים והברושים לצד הבית הוו חלק בלתי נפרד מדימוי זה לצד השימוש בכיפות, בחלונות מקושטים ובסוכות גג. בעקבות ביקורו של מינור בארץ ישראל שונה התכנון, אך הזיקה למזרח נשמרה. עיצוב הטופוגרפיה וגדר הבית נעשו על ידי הארכיטקט (תכניות מקוריות, ארכיון בית ביאליק). את הגינה שהקיפה את הבניין, תכנן בשנת 1924 יחיאל סגל גן-אדריכל- לשון הכתוב על התכנית, (תכניות מקוריות, ארכיון בית ביאליק). הגינה בחזית הינה פורמלית ומרובים בה יחסית פרחי הנוי, צמחייה בעציצים ואלמנטים בנויים כמו פרגולה, בריכת נוי משטחי ריצוף ומקומות ישיבה. הגינה האחורית-גן מטע של עצי פרי, ובשוליים לול עופות ומחסן כלים. שביל הטיול המקיף את הבית עובר דרך נקודות אתנחתא, מוקדי ישיבה ומנוחה.

איור 60: תכנית גינת בית ביאליק, י. סגל גנן-אדריכל (ארכיון בית ביאליק)
Fig 60: Bialik's garden

9.2.1 הגינה

העמדה במגרש. בית המידות שתכנן מינור ניצב מוגבה מעל הרחוב הגובל בכמטר וחצי. המבנה חילק את המגרש לשני אזורים נפרדים: חלק קדמי, קטן יחסית, צופה אל עבר הרחוב ומוגבה ממנו בגרם מדרגות קצר. חלק אחורי, כפול לפחות בממדיו, משתפל בטרסות אל עבר גבול המגרש. בצדדים, שביל היקפי ורצועת גינון צרה.

גדרות ושערים. המגרש הוקף בגדר בנויה ומטויחת שבראשה מעקה מצינורות ברזל. בחזית הותקן שער ברזל. שולי המגרש נתחמו בקירות תומכי קרקע, נושאי גדר רשת.

צמחייה. בתכנית השתילה אותה הכין יחיאל סגל הופיעו המינים הבאים: פיקוס בנימינה, ברכיכטון, בוגונוילאה, ברושים, ליפיה, וורדים, ערבת בבל, במבוק, אשל, דקלים, בנאנס (בננות), עצי פרי, תות, ענבים ומטפסים שונים.

בפועל שתל יחיאל סגל בגן 2 Grape fruits -2 מנדרינים, 1-1 זית, 1-1 שסק, 2-תפוחים, 2-אגסים, 2-אפרסקים, 1-מי-מיש, 1-תאנה, 6-ענבים (י. סגל, ארכיון בית ביאליק). את חלקם כמו האשכוליות, החרוב הזית והתות עדיין ניתן למצוא בגן, ואלמלא נבנה בית מניה ביאליק על חלק ניכר מהגינה האחורית, היה רובו של הגן האחורי נשמר.

עיון בתמונות שצולמו שנים מספר לאחר נטיעת הגן מלמד על חריגות ושינויים מהתכנון הראשוני אשר יתכן ונעשו ע"י הגן המתכנן בשל העדר שתילים מתאימים לנטיעה, או ע"י בעל הבית שביקר נטיעת מינים שונים מאלו שהופיעו בתכנית. לדוגמא, עצי התמר שעיטרו את הכניסה לא הופיעו בתכניות המקוריות אלא הובאו על ידי ביאליק בעצמו ממקווה ישראל ומפרדס גולדברג כפי שסיפר המשורר לצייר גליקסברג (גליקסברג 1945). גם עץ הברוש שבצמוד למבנה לא ניטע על פי התכנית המקורית.

9.2.2 גינת ביאליק כטקסט

גינת ביאליק היא טקסט עשיר. טקסט הבנוי מטקסטים שונים ומגוונים: התכנית של האדריכל-גן יחיאל סגל, הנטיעות בפועל ע"י ביאליק ורעיו, תמונות המנציחות את הגינה למן הקמתה ועד היום, כתבי המשורר וחוג ידידיו שתיעדו את הגינה ואת ביאליק בגינה וכן כתביו של המשורר, שירתו, זיכרונותיו, וילדותו בכפר.

עולם הסיפור הנפרש לעיני המבקר בגינה מורכב משני סיפורים עיקריים: הראשון, הוא סיפור ההתיישבות הציונית בארץ ישראל והניסיון לחדש את הזיקה הילידית עם ארץ ישראל המקראית. השני, הוא סיפורו של המשורר ביאליק, אשר על אף תחושת הזרות אותה הרגיש כלפי ארץ ישראל, ניסה להתגבר על תחושה זו ולברוא לעצמו את עולם "הברכה" המוגן והאינטימי בגינה.

הקונטקסט של הגן הוא צמיחתה של תל אביב החל מאמצע שנות העשרים. עיר שזכתה לעצמאותה העירונית והיא משגגת ופורחת בזכות העליות השלישית והרביעית.

האינטרטקסט של גן ביאליק הינו גדוש ביותר. כגנו של משורר, רווי הגן בטקסטים הספרותיים של המשורר וחוג ידידיו, וכגן של משורר לאומי זכה טקסט הגן להפצה באמצעים מגוונים.

לטקסט הגן כותבים מספר. הראשון שמביניהם הוא ביאליק בעצמו, ולצידו האדריכל-גן יחיאל סגל, ידידו של ביאליק וכן הציבור הרחב שראה בגן את רוחו של המשורר על אף שהלה מיעט להתגורר בבית זה.

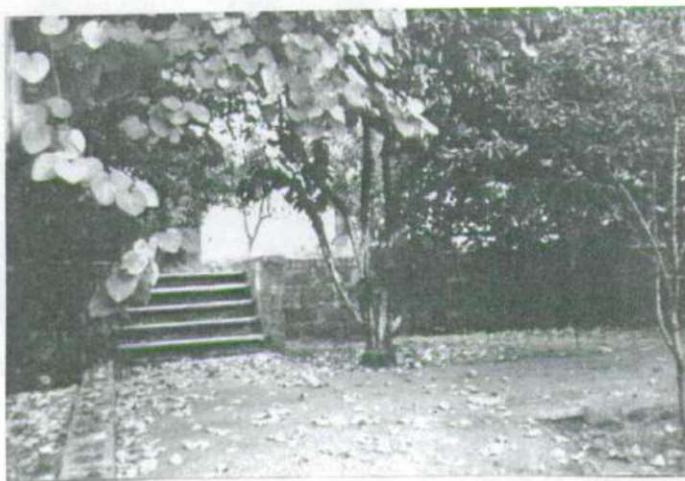
על משמעות הגנים בעיני ביאליק העיד פיכמן, בן לווייתו של המשורר שתיעד את חוויותיהם טרם עלו ארצה:

"וזוכר אני, בזמן המלחמה, כשהיינו מדברים על ישיבתנו בארץ-ישראל, לא היינו מציירים לעצמנו את בתינו אלא בשקט כפרים, בתוך גנים ירוקים. הגנים היו העיקר, והבתים טפלים להם..." (פיכמן 1938).

הגן, היה עבור ביאליק חלק מזיכרונות הילדות. חלק ממראות "השתייה", תמונות היסוד שנחרתו בזיכרונו בילדותו והיו לו ללבנים בבניין שירתו (כגן 1959). ביאליק נולד בכפר, וכשעזב אותו, התיישבה משפחתו בקצה פרבר הזפתים, בסמוך לשדות וליער. השדות, היערות והגנים היו סמוכים ונגישים. הגן הנעול מאחורי גדר ביתה של מארינקה הגויה בסיפור "מאחורי הגדר" היה כגן עדן אסור ומפתה.

"שלתם נבלעו בגן, נח הבקיע ובלש ורץ בתוך שיחים וצללי אילנות. צהלה עליזה ופצחנית של צפרי שחרית צלצלה ממעל לראשו כשרשרות זכוכית. צינה מתוקה יעטתהו. הוא רץ- כתמי אור עגלגלים, מהירים וקלים כעין עכברי זהב מפוזים על פניו, על ראשו, על בגדיו, עלה וירד, עלה וירד,ענפים כפויים למטה, מסורבלים תפוחים גדולים, פגעו בראשו והשמיטו כובעו. תפוחים, תפוחים, תפוחים: תפוחים למעלה, תפוחים למטה, על פני כל הקרקע מפוזרים תפוחים. אצל הצריף, על מצע תבן, צבורים כריים ריחניים, גדולים וקטנים, של תפוחים... מראשי הדודבנים, מבין העלים, הציצו, בגנבה ובערמומיות, כעינים חיות, גרגרים בודדים ושחורים של דובדבניות נשכחות" (מאחורי הגדר).

ביאליק, יליד היערים, לשון פיכמן, כמהה לגן רחב ידיים ורחב צל דוגמת זה המתואר בסיפור מאחורי הגדר, הוא התגעגע לדובדבן, ללילך ולארז שניסה לאקלם בגן אך ללא הצלחה. עץ הדובדבן אותו מזכיר פיכמן מסמל יותר מעצים אחרים את הצמחייה האירופית שביאליק ורבים נוספים, כה

התגעגעו אליה. רות צרפתי בספרה "פרק אחד מחייו של אבא והוא הגן" מתארת את הגן שנטע אביה במושב בהדרגה ומדגישה אף היא את המאבק לאקלום הדובדבן בארץ החדשה (צרפתי 1982).

איור 61: חצר אחורית שנות השישים (ארכיון בית ביאליק)
Fig 61: Bialik House backyard

אך לא רק בבחירת מיני הצמחייה באו לידי ביטוי הגעגועים והזיכרונות למראות הילדות, גם בעיצוב החללים ובאווירה ששרתה בגן. החצר האחורית נקראה ע"י פיכמן בשם "עולם אחר", וברכת הדגים היתה מופרדת ושומרת על סודה. תמונות שצולמו בראשית שנות השישים עוד בטרם נבנה בית מניה ביאליק על חלקו האחורי של המגרש, מעבירים מעט מאותה תחושה של מסתורין וסוד שאפפו את הגן והיו כה קרובים ללבו של המשורר.

בחלקת גינתו הקטנה עקב ביאליק אחר מהלך צמיחתם של הדקלים, כתב שוב פיכמן:

"הדקלים האלה היו תמיד שעשועיו. כשהיו עדיין רכים לא היה יכול לעבור על פניהם בלי שיתבונן בהם ארוכות, כבוחר ומודד את קומתם" (שם: 17).

ביאליק שהיה עירי, בחן את דקליו כאילו היו הילדים, אותם אהב ובהם לא זכה. באמצעות הדקלים, זכה לחזק את שורשיו עם הארץ שאל נופיה הרגיש מנוכר בימיו הראשונים בארץ. במכתב למניה רעייתו כתב ביאליק על תחושת הניכור והזרות שחש למראה יפו וסביבתה:

"על פי רוב נראה לי זה ישן וידוע משכבר הימים, ואף על פי כן זר במקצת. "אין זה צובט את הלב" - כפי שרגיל לאמור אחד ממכרי" (ביאליק 1955: 42).

תחושה זו פינתה מקומה להרגשת שייכות. תהליך הגידול וההתבססות של הצמחייה בקרקע הקביל לתהליכי ההתערות בארץ. לתהליך ההתערות האישית היתה מקבילה ציבורית, לאומית. כמשורר לאומי שכל מעשיו, אמירותיו, וסביבתו נבחנו בשבע עיניים וזכו לתיעוד ולהפצה בקרב הציבור הרחב, הגן והכתיבה על הגן הוצגו כחלק מתהליך השיבה אל האדמה, אל אדמת האבות. כתב פיכמן:

"אבל אהב, כמוכן, בעיקר את המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל. בגן לא גדול זה צומח ההדס, שהיה חביב עליו ביותר, אולי משום האגדה העברית הקושרת לו כתרים: הגפן משתרגת: מצילה התאנה מחודדת העלים: מכסיף הזית, והרימונים יגדלו לתפארת" (פיכמן 1938).

צמחייה זו מודגשת גם בדברים שאמר ביאליק לצייר חיים גליקסברג כאשר מנה את המינים בגנו: הדס, לולב, אתרוג, רימונים, חרובים תאנה ואפילו גפן (גליקסברג 1945).

גינת ביאליק זכתה לחשיפה מרובה. תושבי העיר היו חולפים על פניה בטיולי הערבית לאורך הרחוב שאכלס הן את מוסדות הציבור והן את מגורי העילית המקומית. רבים צבאו על דלתו של המשורר עד כי תלה שלט על דלת ביתו ובו הגביל את ביקורי מעריציו לשעות קבועות. בידעות תל אביב מינואר 1933 נכתב על ביקורים של אורחים מחוץ לתל אביב ושל אורחים מחוץ לארץ שבאו לראות את ביתו של המשורר. הגינה זכתה לחשיפה בגלויות שצולמו והופצו בארץ. לאחר מות המשורר ופתיחת הבית לציבור הרחב, זכתה לתיאורים כתובים רבים והיתה למשמרת רוחו של המשורר.

"הגן עוד הומה חרש כשהמה. ציפורים מרננות בו כשריננו. רק המשורר, שאתב כל כך את גנו, שחרד תמיד לכל צמח בו, כמו ליצור חי, אינו עוד. אכן בכל גידולי גן אלה, העוטרם את הבית מכל עבר, קשורים זיכרונות רבים. וכשאתה תועה בין האילנות אתה מרגיש, שנשמת המשורר עוד מרחפת על הפינה היקרה הזאת" (פיכמן שם).

"צעדנו ברחוב ביאליק
והתקרבנו לביתו של
המשורר. מזרקה של מים
היתה בגינה לפני הבית
וכמה עצים התנועעו
ואוושו. לפיכפוך המים
שנפלו חזרה לבריכה
בקשתות צבעוניות התחיל
פי ממלל את המילים של
השיר שהיה מסומן
באנתלוגיה בשלשה כרכים
המתחיל בשורה ביום קיץ
יום חום." (לנדר 1985 : 182)

איור 62: גן ביתו של ביאליק (גליקסברג: 35)
Fig 62: Bialik's garden

9.2.3 רטוריקה בגינת ביאליק

גינת ביאליק היא אלגוריה על יצירת קשר בין אדם לסביבתו. אלגוריה הפועלת בשני רבדים של משמעות. האחד, הרובד האישי, בו חפש המשורר אחר הבית בארץ הזרה אליה הגיע ובה קבע את משכנו. ברובד הציבורי, הבית הוא הבית הלאומי שכ"סוכן תרבות" היה ביאליק אחראי על עיצוב דמותו ותכניו עבור הקהל הרחב. באלגוריה זו נעשה שימוש באמצעים רטוריים שונים: שבעת המינים עליהם כתב ביאליק ואת חלקם נטע בגן הנם בגדר סינדוקסיה לנופיה של ארץ ישראל, כאשר הגן כולו הוא בגדר סינדוקסיה לארץ ישראל המקראית. על הדקלים כתב פיכמן בלשון מאנישה, כתחליפים לילדים בהם לא זכה המשורר. ברכת הנוי שבגינה כמו גם ה"עולם האחר" מאחורי הבית (לשון פיכמן) היו בגדר מטונומיות לבריכת היער של ימי הילדות.

9.2.4 רפרטואר גינת ביאליק

טבלה 17: רפרטואר גינת ביאליק
Table 17: Bialik's garden repertoire

מרכיבים	צמחייה	תבנית	תפקיד	פעילות	ערכים ומשמעות	זהות
גינה בחזית	עצי פרי	פורמלית	קישוט	הקמה חלקית	זיקה לארץ	אישית
גינה אחורית	עצי סרק		ותצוגה	עבודה עצמית	ישראל	לאומית
גדרות ושערים	פרחים			חלקית	קשר	
לול עופות (לפי התכנית)	מדשאה			עבודת גן	לאדמה	
אלמנט מים (בריכה)	גדר חיה			לימוד וחינוך		

9.2.5 גינות מקבילות בתל אביב

גינת ביאליק היתה אחת מתוך קבוצה של גינות אשר הקיפו את בתי האמידים שבין תושבי תל אביב בשנות העשרים. גינה נוספת המשתייכת לקבוצה זו, היתה גינתו של מנהל ההנהלה הציונית אוסישקין שתוכננה גם כן ע"י יחיאל סגל במסגרת עבודתו בעיריית תל אביב (פרק 8.7.2). תכנית הגינה לא נמצאה אלא חשבון ששלח המתכנן אל מר אוסישקין.

בית אוסישקין נבנה בקצהו של רחוב אלנבי המגיע אל הים ומיקום זה הביא את המתכנן להשקיע את הגינה כך שתוגן מרוחות החוף החזקות. את הגינה הקיפה גדר בטון מעוטרת בקישוטי סיליקט אדומים ולמעט הנטיעות הכילה הגינה גם סוכה, ברכה שבילים וספסלים. בגינה נטעו המינים הבאים: רביניה ממודאקציה-8, שיחי אשל-36, חרובים-2, תפוחי זהב-4, גרביליה רובוסטה-2, גיקרנדה-1, אקציה לנגיפליא-2, פלפל-1, ברושים-8, אורנים-4, קזוארינה-7, במבוק-6, הדסים-2, ברכיכיסון-6, ערבת בבל-2, ורדים-50, פרחים שונים-2000, דקלים-6, מטפסים שונים-50, גרניום-50 סוקולנטיים-100 (אעת"א תיק 2-11, 28.12.22). מתוך עיון במרכיבי הפיתוח כמו גם ברשימת הצמחייה מתגלה הדמיון בין שתי הגינות.

בראשית שנות העשרים הוקמה ממערב לגימנסיה הרצליה שכונת פקידי בנק אפ"ק. השכונה מנתה 14 בתים שהקיפו כיכר פנימית קטנה. בחזיתות הבתים ניטעו גינות כשגדר מלבני סיליקט תחמה אותם מהסמטה.

איור 63: שכונת פקידי בנק אפ"ק (שביט וביגר: 221)
Fig 63: Bank workers residential

9.2.6 גינת ביאליק ותרומתה ליצירת תרבות הגינה הורנקולרית

גינת ביאליק אינה גינה ורנקולרית בדומה לגינות באחוזת בית אך הינה מכילה מאפיינים ורנקולריים המשייכים אותה לתחום.

- הדגשת התהליך ולא דווקא התוצר ומעורבות רבה של בעל הבית גם אם בפועל לא ביצע את העבודה כולה. מעורבותו הרבה של ביאליק בהקמת גינתו, בתחזוקתה, בחשיבה ובכתיבה אודותיה מאפשרים להכיל את הגינה במסגרת הרחבה של גינות ורנקולריות כפי שנידון בפרק 2.2.
- גינת ביאליק תרמה מרכיבים לרפרטואר וכן גם ל"שיח". גינת ביאליק העשירה את הרפרטואר המקומי בצמחים שונים, במרכיבים כמו ברכות נוי ופרגולות שלא היו נפוצות קודם לכן בגינות תל אביב. היא הציגה את אופציית התכנון המוקדם על ידי בעל מקצוע בניגוד לחובבנות

שאפיינה את גינות אחוזת בית. הדיון אותו פיתחו ביאליק וידידיו סביב הגינה העשיר את ה"שיח המקומי" בנושאים כמו משמעותה של צמחיית ארץ ישראל ולעומתה הצמחייה האירופית בגינה. הדיון אודות צמחי א"י בגינה, הגעגועים אל הצמחייה האירופית, כל אלו היו נושאים ב"שיח המקומי" אודות הגינות שביאליק חשף בפני הציבור.

- **תרומתה של הגינה ליצירת תרבות הגינה הוורנקולרית היא דווקא בעובדה שמאחוריה עמד "סוכן תרבות" נמרץ.** ביאליק, שפעל כ"סוכן להפצת תרבות הגינה" (ראה פרק 8.7.1) השתמש בגינתו ובעיקר בכתיבה עליה על מנת לעשות נפשות לרעיון הגינה העברית.

9.3 גינות בתי הספר

גינות ירק ופרחי נוי סביב בתי הספר צמחו בתל אביב החל מימי אחוזת בית. העבודה בגינות הוותה חלק מתכנית הלימודים לבתי הספר היסודיים שהעירייה בתמיכת ארגון ויצ"ו טיפחו. הפרק סוקר את תקדימיו של מפעל הגינות העירוניות, מטרותיו, אופן פעולתו, משמעותו עבור התלמידים שלקחו בו חלק ותרומתו ליצירת תרבות הגינה הוורנקולרית.

9.3.1 החזון

תקדימים. ראשית החינוך לעבודת הגינה בבתי הספר היתה במושבות הברון ע"י המחנך ש. וילקומיץ שהתגורר ברחובות והנהיג את עבודת הגינה כלימוד חובה לכל תלמידי השנה השלישית ומעלה. כאשר עזב וילקומיץ את רחובות ועבר לראש פינה הקים גן חקלאי ליד בית הספר וכן משק נסיוני (אלבום – דרור 1986 : 168). שלש מטרות עיקריות הציב וילקומיץ לחינוך החקלאי: "הוראת ראשי פרקים בחקלאות, הכרת חיי הצמח והכרת תנאי החיים הנאותים לו וקיום הצווי ההגייני, הלאומי והמוסרי" (קליבנסקי 1927 : 57). לגינה נועד תפקיד הן כלפי פנים, חינוך והן כלפי חוץ, עידוד הציבור במושבות לסידור גני ירק (שם). לצד וילקומיץ פעלו במושבות מחנכים נוספים כמו וינשטיין בסג'רה, אפשטיין בזכרון יעקב וויתקין בכפר תבור. אך נסיונותיהם היו קצרי מועד ולא הותירו חותם על מערכת החינוך במושבות (אלבום דרור 1986).

גמנסיה הרצליה אשר נוסדה בשנת 1909 בלב אחוזת בית בקשה להקים גן בוטני בשטח של 10 דונם ובו ייצוג של נופי הצומח של ארץ ישראל. הגן עוצב בתבנית מפת ארץ ישראל במוקטן וכלל שתי ברכות, גבעות ועליהן צמחייה אופיינית לחבלי הארץ השונים. לצד ייצוג הצמחייה המקומית, תוכננו להציג בגן בעלי החיים האופייניים לאזורים אלו בכלובים ובארגזים (בן יהודה 1970). מטרת הגן היתה לאפשר לתלמידי הגמנסיה להתנסות בעבודת כפיים על מנת לקרב אותם אל הטבע ואל ארץ ישראל (סמילנסקי 1981 : 115). על אף התכנון המפורט, הגן במתכונת זו לא הוקם וזאת בשל הקמת פנסיון לתלמידי חו"ל על שטח זה. יחד עם זאת שטח הגמנסיה היה מטופח ומעובד.

להתחלות אלו לא היה המשך. בעוד שבתיאוריה החינוך החקלאי הוכר כבעל חשיבות יתרה ומחנכים רבים ניסחו בכתב את תכניו, הרי שבפועל התוצאות היו זעומות ועבודת הגינה הלכה והצטמצמה. בהעדר מורים בעלי הכשרה מתאימה ובהעדר ניסוח ברור של מטרותיה של עבודת הגינה ירד קרנו של המקצוע וזלזלו בו המורים וההורים כאחד (גונדלמן 1948 : 27, אלבום – דרור

1990). לקראת סוף שנות העשרים נטלה על עצמה עיריית תל אביב לחדש את מפעל גינות בתי הספר והוראת החקלאות לצידה.

החזון. החזון כפי שנוסח ע"י העירייה לקראת שנת הלימודים תרפ"ז (1927) היה מקיף: "סידור מוסד לעבודה עצמית של ילדים שיכיל בתוכו משק מגוון, מוזיאון ומעבדות למדעי הטבע" (אעת"א תיק א' 4-2657). לשם הגשמת המטרה הוגדרו יעדים מפורטים לביצוע, אשר בפועל אך מעט מהם התממש.

-סידור גינות על יד בתי הספר בגינות אלו יגדלו פרחים, ירקות, משתלה, מטעים, צמחי בר, לול וחיות בית. כל זאת בהדרגה לפי האפשרויות. העבודה בגינה ליד בית הספר תהיה בבחינת קורס הכנה לעבודה בגינה המרכזית.

-הגינה המרכזית תכיל את הענפים הבאים לפי הסדר: פרחים, ירקות, מטעים, דבורים, עופות, חיות בית, מחלבה, פלחה. בנוסף לכך תוקם במשק עשביה חיה של כל צמחי הסביבה אשר הילדים יאספו ויגדלו. בחלקות ניסוי יערכו מחקרים בנושאי זיבול, היברידיזציה, פיזיולוגיה וכן תקום במקום תחנה מטאורולוגית.

-המוזיאון יכיל אוסף של צמחים מיובשים, אוסף רמשים ובעלי חיים, תמונות מהסביבה וצילומי בעלי חיים. המעבדה שתתפתח בהדרגה תעסוק באנטומיה ובפיזיולוגיה, עבודות חקירה המותאמות לילדים, ניסיונות בפסיכולוגיה ובהתנהגות בעלי חיים.

-הדרכת המורים לטבע תכיל הנחיות מפורטות לנושאי הלימוד.

-שיתוף התלמידים כל העבודה תתנהל על ידי הילדים המחולקים לקבוצות ובראשם ועדי תלמידים. מוסד עליון המורכב מתלמידים ומורים יפקח על העבודה.

9.3.2 המעשה

לקראת החופש שבין שנת הלימודים תרפ"ו לתרפ"ז פנתה העירייה לבתי הספר בבקשה ליצור קבוצת חלוץ של תלמידים שישמשו בתור מדריכים וראשי קבוצות עם הקמת מפעל הגינון העירוני. התלמידים אמורים היו בתקופת הקיץ לעסוק בהכנת תכניות לגינות, בהכנת הקרקע, בסידור ערוגות ומשתלות, באיסוף צמחי בר, הכרת הסביבה איסוף צילומים וסידור כרטיסיה. (אעת"א תיק א' 4-2644 מסמך מיום 4.7.26) על אף ההכנות המרובות, המערכת העירונית לא הצליחה לממש את הפרויקט. יוסף כרמין שמונה במהלך 1926 לתפקיד מדריך בגינות בתי הספר בעיר פוטר מעבודתו והגינה המרכזית שהובטחה לא הוקמה.

דחיפה מעשית להקמת גינות בתי הספר נתן ארגון ויצ"ו. מדריכותיו שעסקו בהדרכת גינות עירוניות בתל אביב וסביבתה לקחו על עצמן גם את מלאכת ההדרכה בגינות בתי הספר וגני הילדים. הפעילות כללה הדרכה בפועל וכן הקמת משתלה מרכזית בשיתוף עם ועדת המורים אשר מטרתה היתה לספק שתילי ירקות, פרחים, שיחים ועצי נוי בשביל בתי הספר והגנים וכן עבור נטיעות ט"ו בשבט (אעת"א תיק א' 4-2657, 20.12.29). הפעילות צמחה בהדרגה כפי שמסכמת הטבלה הבאה.

טבלה 18: פעילות ויצ"ו בגינות בתי הספר, הגנים והגנים הפרטיים (פרסומי עיריית תל אביב)
 Table 18: Wizo activities in schools kindergartens and private gardens

שנות	משתלה מרכזית	גינות פרטיות	בתי ספר	גנים	השנה
		67	9	11	1928
			10	16	1929
עבודה עד כתיב וי בגינת ביה"ס, לאחר מכן, טיפוח נטיעות הנוי בבית הספר. במקומות בהם לא ניתן להקים גינות מחוסר קרקע, גינות נודדות (ככתוב) בארגונים.	שטחה 6.5 דונם. 1000 ילדים יכולים לעבוד בה במקביל. עובדים בה ילדי בתי הספר הסמוכים וכן משמשת לתצוגה כמו גידול דגניים והספקת חומרי לימוד לכל בתי הספר.		17	35	1939-1938
ספר השנה לעיריית תל אביב לשנת תש"ד : 105		1500	25	31	1943-1942
			24	34	1943
חלוקת 15,000 שתילים לילדי העיר בטי"ו בשבט, הקמת תחנת ניסוי בהידרופונים. עיבוד תכניות לגינות ביולוגיות המתעדת את נופי הצמחייה של הארץ על חבליה השונים.	שטחה גדל ל-7 דונם ובה עובדים כ-1000 תלמידים. לכל בית ספר חלקה משלו והתלמידים מגיעים לשתי שעות. אספקת שתילים לגינות בתי הספר והגנים		25	31	1944

מפעל גינות בתי הספר צמח בהדרגה. עיריית תל אביב ראתה במפעל הגינות העירוני מעבדה ללימוד בוטניקה שנעשה במקביל ללימוד בכיתה, וכן חינוך לאהבת הצומח ולטיפוחו. העירייה דאגה מדי שנה לספק לכל אחד ממוסדות החינוך את האמצעים להפעלת הגינה. העבודה בה נכללה במסגרת מערכת השעורים הקבועה של הכיתה. בנוסף לכך תחזקו התלמידים את הנטיעות בחצר בית הספר. (ספר השנה של עיריית תל אביב לשנת תש"ד : 79) הצלחת המפעל הביאה את עיריית תל אביב לפנות אל ההנהלה הציונית בירושלים ולהציע את עבודת הגינה בתור עבודת חובה לתלמידים. כתב מאיר דיזנגוף :

"עבודת הגן על יד בת"הס עלולה לנטוע בליבות החניכים חבה לקרקע ולצמחי הארץ ומלבד זה- הגינה סביב הבית תשפר ותפאר את המוסד" (אעת"א תיק א' 4-2657
 4.2.29).

הממשלה הבריטית ומחלקת הייעור והחקלאות הבטיחו אף הן את סיוען ע"י אספקת שתילי עצים לנטיעה בתחום בתי הספר וסביבותיהם (אעת"א תיק א' 4-2657). אך עיקר העול הוטל על פעילות ויצ"ו. דוח ויצ"ו מיולי 1934 מלמד על התרחבות המפעל. אותה שנה דאג הארגון להדרכת תלמידים, להכנת כל כמות השתילים הנדרשת במשתלתו וכן להדרכת המורים באופן קבוע לאורך שנת הלימודים, ובמרוכז במסגרת קורס קיץ במכון הביולוגי של עיריית תל אביב. מפעל גינות בתי הספר וגני הילדים מומן במשותף על ידי ויצ"ו ועל ידי עיריית תל אביב. המדריכות קבלו שכר עבודתן מוויצ"ו אשר אליה הועברו תשלומים שונים על ידי העירייה. לעיתים תרמה העירייה את חלקה באספקת שווי ערך לכסף כמו עגלות זבל (אעת"א תיק א' 4-2657 10.12.29).

9.3.3 משמעותו של מפעל גינות בתי הספר

גינות בתי הספר וגני הילדים נועדו לשנות את יחסם של הפעוטות לארץ ישראל ולאדמתה. בעוד שעיריית תל אביב במסמך ההקמה והחזון נמנעה מדיון במשמעותן של גינות אלו הרי שויצ'יו שניהלה את המפעל בפועל בשנותיו הראשונות עשתה זאת תוך ניסוח עמדה אידיאולוגית ברורה. עבודת הגינה היתה צעד ראשון לקראת חיים חדשים בארץ ישראל, חיים המבוססים על קשר עם הארץ ועל ייצור עצמי של מזון. (אעת"א תיק ב' 4-2657 12.7.34) עם התפתחות המפעל התפתחה סביבו מערכת אידיאולוגית רחבה וכן ויכוח אודות המטרות והאמצעים. הד לויכוח זה ניתן למצוא בחוברות הירחון "לטבע והארץ" משנים 1936-1937 פתח את הדיון א. גולומב אשר הבחין במאמרו בין המטרות החברתיות של עבודת האדמה ובין המטרות הדידקטיות שלה. בעוד שעל הראשונות אין כל ויכוח: "הקרבה לאדמה ולעבודת אדמה דרושה לנו כאוויר לנשימה" הרי שהמטרות הדידקטיות משתנות. עבור ילדי הכיתות הנמוכות הנטייה ליצירה, להוציא לחם מן הארץ מספקת לזמן מה. מאוחר יותר אובדת נטייה זו וגולומב שולל את המגמה להפוך את הגינה למפעל כלכלי שאת פרותיו ימכרו התלמידים. כתחליף הוא מציע להפוך את הגינה לשדה ניסיונות אשר יפנה לנטיות המחקר שבנפש הילד. גינות בתי הספר הקשורות לתחנות ניסיונות יבדקו התאמת מינים חדשים ושאלות חקלאיות נוספות:

"הנוער ימצא ענין רב בעבודה זו, הוא יתמסר לה, הוא יעבד, הוא יכנס לתוך הפרובלימות האלה, ירגיש את עצמו שותף לדבר גדול, ואם יבחר בחקלאות כמקצוע חייו, הרי נטיות המחקר תשארנה בו לתמיד (גולומב 1934: 283).

מ. בלבן, מהנדסת חקלאית שרכזה את עבודת הגינות בעיריית תל אביב, הגיבה על המאמר בטענה שיש להתמקד בעיר בשינוי יחסו של הילד לצמח. גינת בית הספר כגינה ניסיונית עשויה להצליח בבתי הספר הכפריים בהם הזיקה בין התלמידים ובין האדמה קיימת במילא בעוד שבעיר יש לטפח מטרות ראשוניות. את עיקר הצלחת גינות בתי הספר הציגה בלבן במכתב למנהל מחלקת החינוך בעירייה שהתפרסם שנה מאוחר יותר:

"שנות העבודה המשותפת בין המדריך, צבור המורים, והילדים נתנו את אותותיו בשטחים שונים, ובעיקר שברו את האדישות העירונית של התלמידים לקרקע ולצומח, חנכו דור של מורים וילדים אשר יודעים ומכירים למעשה את צמחית תל אביב, יודעים את צמחי הנוי בשמותיהם ובתולדותם" (אעת"א תיק ב' 4-2657).

א. פלדמן עורך העיתון חיזק את הראיה האוטופיסטית וקרא לחזק את עבודת הגינה, להרחיב אותה, אפילו על חשבון מקצועות אחרים, להשקיע אמצעים כספיים בכלים, זרעים ושתילים:

"לכפר, לטבע, לעבודה- זה הוא הלוזונג של התחיה האמיתית. ואין תחיה בלעדי זה... אין" (פלדמן 1937: 479).

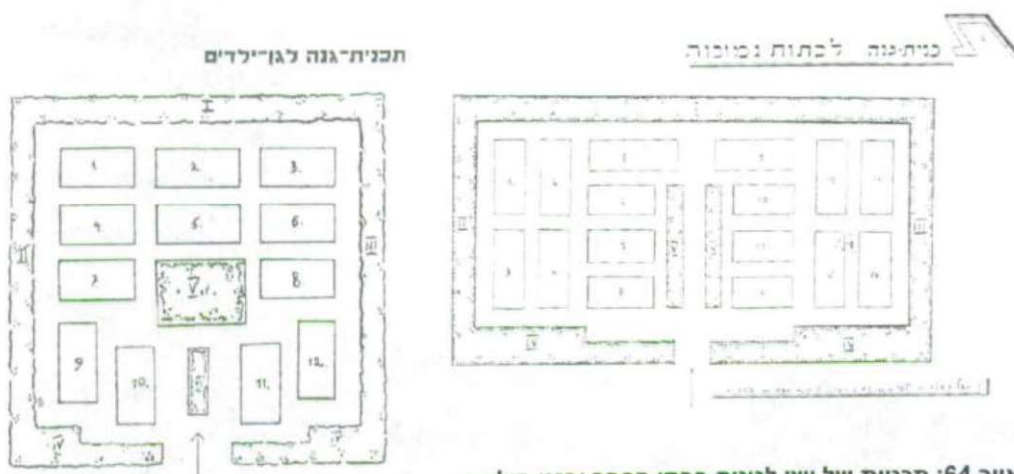
לעיריית תל אביב ובעיקר לאנשי מחלקת הגינון ואביגדור משל הגן הראשי בראשם היתה עמדה מעט שונה לגבי תפקידן של גינות בתי הספר. הללו ראו בגינות גופן את מוקד הפעילות ואת ההדרכה בהן ולמורים מישנית. משל ביקר בחריפות את הצד המקצועי של עבודת ויצ'יו וטען כי חלק נכר מהעבודות חייב להתבצע על ידי פועלים מקצועיים (אעת"א תיק ב' 4.2.35 2756). כמו כן טען משל כי

על המדריכות לפעול עם המורים ולא במישרין עם התלמידים (אעת"א תיק ב' 4-2657 12.11.33).
ואכן החל משנת 1934 הועבר המפעל מידיה של ויצ"ו לידיה של מחלקת החינוך העירונית.

9.3.4 רפרטואר גינות בתי הספר

טבלה 19: רפרטואר גינות בתי הספר
Table 19: School yard's repertoire

מרכיבים	צמחייה	תבנית	תפקיד	פעילות	ערכים ומשמעות	זהות
גינת ירק	ירקות	פורמלית	קישוט ותצוגה	הקמה	יצרנות	לאומית
	פרחים			עבודה עצמית	סקרנות	
				לימוד וחינוך	עבודת כפיים	
				ניסוי	יצירתיות	

איור 64: תכניות של ויצ"ו לגינות בבתי הספר ובגני הילדים (גיהר 1938)

Fig 64: Wizo plans for school and pre-school gardens

לפרוט המינים לשתילה ראה נספח 1.

9.3.5 מפעל גינות בית הספר ותרומתו ליצירת תרבות הגינה העברית הוורנקולרית

בטיפוח גינות בתי הספר זרעו המחנכים את זרעיה של תרבות הגינה העברית הוורנקולרית.

- **לגינות בתי הספר היה תפקיד חינוכי חשוב בקרוב הנוער לעבודת הגינה.** הגינות נועדו לטפח את התייחסותם של הילדים לצמחייה ולגידולה, למנוע תופעות של ונדליזם ולעודד את הילדים לנטוע גינות בחצרותיהם. הידע שקבלו במסגרת העבודה בגינה כמו גם השתילים שחולקו בכל ט"ו בשבט הוו את הגרעין להקמתה של הגינה הביתית.
- **עבודת הגינה היתה אמצעי ליצירת קשר עם הארץ ולהגשמה חקלאית בעתיד.** עבודת הגינה היתה אמצעי ליצירת זיקה ילידית בין הילדים וארץ ישראל. סייעו לכך הן עבודת הכפיים בגינה והן התכנים המיוחדים בגינה כמו פרויקט הגינה הביאולוגית שנועד ליצור בגינת בית הספר את תבנית הנוף הארץ ישראלי. יתר על כך ההתכוונות לעבודה חקלאית בעתיד הודגשה בנסיון להפוך את הגינות לשדות מחקר לברור שאלות חקלאיות כפי שהדגיש א. גולומב במאמרו.

- **הויכוח בין עיריית תל אביב ובין ויצ"ו ייצג עמדות שונות לגבי תפיסת המוסדות את תפקידם בפרויקט גינות בתי הספר.** ויצ"ו ראתה את מפעל הגינות כפעולה חינוכית כוללת כאשר העבודה היא אמצעי להשגת מטרות חינוכיות (בדומה למפעל הגינות עבור העולות). עיריית תל אביב לעומתה ביקשה להפריד בין הפעולה החינוכית והעבודה בגן. להשאיר את הפעולה החינוכית בידי המורים, לבצע חלק מהעבודות על ידי פועלים מקצועיים ולהותיר בידי התלמידים רק חלק מהמטלות.

9.4 גינות בתי הקומות בתל אביב בשנות השלושים

שנות השלושים היו שנות פריחה ליישוב העברי בארץ. כ-150,000 עולים הגיעו ארצה במחצית הראשונה של שנות השלושים כשבאמתחתם הון, ידע ומטען תרבותי עשיר שתרם לפריחה בכל תחומי החיים. בין השנים 1931-1937 נבנו בתל אביב כ-2700 בתים במרכז העיר ובצפונה (מצגר-סמוק 1994: 21). בניה אינטנסיבית זו באה לענות על הדרישה למגורים בעיר שמנתה 52,000 נפש בסוף 1932 וקלטה 25,000 נפש בשנים 1932-34 וכמספר הזה בשנתיים שלאחר מכן (ביגר: 11 שם). השינויים במצב הפוליטי, החברתי והכלכלי יצרו נורמות חדשות שדגלו בחסכון, בפשטות בזירוז ובפישוט הליכי הבניה. תכנית Geddes שייעדה לתל אביב את חזון עיר הגנים, לא מומשה. בעדכונים לתכנית בוטלו המעברים הירוקים בין המגרשים, צפיפות יחידות המגורים למגרש עלתה והשטחים הירוקים בלב המבנים הומרו בשטחי בינוי נוספים. לעיריית תל אביב לא היו האמצעים החוקיים והכספיים לממש את תוכניתו של Geddes ואת מקומה תפס בנוי צפוף שהותיר מעט מאוד שטחים ירוקים סביב המבנים (Kallus 1997: 314).

טבלת צפיפויות המגורים וקווי הבניין שפרסמה העירייה בשנת 1934, הגדירה את המרווח המצומצם לפיתוח שטחי החוף סביב הבניינים (דובינסקי 1934).

טבלה 20: טבלת צפיפויות מגורים וקווי בנין
Table 20: Housing density and building lines

צדדים	קווי בנין אחוריים	קווי בנין קדמיים			
3	6.5	6	3 קומות	30%	צפיפות א
3 (2 ב-2)	5	4	3 קומות	35%	צפיפות ד, ב,
2	4	2	2 קומות	40%	צפיפות ג

גם הנחיות אלו לא תמיד נשמרו כאשר לחץ מצד בעלי המגרשים והמתכננים הביא לא פעם לחריגות ולצמצום שטחי הביניים בין הבתים (בצר 1984: 100). בתל אביב התפתח וריאנט מקומי של הסגנון הבינלאומי האירופאי. סגנון זה הווה סינתזה בין עקרונות התנועה המודרנית, מיזוג התרבויות בארץ, ההשפעות השונות על האדריכלים המקומיים, המציאות היומיומית, בעיות האקלים, חוקי הבניה, הידע הטכנולוגי ושיטות הייצור המקובלות בארץ (מצגר-סמוק 1994: 25).

שטחי החוף זכו במסגרת זו לחשיבות מועטה יחסית. הגינה בחזית שעל פי רוב לא עלתה על 6 מ' ובדרך כלל היתה מצומצמת הרבה יותר, נועדה ליצור הפרדה בין הציבורי לפרטי, על ידי גדר בנויה ומעליה נטיעות. שביל כניסה מרוצף הוביל לבית ולעיתים גם לשטחי שרות בהיקפו. הרחבה של

שטחי הגינון בחזית הרחוב התקיימה רק כאשר הוגדר מרחב חיצוני פרטי למחצה בחזית. מרחב זה נוצר במבנים שנבנו בצורת ח' או ר' וכן באלו אשר אמצו את רעיון קומת העמודים. קומה זו הופיעה לראשונה בבית אנגל שתכנן רכטר בשנת 1933 ותפקידה היה ליצור חלל ירוק וזורם בין הבתים ומתחתם. החלל הגדיל את קנה המידה של הרחוב, ושמר על עיר ירוקה. בשנות הארבעים העירייה התירה לקבלנים לבנות ב- 50% משטח חלל העמודים ובכך צומצם המרחב הציבורי הפתוח. פיתוח שטחי החוף סביב לבנין נעשה פעמים רבות יחד עם פיתוח הבניין. חומרי הבניה וכן מרכיבי הפיתוח יצרו שלמות עם חזית המבנה כאשר החלל נועד לצורכי קישוט בעיקר או לשהייה ארעית בין חלל הרחוב-הציבורי, ובין פנים הבית - הפרטי.

סקר חצרות הבתים אשר נבנו במהלך שנות השלושים מציג את הדגמים העיקריים של מרכיבי פיתוח החצרות. הסקר מבוסס על הפניותיה של מצגר-סמוק וכן על תיעוד מבנים בולטים נוספים שהופיעו בספרות (בצר 1984, הרברט 1986). מצב השתמרותן של החצרות, השינויים שנעשו בהן למן הקמתן וכן העדר עדויות אודות השימוש בהן לא איפשרו בניית מסכת ראיות רחבה אודות גינות התקופה. זאת בניגוד לנוכחותן הדומיננטית בנופה של העיר בשנות השלושים. ואולי יש בהעדר זה של נתונים לרמוז על ירידת קרנה של הגינה בטיפוס זה של מגורים. הסקר, המוגבל בהיקפו מכיל תיעוד של האלמנטים הבנויים בלבד המאופיינים באופן איכותי בלבד.

9.4.1 גינות בתי הקומות בשנות השלושים

העמדה במגרש. הנחיות הבניה שהוציאה עיריית תל אביב תחמו את קווי הבניין במרחק שבין 6.5 מ' ל 3 מ' בין גבול המגרש לבין המבנה. הנחיות אלו כמעט ולא הותירו מקום לנטיעות ולפיתוח בהיקף המגרש. יחד עם זאת העמדת המבנים שלא באמצע המגרש אלא בצורת ר, ח, על במה, על עמודים או במקביל הגדילה במעט את שטחי החוף ותרמה לריכוך המסה הבנויה. מבנה ה-ר יצר כיכר קטנה בחזית הבניין ובה מקום לבריכת דגים, למזרקה, לרחבת ישיבה ולנטיעות. מיקום המבנים נעשה על מנת לאפשר לרוח הים להגיע לכל אחת מהדירות, ועל מנת לאפשר חשיפת הדירות והרחבה לאור השמש (מצגר-סמוק: 132). מבני ה-ח או התאומים היו בנויים על מגרש כפול כאשר החיבור ביניהם יצר חצר פאטיו פתוחה לרחוב או רחוב פרטי למחצה. שטח פתוח נרחב יחסית נוצר תחת קומת העמודים המפולשת. בשטחים פתוחים אלו הוצבו ספסלי ישיבה, נבנו ברכות דגים ומזרקות קטנות וערוגות צמחייה עיטרו את הכניסה לבית.

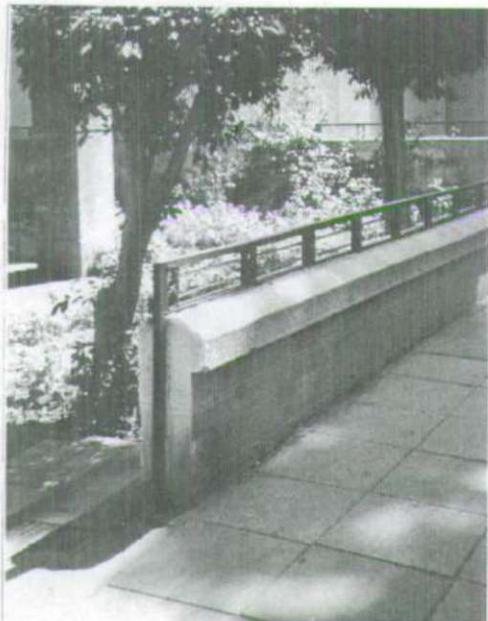
איור 65: סכמת מבני קומות וחלל פתוח (מצגר-סמוק: 131)
Fig 65: Housing schemes

גדר ושער. על פי הנחיות תקנות בנין ערים מוקמו קירות גדר בגבול המגרש בגובה של כ- 50-70 ס"מ ומעליהן שבכה מצינורות, מוטות ברזל או שבכות רשת. הגדר עשויה היתה על פי רוב לבנים ומצופה בטיח, לעיתים כדוגמת הטיח בבניין. גדרות אחרות נבנו מאבני כורכר. בחלק מהגדרות היו קבועים שערי ברזל כדוגמת השבכה שמעל לקטע הבנוי.

איור 66 (ימין): גדר מטייחת בטיח גס ועדין
Fig 66: Rough and smooth cement fence
איור 67 (שמאל): גדר כורכר
Fig 67: Gravel fence

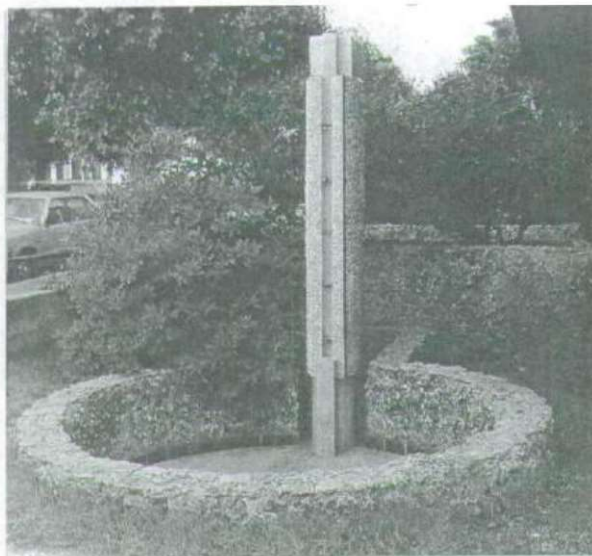
איור 68 (ימין): גדר מטייחת ושבכת ברזל
Fig 68: Plastered fence and iron grid
איור 69 (שמאל): גדר מצופה אבן ומעקה ברזל
Fig 69: Stone covered fence and iron railing

שבילים ורחבות. שבילי הכניסה לבנין רוצפו בחומרי בניה שונים ביניהם מרצפות טרצו מונוכרומטיות ובהם דוגמת חריצים, מרצפות טרצו בגוונים שחור ולבן בדגם הנחה כשל לוח שחמט או מרצפות בטון חלקות. רוחבם של שבילי הכניסה נע בין 1-2 מ' ואופן סידורם בקווים אורתוגונליים או בקשתות מעוגלות. רחבות מרוצפות נמצאו בעיקר תחת קומת העמודים. ריצופן, מרצפות טרצו או לוחות אבן שכבות בהנחה פראית. בחלק מהמבנים נמצא שילוב בין מרצפות טרצו בשבילים לבין אבן פראית מוגבהת קמעה מסביבותיה ברחבות.

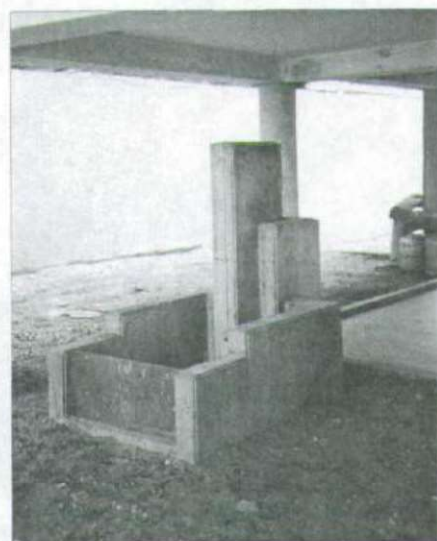
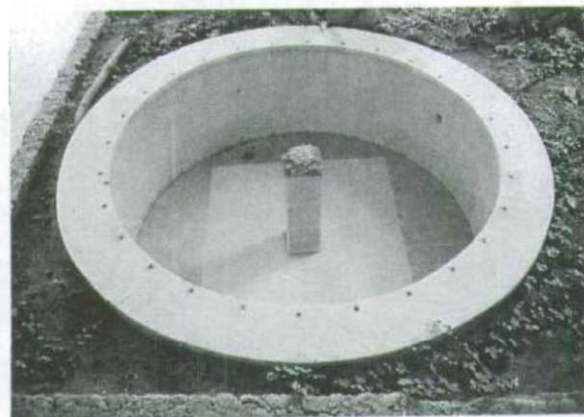
מקומות ישיבה. ספסלי אבן ללא משענת מוקמו בעומק חלל קומת העמודים כשהם משקיפים אל עבר הרחוב. הספסלים, בודדים, מוצלים בדרך כלל, לא יצרו במערך הצבתם חלל חברתי אלא נקודת תצפית אל עבר הרחוב.

אלמנטים דקורטיביים. אלמנט מים בנוי הווה מרכיב קישוטי בחלק מהחצרות. בין הברכות שימשו חלק כברכות דגים ואילו אחרות כמזרקות. מבני הברכות היו קטנים בד"כ (פחות מ-2/2 מ') וצורתן ריבוע או עיגול. במזרקות הוגבה מוביל המים וההתזה נעשתה מפתחים לאורכו. הברכות צופו בארחי קרמיקה בגוונים ירקרקים ולעיתים היו מצופות אבן או שיש כדוגמת ציפוי קירות המבנה. הברכות מוקמו תחת חלל העמודים, בחזית המבנה או בשוליו במקום בו נותר שטח פתוח מספיק להקמת האלמנט.

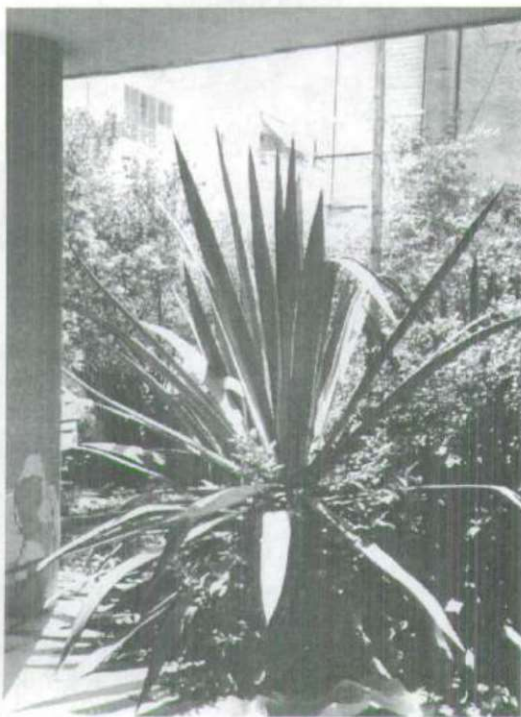
איור 70 (שמאל): ברכת אבן ומזרקה שברי קרמיקה
Fig 70 : Stone pool and a ceramic covered fountain

איור 71 (ימין): ברכה ומזרקה משיש
Fig 71: Marble Pool and a fountain
איור 72 (שמאל): ברכה מצפה בקרמיקה
Fig 72: Ceramic covered fountain

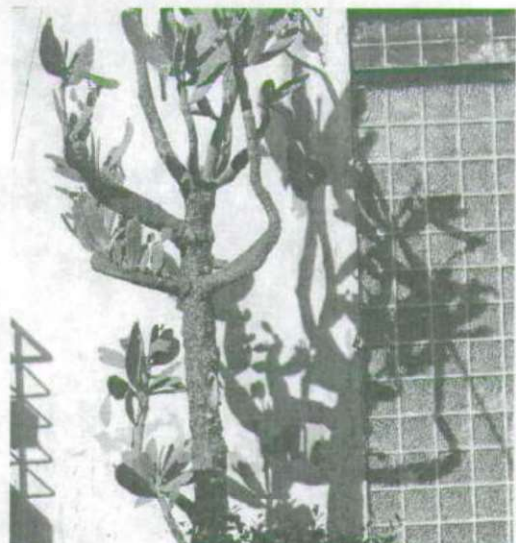
צמחייה. קשה כיום לקבוע מה נישתל בחצרות עם הקמת המבנים. החצרות יבשות ומעט השרידים שנשמרו מעידים רק על הצמחים העמידים מבין אלו שניטעו. לאורך הגדר ניטעה בד"כ גדר חיה כאשר שרידים של דודנאה דביקה, דורנטה מצויה, קריסה גדולת פרחים, עפרית הכף וטקומית הכף מעידים על השימוש בצמחים אלו בעבר. הכניסה הודגשה פעמים רבות ע"י שימוש בפיקוס ניטידה. שיחים נוספים המופיעים בתמונות הבתים שצולמו סמוך להקמתם וכן שרדו חלקית עד היום הם סוגים שונים של דרצנות, צברים, ופלומריה מחודדת. בחצרות האחוריות הופיעו לעיתים עצי פרי כדוגמת הלימון והתפוז.

הגינה האחורית. הגינה האחורית שימשה בעיקר כחצר שרות ובה מוקמו חבלי הכביסה, מתקני הגז והאשפה. במידה והחצר היתה גדולה דיה ניטעו בה עצי פרי שונים.

איור 73 (ימין): צמחייה אופיינית, דודנאה דביקה
Fig 73 (right): typical vegetation

איור 74 (שמאל): צמחייה אופיינית, אגבה
Fig 74 (Left): typical vegetation

איור 75: צמחייה אופיינית צבר
Fig 75: typical vegetation

9.4.2 תפקידים ומשמעויות בגינות בתי הקומות

גינות בתי הקומות של שנות השלושים שימשו בעיקר לתצוגה ולהפרדת הבית מהרחוב. צמצום שטחי הגינון והפעילות מלמדים על ירידת חשיבותה של הגינה כחלל עצמאי הצמוד לבית, והפיכתה לחלק מהארכיטקטורה של המבנה.

השימוש באותם חומרים ובאותה "שפה ארכיטקטונית" בחזיתות, בכניסות לבית ובגינה מעידים על יד מתכננת אחת. הספסל, בריכת המים והכניסה המרוצפת נועדו בעיקר ליצור תדמית יוקרתית ומזמינה לבית כאשר השימוש בחומרים "יקרים" כמו שיש, קרמיקה, או אבן מסותתת משרתים מטרה זו. הגינה לא נועדה לשהייה או לפעילות הן מבחינת גודלה והן מבחינת המרכיבים שלה תפקידה היה ליצור אתנחתא בין הרחוב הציבורי והפנים הפרטי. גם הבעלות המשותפת של בעלים רבים כאשר לאיש אין חזקה על מקטע אישי גרמה לכך שהגינה היתה לחלק מהארכיטקטורה ולא ישות בפני עצמה.

החצר האחורית שמשה פעמים רבות כחצר שרות אליה הופנו פתחי השירותים ופעמים רבות גם הצנרת הנלוות. לצד בלוני הגז ולעיתים גם חבלי הכביסה ניתן היה למצוא בבתים בודדים עצי פרי ספורים בגבול המגרש.

מודל שונה של ארגון החצר בין בתי הקומות הביא לניצול שטחי החוץ באופן אינטנסיבי יותר. מעונות העובדים שנבנו בתל אביב בין השנים 1931-1936 מהווים דוגמא לגינות רחבות ידיים כפי שמתעד פרק 9.5.

9.4.3 רפרטואר גינות בתי הקומות בשנות השלושים

טבלה 21: רפרטואר גינות בתי הקומות בשנות ה-30
Table 21: 2-4 Story building Repertoire

מרכיבים	צמחייה	תבנית	תפקיד	פעילות	ערכים ומשמעות
העמדת הבניין	עצי פרי מעטים	-מרכיבים	-קישוט	-עבודת גן	-סטטוס
בקדמת המגרש	עצי סרק	פורמליים	ותצוגה		
גינה מצומצמת	פרחים				
בחזית	גדר חיה				
גינה אחורית					
גדרות ושערים					
בריכה/ מזרקה					

9.4.4 גינות בתי הקומות ותרומת לתרבות הגינה הוורנקולרית

תרומתן של גינות בתי הקומות לתרבות הגינה הוורנקולרית בתל אביב היתה מוגבלת.

- צמצום שטחי הגינות והפיכתן לחלק מ"הארכיטקטורה" של המבנה מעידה על ירידת קרנה של הגינה כישות נפרדת.** הגינה בתי הקומות שימשה יותר כתווך מפריד בין הציבורי לפרטי מאשר כחלל פעיל. גודל השטח וכן האלמנטים שנמצאו בו מעידים על כך שהשימושים בגינה היו מוגבלים. עצם העובדה שדיירים רבים חלקו באותו חלל בלי שלאף אחד מהם תהיה זיקה לחלק ממנו או גישה מיידית אליו מנעה את הפיכת הגינה לחלק מחלל המגורים. בכך ביטאו גינות בתי הקומות את המהפכה האורבנית שעברה על תל אביב ואת ההתנערות מחזון עיר הגנים.

- **"ארכיטקטורה גננית"** יחד עם זאת תרם הדיאלוג עם הארכיטקטורה להעשרת הרפרטואר הגנני באלמנטים דקורטיביים שונים שהברכות והמזרקות היו הבולטים שבהם. חומרים חדשים הופיעו בגינה כמו אבן, שיש, וקרמיקה.
- **תמונה חלקית** ויותר מכל מעיד פרק זה על בעיית זמינותם של מקורות המידע. גינות בתי הקומות נלמדו מתוך עבודות שחקרו את בניני התקופה (מצגר-סמוק 1994, בצר 1984, הרברט 86) וסקר גינות קיימות. עבודות אלו לא הדגישו את מקומה של הגינה וגם מצב ההשתמרות בשטח של הגינות מלמד מעט על עברם הגנני. ריבויי הדיירים ותחלופתם הביאו לכך שהגינות נעזבו או שניטעו מחדש בהתייחסות מעטה לעבר. פרק מרכזי הלוקה בחסר בתיעוד הוא הפרק העוסק בצמחייה. סביר להניח כי לצד ההקפדה על הפרטים הבנויים גם הצמחייה זכתה לטיפול דומה. מעט מכך שרד בגינות ובתמונות מתקופת ההקמה לא נמצא תיעוד טוב לנושא.

9.5 מפעל השיכון העירוני והגינות

תנופת הבניה בתל אביב בסוף שנות העשרים - ראשית שנות השלושים צמצמה את שטחי הגינות הפרטיות בעיר למינימום. חזונו של Geddes ליצירת הבלוק החובק גן רחב ידיים לא מומש והבלוקים העירוניים שנבנו בקשי אפשרו נטיעת שורת שיחים בחזית הבית כפי שהרחיב בכך פרק 9.4. מפעלי ההתיישבות שכן איפשרו את קיומן של גינות פרטיות עירוניות היו אלו שנתמכו על ידי הסתדרות העובדים וחברת שיכון. שני מודלים להתיישבות עירונית שהציעה חברת שיכון לחברי ההסתדרות היו מעונות העובדים ומשקי העזר בשולי העיר. בשתי סביבות אלו הגינה תפסה מקום ניכר הן בחשיבה התכנונית והן בפועל. הפרק סוקר את הרקע והמקורות למפעל ההתיישבות העירונית המאורגנת תוך מתן דגש על משמעות הגינה ומשק העזר העירוני בשכונה. תיאור הגינות בפועל שנוצרו ע"י מפעל זה מופיע בהמשך.

9.5.1 כללי: רעיון ההתיישבות העירונית ושכונת העובדים

"מטרת שכונת העובדים היא לתת לפועל העברי העירוני קרקע תחת רגליו ולאחד המוני פועלים עירוניים ביחידות ישוביות גדולות כפריות-עירוניות מרובות אוכלסין-עובדים, העומדות ברשות עצמן והמבוססות על יסודותיה של תנועת העבודה, למען יוכלו העובד העברי והעובדת העבריה להלחם בהן את מלחמת קיומם ע"י יצירה חפשית משקית בעבודה עצמית ושיתופית ובפיתוח כוחותיהם הכלכליים, הצבוריים והתרבותיים העבריים" (קבץ שכונת העובדים 1927).

שכונת העובדים העירונית קמה כפתרון ישובי חדש בארץ ישראל כתוצאה ממגמות שהתפתחו בקרב הישוב. עיקרן בחוסר יכולתה של ההתיישבות החקלאית לקלוט את העולים הרבים שהגיעו בעליות השלישית והרביעית וריכוזם של פועלים רבים בערים הגדולות בתנאי דיור ומחיה קשים. העיר שנתפסה בתחילה כתחנת ארעי עד שתתאפשר העליה על הקרקע איכלסה בסוף 1922 למעלה מ-75% מפועלי ארץ ישראל (גרייצר 1982). הצורך לקבוע את המבנה הפיסי, החברתי והכלכלי של שכונות הפועלים בעיר עמד בבסיס הדיונים שהתנהלו בהסתדרות העובדים בראשית שנות העשרים. שרשיו של רעיון שכונת העובדים במגמות עולמיות ומקומיות: תנועת ערי הגנים שהולדתה בכתבי Howard, הקמתן של שכונות פועלים בוינה ובגרמניה שלאחר מלח"ע הראשונה, רעיון הקואופרציה

בא"י לפי נ. סירקין וכן המניפסט שלוה את הקמת שכונת בורכוב והתפרסם ב-1919 (קובץ שכונות עובדים 1927: 79-82, גרייצר 1982). בקרב האידיאולוגים של תנועת העבודה התפתחו שתי אסכולות: האחת, מקסימליסטית, ראתה בשכונת העובדים חברה עירונית סגורה נפרדת מהעיר, עצמאית מוניציפלית ושואפת לאוטרכיה כלכלית. השנייה, מינימליסטית, ראתה בשכונה חברה פתוחה, משולבת בעיר מבחינת שירותים ותעסוקה ובנויה על משק עזר בלבד.

בהעדר מימון פנו מוסדות ההסתדרות אל המוסדות הלאומיים והם הכריעו לטובת הקמתה של שכונת עובדים שאינה משמשת כפתרון דיוור בלבד אלא בנויה על חברה וערכים (גרייצר 1982). על מנת לחסוך בהוצאות צידדה הועדה בהקמת שכונות גדולות ובהן בניה טורית, הצמדת דונם קרקע אחד ליד בתי התושבים ודונם נוסף בשולי השכונה "גנים לחכירה".

בפועל, התממש רעיון שכונות העובדים בשני מודלים להתיישבות: מעונות עובדים בלב העיר, וקריית פועלים ולצידם משקי עזר מחוץ בפרברים. שני המודלים נסמכו על תקדימים אירופאים הן מבחינה רעיונית והיא מבחינת התכנון הפיסי. שכונות הפועלים שנבנו בווינה לאחר מלחמת העולם הראשונה על ידי העירייה הסוציאליסטית שימשו כמודל מוביל (גרייצר 1982: 29). בנוסף לכך שימשו תערוכות אדריכלות שהתקיימו באירופה מקור השראה למתכננים המקומיים. תערוכת הבנין הבינלאומית שנערכה בקיץ 1931 בברלין זכתה להדים בעיתונות המקומית. ליאו קאופמן שסקר את התערוכה ציין את ביתן הגינה שהכיל דוגמאות שונות מגינות עצים, ארגזי פרחים, חלקות גינה קטנות בחצרות בתים גדולים, גינות בשכונות עובדים בנות 200-500 מ"ר, וגינות גדולות במעונות עובדים:

"הביתן מראה גם את השיטות החדשות לעיבוד אינטנסיבי של הקרקע. הפרחים והגינות, אשר לפני עשרים שנה אפשר היה לפגוש אותם רק ליד בתי הבורגנים השאננים, הפכו עכשיו להיות חלק בלתי נפרד מדירתו של העובד. ביטויים הנמרץ ביותר, משק עזר ועיר גנים" ("דבר" 25.1.32).

קובץ "שכונות עובדים" שהוצא לאור ע"י ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל ריכז את הרעיונות המרכזיים שהובילו ליצירת שכונות הגנים, וסקר תקדימים שונים בעולם (קובץ שכונות עובדים א' 1927: 81-82). מתוך רעיונות אלו גובשו מטרות התנועה ונקבעו הצעדים האופרטיביים בהם נקטה חברת שיכון:

- הקמת דירות לחברים ולקבוצות.
- סידור משקי עזר אינטנסיביים סביב הבתים או בחלקות מיוחדות ויצירת משקים חקלאיים לקבוצות על יסודות אינטנסיביים.
- פיתוח מוסדות קואופרטיביים בשכונה.
- יצירת קשרים אורגניים בין תושבי הכפר והעיר לאיחוד החקלאות המלאכה והחרושת.
- הקמת רשת חינוך בשכונה.

9.5.2 מעונות עובדים

מעונות העובדים, מפעל ההתיישבות של הסתדרות העובדים בארץ ישראל, מהווה דוגמא לשמירת מעמדה של הגינה גם בבתי קומות ובצפיפויות קרקע גבוהות יחסית. לא כמו בבתי הקומות שנסקרו בפרק 9.4. המעונות נבנו במרכזי הערים על קרקע יקרה עבור הפועל העירוני המבוסס, בעל ההכנסה הקבועה שיכול היה לעמוד בתשלומי המשכנתאות (מצגר-סמוק 1994: 241). בין השנים 1936-1931 בנתה חברת שיכון בתל אביב לחברי ההסתדרות כ-400 יחידות דיור ב-4 מתחמים שונים שבהם כ-20 מבנים. בחיפה בנתה החברה כ-90 יחידות דיור ובירושלים כ-100 (שיכון עובדים 1941: 21). מודל מעונות העובדים שמש דוגמא לפרויקטים דומים שנבנו על ידי חברות נוספות כדוגמת סולל בונה אשר הקימה את קרית מאיר (1936) בעבור המעמד הבינוני.

תכנון מעונות העובדים התמודד עם קשיים מגוונים כמו הפרצלציה הקיימת של המגרשים, מחירם הגבוה, התנאים האקלימיים וטכנולוגיית הבניה המקובלת בארץ. אריה שרון שתכנן חלק ניכר מהמעונות קבע במאמר שהתפרסם ב"הבנין" עיתון לאדריכלות ולבנין ערים (אוגוסט 1937), את העקרונות שעמדו בבסיס בנית המעונות:

פיתוח קרקע רציונלי המעמיד את הבניינים בשורות במרחקים מקסימליים לפי תנאי ומחירי הקרקע.

העמדת הבניינים בניצב לרחובות תוך יצירת גינות מפולשות תחת קומת העמודים.

תכנון דירות המנצל את היתרונות האקלימיים של מפנים שונים ונמנע מחסרונותיהם.

תכנון דירות פונקציונליות למשפחות בנות 4-5 נפשות.

עקרונות נוספים המאפיינים את בניית המעונות הם:

פשטות, צניעות והדגשת הפונקציונליות של המבנים.

התבדלות מהסביבה העירונית.

מראית עין של שוויוניות הנובעת מהאחידות בתנאי המגורים.

9.5.3 גינות מעונות עובדים

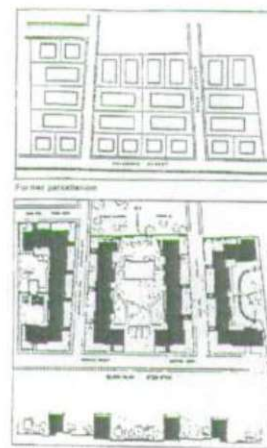
הגינות הפנימיות רחבות הידיים היו סימלך של המעונות. אריה שרון הדגיש זאת באומרו:

"אפשר לומר שבמעונות עובדים" יצאתי קודם כל את חצר הגינה וסובבתי אותה בבתיים וכל בית קיבל הבעה יפה של צרכי הבית" (אריה שרון אצל גרייצר 1982: 61).

בבסיס הקמתן של גינות מעונות העובדים היתה הפרצלציה החדשה של המגרש התל אביבי הטיפוסי, שאפשרה את חיבור כל השטחים הבלתי מבונים לרצף.

איור 76: סכמה המתארת את הפרצלציה המוקדמת והחדשה של מעונות ד-ו בתל אביב (Kallus 311)

Fig 76: Old and new layout of Meonot Ovdim d-f

על חשיבות החלל המרכזי עבור השכונה ניתן ללמוד מכך שבתחרויות לתכנון המעונות חובה היתה על המתכננים להראות את התייחסותם לגינה. בתחרות עבור מעונות עובדים ז' נקבע כי 20% מההערכה היא עבור "בנין ערים, קומפוזיציה, שטחי גינה וחצר" (אעמ"ל תיק 4-333-3-28), ובתחרות למעונות ח' נאמר כי על המתכננים להראות את תכנית החצרות (אעמ"ל תיק 333-2-1043-4). הגינה היוותה את לב השכונה וסימלה את חיי החברה המשותפים בהם דגלו הדיירים. כל הפונקציות המשותפות של צרכנייה, מכבסה, מרפאה, וחדר קריאה פנו אל הגינה אך לא היתה זו חצר שרות. את הכביסה ביקש שרון להעביר אל הגנות.

"במקרה שנסדר את המכבסה במרחק כל הגן יהיה תמיד מלא לבנים ליבוש של 82 משפחות מה שיבטל את הגן וכוונת מחבר התכנית" (אעמ"ל תיק מעונות 3323 מכתב ששלח אריה שרון אל העירייה ב-27.9.34).

גינת המעונות לא שמשה לעבודה חקלאית למעט בימי המלחמה וזאת בניגוד לקביעתה של מצגר-סמוק שראתה בעבודת הגן והקשר אל הקרקע כמאפייניה של הגינה (מצגר-סמוק 1994: 247). בדומה לדשא המרכזי בהתיישבות העובדת היתה המדשאה במעונות סמל לחיי הקהילה המקומית שחומות הבניינים סוגרים עליה מפני העיר שמעבר להם.

תכנון הגינות. על אף ששטחי החוץ במעונות זכו להדגשה במסמכי התחרויות השונות, אף לא אחת מהתכניות לביצוע תוכננה ע"י אדריכל-גן. הדרישה בתחרויות היתה לתכניות כלליות שכללו מיקום שטחי דשא, שבילים ונטיעות (ראה איור 75). בפועל את תכניות הנטיעה הכין הגן שגם ביצע את העבודה. יוצאת מהכלל היה התכנית לקרית מאיר שלא נבנתה ע"י חברת שיכון ובהכנתה השתתף האדריכל-גן יחיאל סגל.

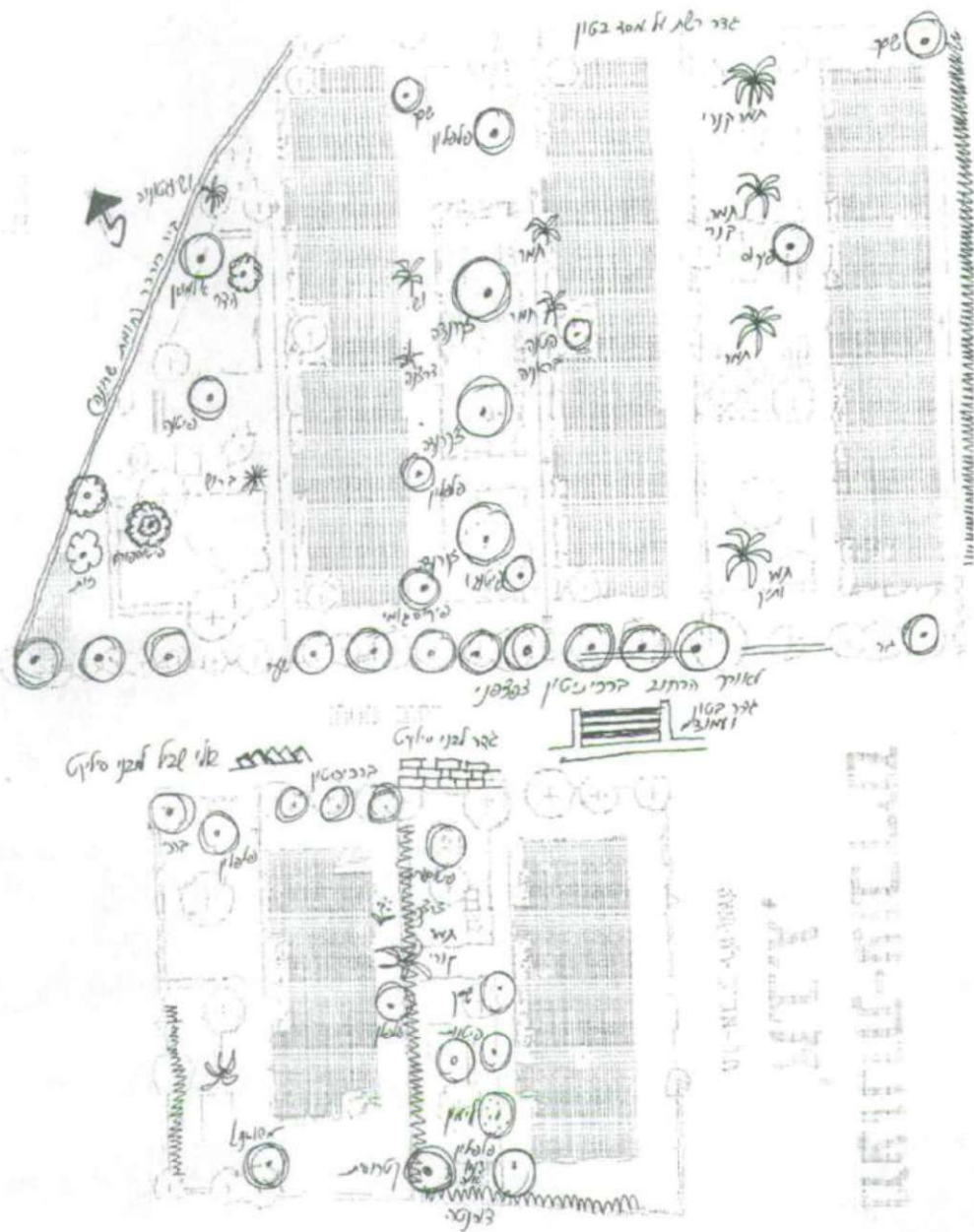
ההקמה. חוזה הקמת גינת מעונות ח' עשוי ללמד על האופן בו הוקמו גינות המעונות. החוזה נחתם בין ועד מעונות ח' ובין הגן מיכאל רבינוביץ וכלל את אספקת החומרים והשתילים, סידור עבודת הגן והנטיעות. על העבודה פיקחו אדריכל המבן שרון, ונציגי חבי שיכון וועד המעונות. על פי החוזה רק פועלים המאורגנים בהסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י יכלו לבצע את העבודה. כמו כן התחייב הגן להעסיק בעבודות הפשוטות 50% מהפועלים מבין החברים במעונות והמתאימים לעבודה (אעמ"ל תיק 4-333-2-881). הגן התחייב לטיפול בגינה למשך 4 חודשים, ובאחריות לקליטת הצמחייה למשך שנה.

התחזוקה. גינות המעונות תוחזקו ע"י גן מקצועי כאשר הועד היה מממן את משכורתו. על אף האוטונומיות של שטחי המעונות פנה ועד מעונות ה-ו לעיריית תל אביב בבקשת סיוע ברכישת ציוד ושתיילים וכן בעזרה כללית:

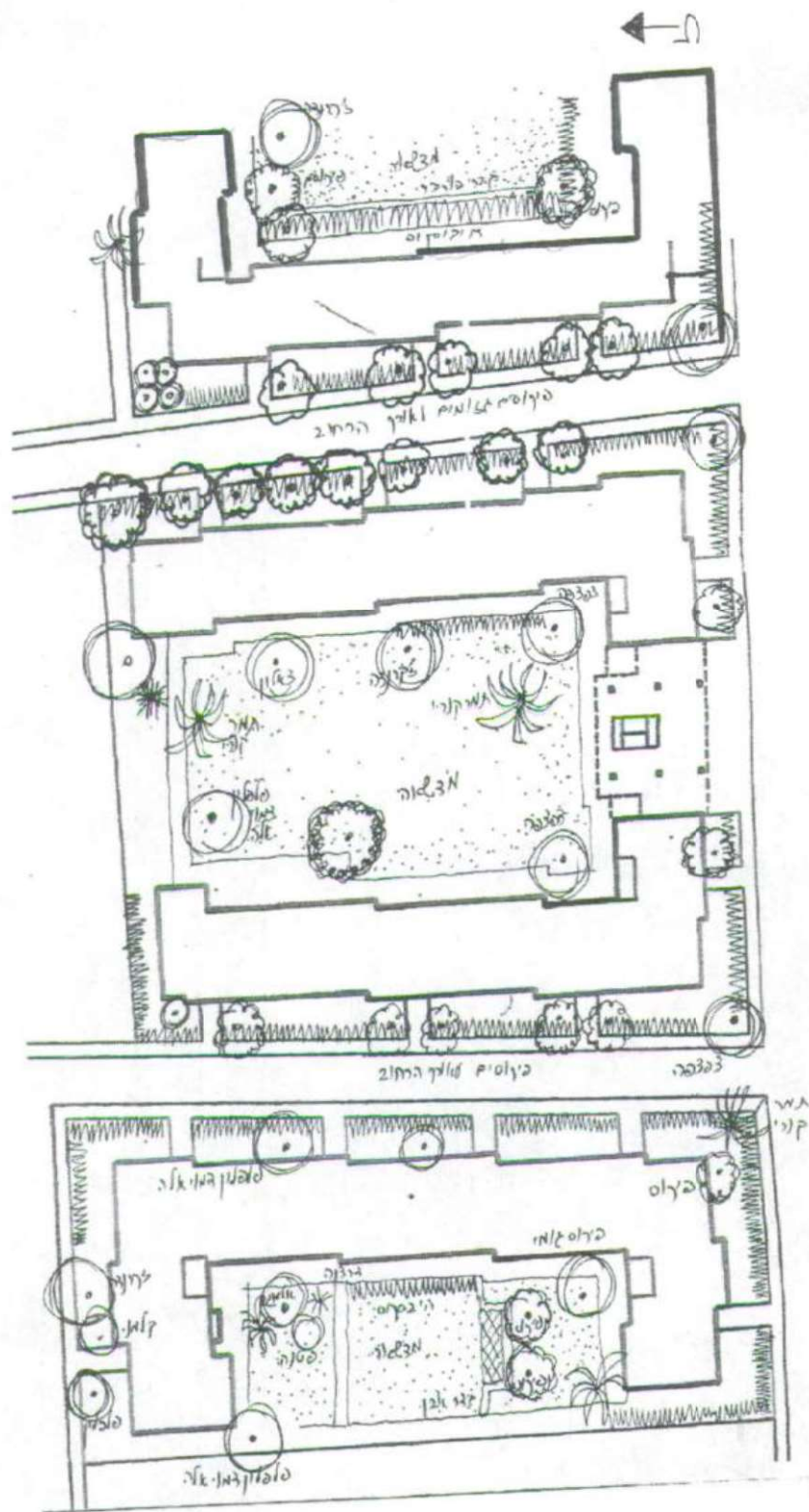
"גני המעונות שאנו טורחים כל כך בטיפוחם ראויים שהעירייה תראה אותם כחלק מתכניתה לשיפור העיר בגנות ובירק ותעזור להם בכל אשר בידה" (אעת"א תיק 12.7.37 4-2645).

סקר מעונות עובדים בוחן את חצרותיהן של מעונות אי-גי שברחוב מזא"ה, מעונות ד-ו, מעונות ד-ו (הוד) שברחובות פרישמן, פרוג, ודב הוז, מעונות ז' (מעו"ז) שברחובות ריינס, בן גוריון, ושפינוזה, ומעונות ח' שברחובות בן יהודה, נורדאו, נחום, והירקון. להשוואה מתוארת גם חצר קרית מאיר הממוקמת בין רחובות דובנוב, מאנה וצייטלין (אניס 1988).

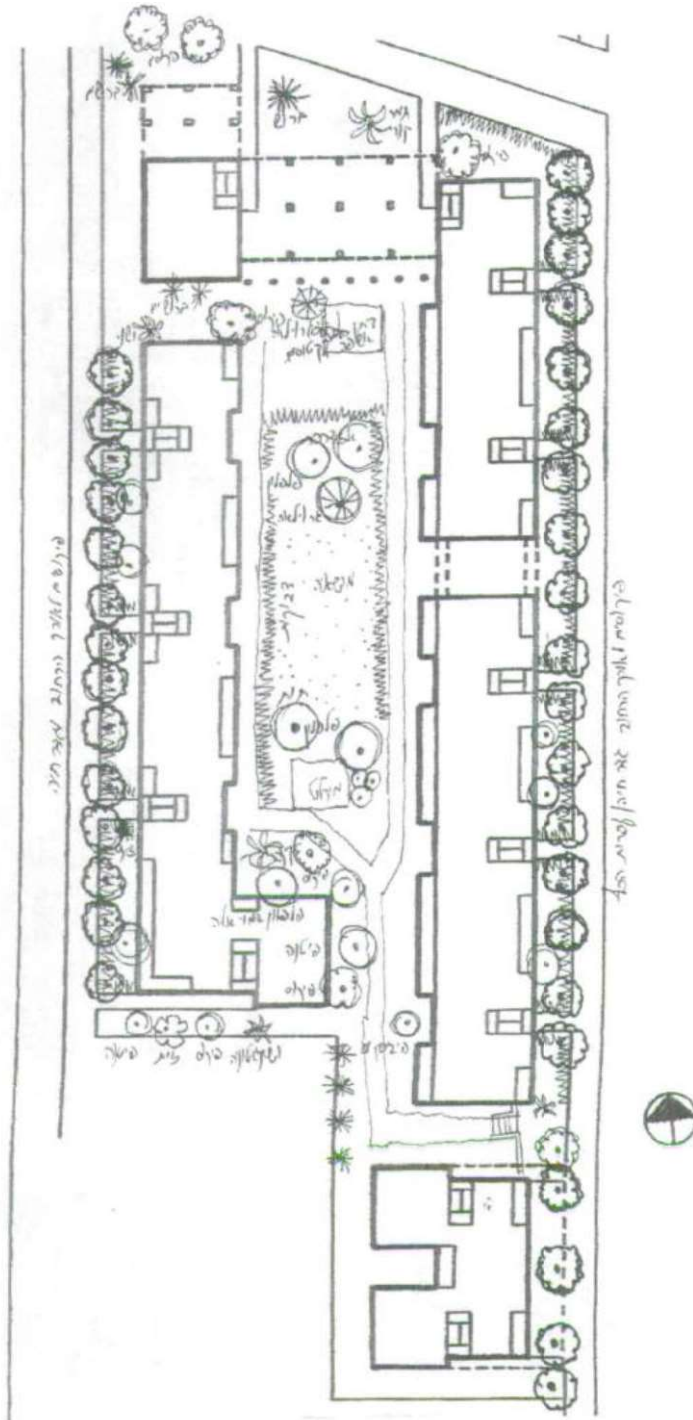
איור 77: גינת מעונות א-ג (צמחייה קיימת, מיפוי ט. אלון מודס)
Fig 77: Meonot Ovdim a-c garden

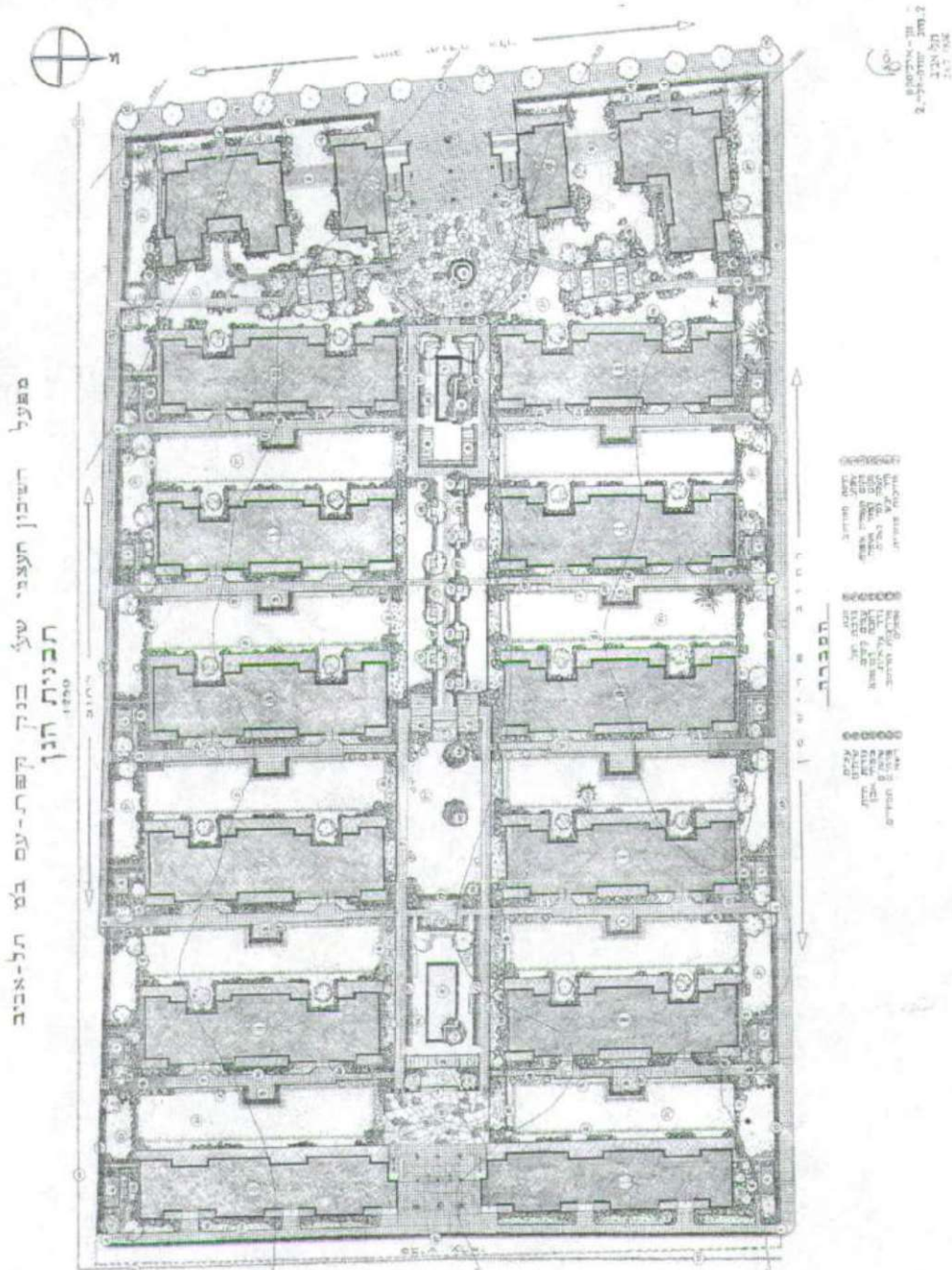
איור 78: גינת מעונות ד-ה-ו (צמחייה קיימת, מיפוי ט. אלון מוזס)
Fig 78: Meonot Ovdim d-f garden

איור 79: גינת מעונות ז' (צמחייה קיימת, מיפוי ט. אלון מודס)
Fig 79: Meonot Ovdim g garden

איור 80: גינת קרית מאיר, יחיאל סגל (עיזבון המשפחה)
Fig 80: Kiryat Meir Garden by Y. Segal

טבלה 22: גינות מעונות עובדים
Table 22: Meonot Ovdim Gardens

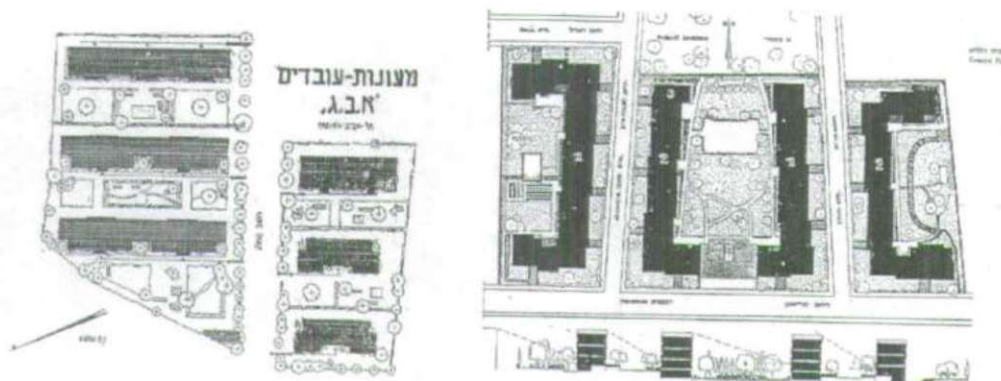
מסל	קריית מאיר/ יהודית סגל / יחיאל סגל (תנ"ן)	מעונות ח' / שרון / חב' שיכון/ בניה 1938	מעונות ז' / י. ניפולד, קי. רובין, א. שרון, דיקר / חב' שיכון/ בניה 1936	מעונות ד-ז / שרון / חב' שיכון/ בניה 1935	מעונות א-ג / א. שרון, שלאין / קוצניסקי/ חב' שיכון/ 1931	העמדת מבנים במגרש
ההכרח להציב על כל חלקה בית המגורים את אופן העמדת המבנים במקביל בסוון צפון-דרום, הנתתי טוריזם. ציר ירוק רחב תוצה את השכונה מערב למזרח וכמו כן קיימים שטחי ירוק בין המבנים ובהיקף השכונה.	שני מתחמים המקיפים תאורת פנימיות משלשה עבריים. העמדת המבנים בסוון צפון-דרום וכן לאורך שד' נורדא (מזרח-מערב) עם חזיתות מפולשות (לשדרה).	מתחם מקיף חצר פנימיות. סונו העיקרי צפון-דרום. חזית לבוון צפון מפולשת. ולכוון השדרה).	שלשה מתחמים המקיפים תאורת פנימיות. הכוון העיקרי של העמדת המבנים צפון-דרום בבניה מדודגת היית והרחובות היציבים אלכסוניים. חזית דרומית ככוון מזרח מערב, מפולשת כמבונ המרכזי.	תכנון צפוני לרחוב. מקצה חלכנים ותוכן כספסל ישיבה	קיר גדר בניו, גדר חיה, עצים גוזומים, רצועת קיר גדר בניו, גדר חיה, עצים גוזומים, רצועת גיטון צרת.	תכנון צפוני לרחוב. מקצה חלכנים ותוכן כספסל ישיבה
קיר גדר בניו, גדר חיה, נטיעות, עצי פיקוס גוזומים בכניסות למבנים.	קיר גדר בניו, גדר חיה, עצים גוזומים, רצועת גיטון צרת.	קיר גדר בניו, מעליו שכבה מברזל, גדר חיה, עצים גוזומים, רצועת גיטון צרת.	קיר גדר בניו, גדר חיה, עצים גוזומים, רצועת גיטון צרת.	קיר גדר בניו, גדר חיה, עצים גוזומים, רצועת גיטון צרת.	קיר גדר בניו, גדר חיה, עצים גוזומים, רצועת גיטון צרת.	קיר גדר בניו, גדר חיה, עצים גוזומים, רצועת גיטון צרת.
המתחם מוקף בגדר שבכה עשויה מוסות ברזל על גבי מסד בסוון נמוך בנובה של כ-60 ס"מ לכל מבני הכניסה ניצבת מרחוב או מרחובות. בתכנון שתי כניסות מרכזיות למתחם בין טורי תכנונים, אך לא בוצעת.	פרגולה מעץ מדגישא את הקשר בין הבניין ומרחוב. מקצה חלכנים ותוכן כספסל ישיבה	קיר בנובה 50 ס"מ מסווח	מסד או קיר בניו מסווח בנובה כ-1 מ', מעליו גדר שבכה מרשת, גדר חיה, עצי פיקוס גוזומים כשערים בכניסות	קיר גדר בניו בנובה 40 ס"מ ומעליה גדר רשת וגדר חיה. בחלקים של המתחם גדר לבנים בהתנה מסודרת המותרת מרזומים. בקטע אחר עמודי בטון וביניהם צנורות ברזל. בכניסות שערים משבכת מתכת בנובה של כ-1.20 מ'.	קיר גדר בניו בנובה 40 ס"מ ומעליה גדר רשת וגדר חיה. בחלקים של המתחם גדר לבנים בהתנה מסודרת המותרת מרזומים. בקטע אחר עמודי בטון וביניהם צנורות ברזל. בכניסות שערים משבכת מתכת בנובה של כ-1.20 מ'.	קיר גדר בניו בנובה 40 ס"מ ומעליה גדר רשת וגדר חיה. בחלקים של המתחם גדר לבנים בהתנה מסודרת המותרת מרזומים. בקטע אחר עמודי בטון וביניהם צנורות ברזל. בכניסות שערים משבכת מתכת בנובה של כ-1.20 מ'.

טבלה 22: גינות משונות עובדים (המשך)
Table 22: Meonot Ovdim Gardens (cont.)

צמחייה	שדות עצים שהודמוינטטי בהם הוא	פיקוס השדרות עץ דומיננטי. גדר	פיקוס השדרות נטוע	פיקוס השדרות עץ	צמחייה מנוונת עצים שונים אשר נטוע
צמחייה בחזית	הברזיליכיסון האמצעני.	גזומה בעיקר היבסקוס סיני ופיקוס השדרות, מעט לסטנה	במקצב קבוע, הרבה עצים	דומיננטי. גדר גזומה	ללא סדר ברור לעץ וביניהם: תמר, קנרי, ושינפטוני, פלפלון, הדריים, אודרכת, ברזש ועוד. היבסקוס סיני כשיה שליש בגודרות חיות גזומות.
צמחייה בחזית	הרבות כורכר, שבילים ממוצפות	מדשאות, קיריות כורכר, שבילים מרוצפים, רחבות ישיבה, עצים בשוליים	מדשאות מרכזיות, בשוליה עצים, שבילים בשוליים	מדשאות, קיריות כורכר, שבילים מרוצפים, רחבות ישיבה, עצים.	בתכנית: לאורך הציר המרכזי, רחבות מרוצפות משולבות בצמחייה, פרוגולות וספסלי ישיבה, ארגז חול, נטיעות שונות. בפועל קיימת היום שדרת פיקוסים וחלקן של התכניות לא התבצע. בין המבניים דשא. עצים ושיחים בצמוד למבניים
שימושים	מפגש לילדים ולסבים, משחק, מנחה, עבודת גינות (מוגבלת).	תמר קנרי, צאלון טאה, סגלון, פיקוסים שונים, פלפלון דמוי אלה, צנפת, פלמוריה מחרודת, דרצנת, היבסקוס סיני.	גרוילאה, קסטוסים, פלפלון דמוי אלה, פיטנה, פיקוסים, דבוקית כגדר חיה.	מגוון רב של עצים: אשל, אלמון, פלפלון דמוי אלה, תאנה, ברזילכיסון, אודרכת, זקנדת.	כיום: שדרת פיקוסים לאורך הציר החוצה את השכונה. בין המבניים כרי"כ ללא כל שיטתיות אך לעיתים בוגנות או שלשות: תמרים קנריים, ושינפטוניות, ברזשים מכפס טאה, תאנה, פיקוס הגומלי, והדריים. משחקי ילדים, מפגש שסבים, יקוץ החצר (פועל עד היום).

מעונות העובדים היו סביבות שנבנו כתוצאה משילוב בין מערכות אידיאולוגיות ובין תפיסות ארכיטקטוניות חדשניות (גרייצר 1882 : 85).

העמדת המבנים במגרש : העמדת המבנים במגרש נעשתה על פי שני מודלים עיקריים אשר לכל אחד מהם יתרונות. במעונות א-ג וכן בקרית מאיר (אשר לא הוקמה ע"י חבי' שיכון אך ביקשה לחקות את המודל ההסתדרותי), מוקמו המבנים בניצב לרחוב ובמקביל אחד לשני. במעונות ד-ח מוקמו המבנים סביב חצר פנימית אשר היתה פתוחה לרחוב או לשדרה הסמוכה בקומת עמודים מפולשת. המודל הראשון, המתקדם יותר להערכתה של גרייצר, הושפע משיכונים שנבנו בגרמניה ע"י פישר (1919) והייסלר (1924) (שם : 56). יתרונו של המודל בכך שמיקם את כל יחידות הדיור בהפניה אקלימית מיטבית, בכך שהביא לניצול מקסימלי של השטחים לצורך יצירת הגן ובכך שהרחיק חלק ניכר מיחידות המגורים מהמולת הרחוב. במעונות ד-ח אומץ מודל אירופאי-היסטורי המבוסס על בניה סביב חצר פנימית. מודל זה מציינת גרייצר הושפע מפרויקטים באירופה כדוגמת תכניותיו של אוד ברוטרדם (1919) או האן בויה (1930) (שם : 59). המודל שופר בהשפעת הסגנון הבינלאומי באמצעות קומת העמודים המפולשת שקשרה בין הגן הפנימי ובין הרחוב או השדרה הסמוכים (שדרות נורדאו במעונות ח', ושדרות בן גוריון במעונות ז'). מודל החצר הפנימית שרווח בארץ בבניה הערבית ובאירופה בבניה המסורתית, שרת את מטרת התבדלותה של השכונה מסביבתה כטריטוריה מרחבית, חברתית ופוליטית.

איור 81: שני מודלים להעמדת המבנים במעונות עובדים (סמוק 249)
Fig 81: Two models for Meonot Ovdim layout

הגינה : ארגון המבנים במגרש קבע את ממדיה ואת אופן תפקודה של החצר. ככלל, בכל אחד מהמבנים נעשה ניסיון ליצור חלל מפגש לכל תושבי המעונות ובעיקר לילדים. במודל החצר הפנימית היה חלל זה ברור ובולט בעוד שבמודל הבניה המקבילה בהירותו של החלל הציבורי היתה קטנה יותר. בקרית מאיר נפתרה הבעיה ע"י ניסיון ליצור שדרה פנימית רחבה בניצב לבניינים ובמעונות א-ג' ע"י הרחבה מקסימלית של המרווחים בין הבניינים. יחד עם זאת ארגון טורי זה גרם להוצרות נישות פרטיות יותר כמו אותה דירה פינתית במעונות א-ג' אליה ניתן היה לצאת מהבית ואותה אימצו בני המשפחה לגידול קטוסים (רינה גורן בע"פ).

החצר הפנימית והמדשאה היו ליבו של המתחם כמרחב פתוח, נגיש ומזמין לפעילות. בד"כ נשמר הרצף הירוק ורק בשעה שהטופוגרפיה אילצה זאת, חולקה רחבת הדשא למקטעים ע"י קירות אבן

כורכר נמוכים. העצים מוקמו בד"כ בשולי המדשאה או שניטעו ברווחים גדולים כך שלא יפריעו לפעילות. מעברים הוגבלו לשולי המדשאה בצמוד למבנים. רוחבם לא עלה על 1 מ' והם הוצנעו מאחורי קיר נמוך או צמחייה.

איור 82: חלל מעונות א-ג (הבנין 1937)
Fig 82: Meonot a-c inner courtyard

איור 83: חלל מעונות ז' (הבנין 1937)
Fig 83: Meonot g inner courtyard

הגינה בחזית. הרצון להרחיב את החלל הפנימי למקסימום הביא לבניה צמודה לחזית הרחובות, על פי קווי הבניין המותרים. בכך נותרה גינה חזיתית מצומצמת ביותר. הגינה היתה תחומה עפ"ר בגדר בנויה נמוכה כשמעליה גדר חיה ושורת עצים המדגישים את פתחי הבתים. ייחודית מבין הגינות היתה חזית מעונות ח' הפונה לרח' הירקון שהודגשה ע"י מבני פרגולה שהצלו על הכניסות.

הצמחייה. סקר גינות המעונות שנעשה לצורך עבודה זו ניסה לבדוד את המרכיבים המקוריים של צמחיית גינות המעונות. הסקר מצביע על מגוון גדול של עצים ושיחים אשר היו בשימוש בגינות ללא עדיפות למינים או לטיפוסי צמחייה מסוימים. עצי פרי הופיעו לצד עצי סרק ולמעט הטיפול בחזיתות, הגן הפנימי ניטע ללא סדר מכוון. רשימת מיני השיחים והעצים לגינת מעונות ח' כפי שהוצעה ע"י הגנן מיכאל רבינוביץ, לא היתה שונה בהרבה. הרשימה הכילה מבין העצים: פיקוס ניטידה (פיקוס השדרות), פונציאנה רגיה (צאלון), פרקינסוניה, איזדרכת, עצי מחט, ג'קרנדה. מבין המטפסים: לוניצרה, בוגנוילאה, ביגוניות. שיחים: היביסקוס, אקליפה, בלומבגה (עפרית) וכן פרחים: וינקות, סלבויות (מרוות), לנטנה, גרניום וכריזנטמות (אעחמ"ל תיק 4-333-2-881).

בגינות לא גידלו ירקות אלא בתקופת מלחמת העולם השנייה וכן לאורך תקופה קצרה כיוזמה מקומית של ילדי מעונות אי-גי שפסקה כאשר התבגרו הילדים. (רינה גורן בע"פ).

9.5.4 תפקידים ומשמעויות בגינות המעונות

גינות מעונות העובדים נועדו לשמש כליבה של השכונה. רינה גורן שגדלה במעונות אי זוכרת את החצר בעיקר כטריטוריה של הילדים. מבוגרים לא בילו בחצר כמעט אלא הסבים והסבתות. הילדים בילו במשחק בדשא ועל גבי העצים. בקיץ היה לכל ילד כסא נוח אותו מיקם מתחת לעץ הפונציאנה ושם בילה עם ילדי השכונה האחרים. ההורים התקינו לילדים שובך ולאורך זמן קצר טיפחו הילדים גם גינת ירק (רינה גורן, ראיון). גם ניצה מלניאק שפרסמה את זיכרונותיה מילדות במעונות חי זוכרת את הגינה כמקום משחק לילדים (מלניאק 1985). כטריטוריה של הילדים סבלה הגינה לא פעם מתופעות של השחתה. תופעות אלו הביאו לניסוח כרוזים וחוזרים מצד ועד המעונות שקראו לתושבים להימנע משבירת עצים, קטיפת פרחים, קלקול הדשא, ולכלוך השטח.

"רק במאמץ משותף ובהשגחה קפדנית נשווה לגינתנו את אותה הצורה ההולמת אותה" (אעחמ"ל תיק 9-1-334-4 מעונות ה-17.42.28).

החצר הפנימית, הפתוחה במעונות היתה מקבילתה העירונית של הגינה הקיבוצית ואכן רבים מבין ילדי המעונות ראו את ההתיישבות הקיבוצית כהמשך טבעי לחיים במעונות (רינה גורן, ראיון). מאידך, חזית המעונות יצרה הפרדה פיזית כמו גם מנטלית מתושבי הרחובות הסמוכים. תושבי המעונות קיימו אורח חיים קהילתי במנותק מהעיר שצמחה סביבם ולאורח חיים זה היה ביטוי במרחב המגורים שלהם. נוכחותן של קומות העמודים בין המעונות ובין השדרות הסמוכות טשטשה מעט את תחושת ההתבדלות ואפשרה מעבר בין הגינה הקהילתית ובין הגינה העירונית.

איור 84: מעונות ז' חזית לרחוב (הבנין 1937)

Fig 84: Faade of Meonot g

איור 85: מעונות ז' חלל הגינה (הבנין 1937)

Fig 85: Meonot g inner courtyard

9.5.5 רפרטואר גינות מעונות עובדים

טבלה 23: רפרטואר גינות מעונות עובדים
Table 23: Meonot Ovdim garden Repertoire

מרכיבים	צמחייה	תבנית	תפקיד	פעילות	ערכים ומשמעות	זהות
העמדת הבניין	עצי פרי מעטים	חופשית	פנאי	עבודת	קהילה	קהילתית
בשולי המגרש	ביותר		ונופש	גן		
או בטורים	עצי סרק		קישוט	משחק		
גינה בחזית	פרחים		ותצוגה	מפגש		
מצומצמת	מדשאה					
גינה פנימית	גדר חיה					
גדרות ושערים						

9.5.6 גינות מעונות עובדים ותרומתן ליצירת תרבות הגינה הוורנקולרית

גינות מעונות עובדים הביאו לעיר את מודל הגן הקיבוצי מבחינת אופי החללים, התחזוקה, ובמידת מה גם הפעילות.

- **הצגת מודל לגינות עירוניות בבתים משותפים.** הגינות הציגו מודל ישים עבור האוכלוסייה העירונית שהתגוררה בבתים קומות. הן הראו כי גינות בתי הקומות כפי שתועדו בפרק 9.4 לא היו המודל היחיד של גינות בבתים משותפים וניתן היה לקיים יחדיו גם צפיפות מגורים גבוהה יחסית וגם שטחי חוץ פעילים. המודל החדש כלל בנוסף לגינה גם את הכלים לתחזוקתה על ידי גן שכיר המקבל משכורתו מקופת ועד הבית בדומה לנותני שירותים אחרים לבית.
- **גינות מעונות עובדים הדגישו את הקשר הסמלי בין הגינה ובין הקהילה בניית מעבודת הגינה.** הגינה היתה הטריטוריה המשותפת של הדיירים, לב השכונה, שייכת לכולם ומבטאת את ייחודם. ויחד עם זאת הדיירים לא עסקו בפועל בעבודת הגינה. הדשא הפך להיות מוקד הגינה ומכאן נגזרו גם הפעילויות בגינה שהפכה מסביבה יצרנית לסביבת נופש ובילוי.

9.6 משק העזר

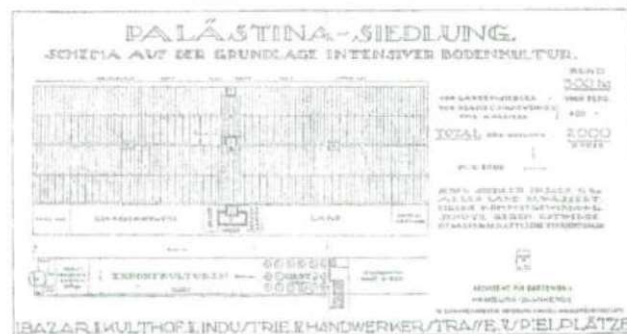
מודל משק העזר כפתרון ישובי לפועל העירוני צמח במקביל לפיתוחו של מודל מעונות העובדים. משק העזר היה אמצעי ליצירת סביבה פועלית בעלת ערכים חינוכיים, תרבותיים ומעמדיים. (גרייצר 1982: 58). הרעיון שזכה למימוש באירופה, תואר בהרחבה בעיתונות הפועלים בארץ. עיתון דבר מדצמבר 1931 הציג את הנסיון הגרמני בבניית שיכונים ומשקי עזר. העיתון תאר פרויקט שנעשה בברנדנבורג שבפרוסיה ובו הקצתה הממשלה קרקע לבנית שכונה למחוסרי עבודה ובנתה שכונה של בתים אחידים בני 45 מ"ר הממוקמים במגרש ששטחו כ- 600 מ"ר. בנוסף למבנה העיקרי נבנו על המגרש מכבסה ורפת ונחפרה באר. משק העזר הכולל גן ירקות ופירות, לול, עיזים, חזירים ועוד הבטיח את פרנסת המתישבים. על פי הכתבה, התכנית נועדה ליצור בין 30,000-40,000 משקי עזר בשנה, בעיקר סביב מוקדי האבטלה הארציים ("דבר" 2.12.31).

תכנית אחרת למשק עזר פותחה בגרמניה על ידי Migge ו-Michel כחלק ממגמת הארכיטקטורה הפונקציונלית. המודל שנוסח בכתב בפרסום בשם "אספקה עצמית" שוכתב והותאם לארץ ישראל ע"י Migge. פרספקטיבה ותכנית שלו הופיעו בפרסום של ז. סוסקין "התיישבות זעירה והשקיה- צורת התיישבות חדשה עבור פלשתינה" (1920).

2 oben: Leberecht Migge, Richard Michel: Palästina Siedlung. 1920. Vogel-schau. (Quelle: Selig E. Soskin: Klein-siedlung und Bewässerung. Die neue Siedlungsforn für Palästina. Berlin 1923.)

3 unten: Leberecht Migge, Richard Michel: Palästina Siedlung. 1920. Plan der Gesamtanlage. (Quelle: Selig E. Soskin: Klein-siedlung und Bewässerung. Die neue Siedlungsforn für Palästina. Berlin 1923.)

איור 86: תכנית של L. Migge, R. Michel לפלשתינה (1920) כפי שהתפרסמה אצל סוסקין (Heinze-Greenberg 1998: 138)

Fig 86: Migge's plan for Palestine as appeared in Soskin's publication

בתכנית הופיע ישוב שיתופי ל-400 משפחות, כאשר לכל אחת מהן, כולל למשפחות הפקידים, גינה ביתית בשטח של כ-500 מ"ר. המודל הווה מקור השפעה לקריות הפועלים בקרית עבודה, נהריה, קרית חיים, ורמות השבים (Heinze-Greenberg I, 1998: 10). קובץ שכונות העובדים שדן בתכניות למשקי העזר כלל ברשימותיו הביבליוגרפיות שניים מכתביו של Migge, וכן מקורות נוספים בגרמנית.

משק העזר, הווה חלק מרכזי בחזון שיכון העובדים. תפקידו לא הצטמצם בשיפור המאון הכלכלי של בעליו בימים כתיקונם ובעיתות משבר וחוסר תעסוקה, אלא היה בעל מסר חברתי, פוליטי. בין היתר אפשר המשק מגע בין הנוער, הדור השני בשכונה, עם העבודה החקלאית כשלב לפני האידיאל האמיתי והוא התיישבות החקלאית. האם משק העזר נועד כשמו לסייע בלבד או לשמש מקור פרנסה עיקרי לבעליו? גודלו של משק העזר נקבע מתוך מערכת מסועפת של שיקולים עליהם עמד ליאו קאופמן בדו"ח החברה לשיכון משנת 1938:

-זמינות השטח לבניה לעומת הדרישה מצד מתיישבים פוטנציאליים.

-הוצאות הכשרת השטח והוצאות האחזקה שלו.

-מחיר הקרקע.

-הוצאות הכשרת החלקות לגיטון קרי תוספת חמרה, זיבול והשקיה.

-הזמן שהפועל העירוני יכול היה להקדיש לעבודה במשק, באם הינו עובד עבודה מלאה או חלקית בעיר, עובד קבוע או זמני (קאופמן 1938).

המרכז החקלאי הציג משק עזר בן 12 דונם למשפחות שיעסקו בחקלאות בלבד ו-2 דונם לאלו שפרנסתן בעיר. בתכנית אחרת של הרצפלד הוצע לצד היחידות בנות ה-2 דונם לעובדי העיר, יחידות בנות 4 דונם לפועלי בנין שעבודתם ארעית, ויחידות בנות 8 דונם לאלו שמחצית עבודתם חקלאית (גרייצר 1982 : 59). חישובים אלו של שטח היחידה החקלאית במשק העזר לקו בהעדר מידע על טיב הקרקעות, התאמתן לחקלאות וכמויות המים הזמינות להשקית קרקעות אלו, ובכך גרמו לכך שההערכות הראשוניות לכלכליות של משקי העזר לא עמדו במבחן המציאות (שם : 57).

9.6.1 גודל ה"יחידה" בשכונות העובדים

גודל היחידה בשכונות העובדים והרכבה הוו נושא מרכזי לדיון בחוגים המיישבים, בעיתונות התקופה, בין גננים ואחרים. בעוד שתושביה של קרית בורכוב זכו ב-2.5 דונם למגרש הרי שהניסיון שנצבר הביא לצמצום השטחים ובחבורת שפרסמה חברת שיכון בשנת 1946 הוצגו דגמים והמלצות למשק עזר בן רבע דונם בלבד. ביטוי לדעות השונות בנושא הובא בקובץ שכונות עובדים שפרסמה חברת שיכון ובה כותבים שונים הציגו את תפיסתם לגבי שאלת ה"יחידה". (פירוט ההמלצות השונות מופיע בנספח 2).

9.6.2 מקומה של גינת הנוי

על אף החשיבות המרכזית של משק העזר כמשאב כלכלי, מקומה של גינת הנוי לא ניפקד כמעט מאף אחת מהתכניות שעוצבו על ידי חברת שיכון וגופים אחרים. זאת בניגוד לתפיסה אתה ייצג Migge ולפיה הערכים האסטטיים לא יעמדו בפני עצמם אלא יהיו תוצר נלווה של גינת התועלת. חלוקת שטח הגינה ל-2/3 עבור גידולים חקלאיים ו-1/3 לנוי מעידה על החשיבות הרבה אותה יחסו המתכננים לגינת הנוי שנועדה לדבריהם להשרות הרגשת נופש על בני הבית.

"מדשאה ירוקה, ואפילו היא קטנה, ערוגת פרחים צבעוניים- מרחיבות את דעתו של אדם ומנעימות לו את רגעי מנוחתו לאחר יום עבודה" (גינה 1946).

הבית וגינת הנוי צריכים להוות שלמות אחת. מקומה של גינת הנוי בחזית ועליה להפריד בין הרחוב ובין הבית על ידי גדר חיה. ש. וינברג-אורן קבע במאמר הבוחן את הגן בשכונות העובדים כי אין להפריד בין גן התועלת לבין גן הנוי והחיבור ביניהם יעשה על פי חוקי האסתטיקה והריתמיקה. שלמות המקום והרושם ושפעת צבעים של ירק ופרחים הם שני העקרונות המרכזיים להשקפתו. (וינברג 1946). י. סגל פרט את תכניתו ב"שדה לגן ונוף" (1947 ב' (ד) : 2-3). רפרטואר הגינה מופיע בטבלה.

טבלה 24: רפרטואר גינת הנוי במשקי העזר
Table 24: Decorative gardens Repertoire

תפקיד	תבנית	פעילות	ערכים	מרכיבים על פי גיהר	מרכיבים ועקרונות	מרכיבים ועקרונות תכנון ע"פ סגל וינברג
פנאי ונופש	פורמלית	הקמה	משפחה	גדר חיה לאורך גבול המגרש	עצי צל ומדשאה	בחזית
קישוט ותצוגה		תחזוקה	וקהילה	שביל מרכזי	חוקי	פרי, ותחימה
		אירוח		צמחייה נמוכה	הרמוניה	בשיחים.
		רגיעה		ופורחת סביבו	וניגוד בעת	לאורך שביל
		משחק		פרגולה או	שימוש	הכניסה
				מרפסת ומטפסים	בצמחייה	הדרים ננסיים,
				בכניסה	הדרגת גובה	תותים ופרחים
				סביב הבית בני	וזמן פריחה	בגן האחורי
				שיח בהתאמת	פופרציות	אזור משחק,
				צבעים	בין בית	ירקות, מחסן,
				מדשאה ובפינתה	לעצים	אזור כביסה
				עץ מצל		וקומפוסט.
				פרחים עונתיים		

יישומו של רעיון משק העזר והגינה שלצידו יבחן מתוך תאור הקמתה של קרית עבודה ונטיעת גינותיה.

9.6.3 קרית עבודה

קרית חיים היתה הקריה הראשונה שנבנתה בראשית שנות השלושים על פי תכניותיו של ר. קאופמן. בקריה שתוכננה כשכונת גנים, הוצמד לכל בית משק עזר בשטח של דונם ובשולי השכונה הוקצו שטחים ל"גינות להשכרה" (גרייצר 1982 : 256). במחצית שנות השלושים עם השלמת רכישת הקרקעות והשלמת כביש הגישה לאזור, נפנתה חברת שיכון להקמת קרית עבודה בחולות דרום תל אביב (כיום חולון). תכנית הקריה נגזרה מתוך תכנית אזורית שהכין האדריכל קנדל, כאשר לתכנית זו הותאמו תכניותיהם המפורטות של רינגל ובן סירה על ידי האדריכלים דיקר ושילר שהועסקו על ידי חברת "שיכון" (שם : 255). קרית עבודה תוכננה מלכתחילה כעיר פועלים. יחידת המגרש לבית בודד נקבעה על 450 מ"ר ולבית דו משפחתי כמחצית מכך. השכונה תוכננה לאורך ציר מרכזי ירוק (60/2000 מ') אליו צמודים מוסדות החינוך והספורט ובשוליו בניה רב קומתית (2-3 קומות). בשוליים מוקמו משקי העזר. רחובות השכונה נקבעו לאורך ציר צפון-דרום, והבתים מוקמו בציר מזרח-מערב העדיף אקלימית. בנית השכונה בצורה מצרפית מצפון לדרום, מנעה חללים ריקים בשכונה והביאה להרחבה שיטתית של התשתיות ולהתפרשות שוויונית של יחידות המגורים השונות בשכונה. בעוד שדיירי רבי הקומות נהנו מסמיכות לפארק המרכזי, דיירי משקי העזר נהנו מצמידות בתיים לקרקע.

איור 87: תכנית קרית עבודה
Fig 87: Kiryat Avoda Plan

באוקטובר 1936 עלו על הקרקע 44 המשפחות הראשונות נפתחו מוסדות הציבור הראשונים: בית חינוך, גן ילדים, צרכנייה ומרפאה. תנופת הבניה נמשכה ועם ראשית 1939 מנתה הקריה 200 משפחות חברים. בשנת 1940 סופחה קרית עבודה אל המועצה המקומית חולון.

9.6.4 מפעל הגינון בקרית עבודה

חברת שיכון שהקימה את שכונת קרית עבודה, ראתה בגינות חלק בלתי נפרד מהשכונה ולא רק מהטעם האסתטי. הגינון נתפס כפעולה בעלת ערך חינוכי עמוק והיה לאחד מעקרונות היסוד של הקמת השכונה.

"עצם המגע של החברים עם חלקת אדמתם, עיבודה והפראתה, יש בו מחידוש החיים והווייתנו בכללי" (דבר הקריה יולי 42 : 6).

החברה שבדקה ומצאה שחוסר באמצעים היה הגורם העיקרי לאי נטיעת גינות, דאגה מלכתחילה לתת בידי תושבי השכונה את האמצעים לטפח גינות סביב בתיהם. אמצעים אלו כללו: תיקצב הנטיעות בחזית המגרש, ברחוב ולאורך הגדרות המפרידות בין מגרש ומגרש, הקצאת הלוואה בתנאים נוחים לקניית חמרה לשיפור אדמת החול ולרכישת צנרת השקיה, מתן הדרכה זו חודשית לגננים ומנוי ועדת נטיעות בשכונה (אהע"ח דו"ח לשנת 1937, שנה ראשונה לקריה). ועדת הנטיעות שהיתה אחת הוועדות הפעילות ביותר בקרית עבודה, התכנסה במהלך 1938 כמעט אחת לשבועיים (שם, דו"ח לשנת 1938). הועדה נהגה לתעד את פעולותיה בכתב, להפיץ בין תושבי השכונה את המלצותיה ולארגן פעילויות שונות כמו ארגון תחרויות, קניה מרוכזת של צמחים ואביזרים שונים לגינות.

מקומן הנכבד של הגינות במסכת החיים של קרית עבודה לצד התיעוד הרב של יצירת הגינות הן בידי התושבים והן בידי וועדת הגינון, מהווים טקסט עשיר ללימוד אודות גינות קריות הפועלים בקרית עבודה וגם במקומות אחרים בארץ. הפרק סוקר את פעולות הוועדה למן הקמת הקריה ועד לשנות הארבעים.

פעולות ראשונות. עם כניסת התושבים לשכונה גודרו חצרותיהם ברשת, וסביבה ניטעה גדר חיה. ברחובות ניטעו עצי פיקוס.